

ЎЗБЕКИСТОН ЛЕНИН КОМСОМОЛИ МУКОФОТИ ЛАУРЕАТЛАРИ

Бахтиёр Назаров 1979 йил «Ленинча таълимот ва ўзбек танқидчилиги» китоби учун Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати деган унвонга сазовор бўлган.

БАХТИЁР НАЗАРОВ

**Ҳаётӣлик -
безавол
мезон**

Тошкент
Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1985

И 4603000000—139—60—85
356(04)—85.

© Издательство «Еш гвардия», 1985

руҳини ўзига хос янги материал талқинида очиб берди. Мурод Муҳаммад Дўст «Галатепага қайтиш» қиссасида, Эркин Аъзамов «Олам ям-яшил» тўпламидаги ҳикояларида замондошимизнинг мураккаб ва нузли руҳий дунёларини акс эттирди. Бироқ, айни вақтда ютуқлар билан бирга ёшлар ижодида жиддий камчиликлар ҳам кўзга ташланиб туради.

«Баъзан долзарб ҳаётий масалалар буёқда қолиб, турмушимиз учун мутлақо ёт бўлган арзимас икир-чикирлару иродасиз, ланж-мижғов қаҳрамонлар ҳам учраб туради. Ёшлар шеърлятида эса ҳамон тўқима андуҳ, асоссиз ёлғизлик, ўринсиз ғам-ҳасрат мотивлари кўзга чалинади. Ёшларнинг айрим асарларида замондошларимиз образи бечораҳол, ўқувчининг раҳми келадиган қиёфада тасвирланади. Уларнинг бирортасидан ҳам ўр-нак олиб бўлмайди, фақат уларга ҳамдардлик билдириб қўя қолишгина мумкин, холос», деган Бўри Алламуродов ниҳоятда ҳақ.

Масалан, Мақсуда Эгамбердиевани шеърхонлар яхши билишади. У «Гулбарг», «Мактуб» сингари бир қатор тўпламлар чиқарди. Танқидчилик унинг шеърларини илиқ баҳолади. Келажакига умид билдирди. Мақсуданинг:

Умрям — йилт этган нур.
Унинг зиёсида
Уфқларга ёйилган кенгликлар,
Булут каби қалқиб турган боғлар,
Залварли тоғлар
Янгидан кашф этар ўзини.—

сингари бўлиқ фикрли шеърлари оз эмас. Лекин, афсуски шоира асарлари ичида «Бахт қушим»га ўхшаш шеърлар ҳам учраб туради. Унда қуйидаги сатрларни ўқий-
миз:

Бахт қушим, наҳотки қўндинг бошимга.
Бахт қушим ишонгим келмайди сира.
Бахт қушим, қарамай кўзда ёшимга,
Қанчалар овора қилдинг ахир, а?

Бахт қушим шунчалар омонатсанки,
Кўзларим очишга турибман қўрқиб!
Ногоҳ киприкларим тебранса, мани
Мангу доғда қўйиб кетмагин, хуркиб.

Тўғри, бу ерда гап иқболнинг оний гўзал ҳолати ҳақида, ниҳоятда орзиқиб ва маҳтал бўлиб қўлга киритилган бахт ҳақида, ва ҳатто, баъзан одамнинг ўзи унга ишонмай қолиши ҳақида, у қўлимдан чиқиб кетмасайди, деб чўчиб, ҳадиксираб туриши тўғрисида бормоқда. Бир қараганда чиройлигина ҳолатнинг чиройлигина тасвири. Лекин, айни вақтда, бу шеърни ўқиган ўқувчида киприктебранганда хуркиб учиб кетадиган даражадаги бахт қандай бахт бўлди, бу қадар омонат, бу қадар муваққат иқболнинг эъозланишига сабаб нима, унинг қадрланиши ўзини оқлай оладими, деган табиий савол ҳам туғилиши мумкин. Бу деган гап оний ҳолатлар, лаҳзалик кайфиятлар ҳақида ёзиш мумкин эмас, деган маънони англамайди, албатта. Жаҳон лирикасида бу йўналишнинг ажойиб намуналари оз эмас. Бироқ уларда, энг асосийси, ўткинчи ҳолатларнинг омонат қадри эмас, абадий кучи куйланади.

Яқинда Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзининг 60 йиллиги муносабати билан Республика ЛКСМ Марказий Комитетининг тантанали пленуми бўлиб ўтди. Пленумда Республика комсомолининг коммунистик қурилишдаги фаол ўрнига юқори баҳо берилди, келгусидаги вазифалар белгиланди.

«Ўзбекистон ёшлари урушдан кейинги йилларда ҳам фидокорлик ва меҳнат қаҳрамонлиги намунасини кўрсатдилар. Йигит ва қизлар янги саноат марказларини барпо этишда, Фарҳод ГЭСини, ноёб Бухоро — Урал, Урта Осиё — Марказ газ қувурларини қуришда, қўриқ

ерларни ўзлаштиришда актив қатнашдилар», дейилади ўртоқ И. Б. Усмонхўжаевнинг шу Пленумда қилган докладыда («Совет Ўзбекистони», 1985 й., 7 апрель).

Ёзувчиларимизнинг асарларига қаҳрамон бўла оладиган мана шундай ёшлар ҳаётда оз эмас. Лекин, афсуски уларнинг тўлақонли қиёфаси адабиётимизда хусусан, ёшлар ижодида атрофлича акс эттирилмоқда, дейиш қийин. Масалан, бутун жаҳонга машҳур, бир эмас, беш марта фазога кўтарилган юртдошимиз В. Жонибеков ҳақида ҳужжатли қиссами, дostonми ёзилса, катта тиражда чоп этилган тақдирда ҳам (муваффақиятли бўлса, албатта) қўлма-қўл бўлиб кетмасмиди? Ёшлар учун ибратли асар бўлмасмиди? Айрим шеърларнигина ҳисобга олмаганда, Александр Матросов жасоратини такрорлаган Тўйчи Эрийгитов ҳақида нега йирикроқ асар яратилмаяпти?

Ҳозир вояга етаётган ёшларнинг деярли юз фойизи комсомол тарбиясидан ўтади. Ёш шоир ва ёзувчиларимизнинг ҳам деярли барчасини комсомол вояга етказган. Улар Ўзбекистон комсомолининг босиб ўтган шонли йўлини билдилар. Лекин, афсуски, комсомол ҳаёти ёшларимизнинг бадий асарларида ҳар тарафлама теран ва ёрқин гавдалантирилмаяпти. Сўнги йилларда республика комсомоли мукофотига сазовор бўлаётган китобларичида ҳам бу йўналишдаги асарлар кўп эмас. Шу жиҳатдан «Ёш муаллифларнинг асарларида республика комсомоли тарихи, у тарбиялаб вояга етказган кишилар ҳаёти ўз ифодасини топса ёмон бўлмас эди» дейилган Бўри Алламуродов фикрида бир тарафдан ёшлар ижоди олдига қўйилган объектив социал заказни ва иккинчи томондан бадий адабиётимизда ўз ифодасини топмоғи лозим бўлган муҳим масалалардан бирини кўрмаслик мумкин эмас. Адабиётимизда маҳорат билан яратилган коммунистлар образи талайгина. Бироқ тўлақонли, ёдда қоладиган комсомоллар образи ҳақида бу фикрни айтиш қийин. Ҳолбуки, жамиятимиз тараққиётининг барча босқич-

ларида қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган ва кўрса-таётган комсомоллар озми? Назаримизда, ёш адиблар бу муҳим вазифани адо этишда ўз ўқувчилари олдида қарздордирлар.

Узоққа бормай, шу кунги ҳаётимизга назар ташлай-лик. Маълумки, КПСС Марказий Комитети 1984 йил Октябрь пленуми қарорларига жавобан республикамиз-даги юз-юзлаб оилалар, ёшлар кўнгиллилар сифатида ҳувиллаб ётган дашту далаларга, бўз ерларга отланди-лар. Уларнинг катта қисмини комсомол-ёшлар ташкил этади. Бу ташаббусни Ўзбекистон комсомолининг 60 йил-лиги муносабати билан ўтказилган тантанали Пленумда ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев ҳам алоҳида таъкидлаб ўтди. Лекин анчагина вақт ўтган бўлишига қарамай, айрим публицистик мақола ва очеркларни ҳисобга олмаганда, бу ташаббускор ва шижоатли оилалар, комсомол-ёшлар ҳақида ҳам сон, ҳам сифат жиҳатдан кўнгилдагидек ба-дий асарлар яратилгани йўқ. Қўриқ ва бўз ерларни ўз-лаштиришга бундан ўн, йигирма, ўттиз йил илгари отлан-ган қаҳрамонларга бағишланган асарлар оз эмас. Бироқ, бундан чорак аср аввалги салафлар билан ҳозирги ком-сомол-ёшлар ўртасида фарқ йўқми?

Янги ривожланиш палласига кирган жамиятимизнинг ҳозирги босқичида фан-техника ютуқларидан анчагина чуқур хабардор, пахта илмининг етук билимдони, ҳатто СССР Давлат мукофотини олишга сазовор бўлган; на-инки Москва, Ленинград, Киевни, балки туристик саёҳат билан ҳориждаги қатор мамлакатларни ўз кўзи билан кўрган; Шолохов, Аvezов, Ойбек, Абдулла Қаҳҳоргина эмас, Жорж Сименондан тортиб Маркес асарларигача ўқиётган; таниқли адибу дипломат, халқаро шарҳловчию лектор билан баҳоли қудрат баҳслаша оладиган ва айни вақтда иссиққина уйини, чаман бўлиб ётган даласини қол-дириб ўзлаштирилмаган чўлга отланган бу ёшлар янги типдаги ёшлардир. Улар бадий адабиётда ўз ҳамкорла-рининг қиёфаларини кўрмоқ истайдилар. Бу тенгқурла-

рининг сиймосини гавдалантиришда ёш адибларнинг ўзлари ташаббус кўрсатсалар янада яхши бўларди.

Ривожланган социализм шароитидаги ўзига хосликлар, ўзгаришлар ва янгиликлар ўзининг тўлақонли ифодасини топмоғи ўрнига, юқорида эътироф этилганидек, давр ва замоннинг курашчан, янги типдаги ёшлар қиёфасини бадний гавдалантирмоқ ўрнига баъзи ёш ижодкорлар (афсуски, улар оз эмас) ҳамон майда ва тор мавзулар орасида ўралашишни давом эттирмоқдалар. Танқидчилик ҳам бундай камчиликларни бартараф этишдаги ўзининг фаол бурчини кўнгилдагидек адо этаётгани йўқ. Юзлаб танқидчиларга эга бўлганимиз ҳолда адабий жараёнда фаол иштирок этаётганлари кам, принципиал мақолалар билан чиқаётганлари эса, ундан ҳам оз. Шу сабабдан «Совет Ўзбекистони» газетасининг редакцион мақоласида (1984 йил, 23 декабрь) айтилган фикрларни яна бир бор эслаб ўтиш ўринли бўлув эди.

«Баъзан бадний асарларда замондошларимизнинг тўлақонли образини яратиш ўрнига омадсиз қисматлар, оилавий келишмовчиликлар, лоқайдлик сингари ҳоллар олдинги ўринга чиқарилмоқда» дейилади шу мақолада. Сўнгги йиллар адабий жараёни бу фикрнинг ниҳоятда тўғри эканини тасдиқлайди. Шу нарсага алоҳида эътибор бермоқ лозимки, бу ерда гап омадсиз қисматни, оилавий келишмовчиликни, лоқайдликни мутлақо тасвирламаслик устида бораётгани йўқ. Бу ерда асосий гап муаллифнинг позицияси, ғоявий нуқтаи назари ҳақида бормоқда. Ҳаётдаги негатив ҳолларни асоссиз равишда олдинги планга чиқаришнинг янглиш эканлиги тўғрисида бормоқда. Омадсиз қисмат, оилавий келишмовчилик ва лоқайдлик сингари масалалар акс этган «Отелло», «Тирилиш», «Шинель», «Обломов» сингари асарлар жаҳон адабиётининг нодир намуналари эканини яхши биламиз. Эътироф этилган масалалар бу асарларда майда-чуйда туйғуларни, арзимас интригаларни эмас, даврни, даврнинг муҳим ижтимоий проблемаларини кўрсатиш учун бўйсундирил-

ган. Бизнинг ҳозирги ёзувчиларимиз бу масалаларга муносабатда социалистик реализм принципларида мустаҳкам ва собит тура олганлари тақдирдагина ҳаётни ва замондошларимизни тўғри ва ҳаққоний акс эттира билдилар. Юқоридаги мақола адибларимизни шунга даъват этади. Фақат бугина эмас, «Ғоявийлик — адабиётимизнинг бош мезони» номли бу редакцион мақолада тарих манзаралари акс эттирилган айрим асарлардаги хатолар ҳам кўрсатиб ўтилди.

Маълумки, тарихий мавзуда, тарихий жанрда ижод этишнинг ўзига хос мураккабликлари ва қийинчиликлари бор. Бу йўналишда бирор бир асар ёзиш муаллифдан катта иқтидор ва чуқур билимни — тарих диалектикасини теран талқин қила билишни талаб этади. Акс ҳолда ёзувчи тарих ҳақида ўқувчига янглиш ва нотўғри тасаввур бериб қўйиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида ҳориждаги ғоявий душманларимиз тегирмонига сув қўйиши мумкин.

Республика комсомолининг 60 йиллигига бағишланган тантанали пленумда ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев «халқаро империализм, синфий душманларимиз совет ёшларига зарарли таъсир ўтказишга» уринаётганлиги, «шу сабабдан ёшларимизни коммунистик ғоявийлик, Ватанга садоқат руҳида» тарбиялашга катта эътибор бериш зарурлигини таъкидлади. Асарларимизда ғоявий-бадий теранлик ва чуқур партиявийлик бизнинг байроғимиз бўлмоғи лозим. Совет адабиётининг илк қадамларидан бошлаб шундай бўлган ва бундан буён ҳам доимо шундай бўлиб қолади.

УСТОЗЛАР ТАЖРИБАСИ — МАҲОРАТ МАКТАБИ

Ҳар бир халқ бадий адабиёти ривожига ўзига хосликлар бўлгани каби, танқидий тафаккур шаклланишининг ҳам ўз қонунияти бўлади. Ўзбек халқининг капитализмни четлаб, социалистик жамият қуришга ўтиши

ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётнинг барча жабҳалари қатори танқидий тафаккурда ҳам ёрқин из қолдирди ва адабий-танқидчиликнинг тезлашган шаклланиш жараёнини вужудга келтирди..

Ўзбек совет танқидчилигининг шаклланиш даври бўлган 20—30-йилларга назар ташласак, адабиётнинг ижтимоийлиги, синфийлиги, партиявийлиги масалаларида, умуман, социалистик реализм методининг бир қатор ғоявий-бадний масалалари хусусидаги изланишларда у бутуниттифоқ танқидчилиги, шунингдек, рус танқидчилиги билан бир сафда борганлигини кўрамиз. Бу ерда гап қўйилган масалаларнинг бир хил даражада ҳал қилингани эмас, уларга бирдек муносабатда бўлиниши, давр учун муҳим бўлган масалаларни бирдек кўтариб чиқиши устида бормоқда. Шубҳасиз, бу ерда, қандай қилиб, деган савол қўйилиши табиий. Ахир, рус танқидчилиги асримизнинг 20—30-йилларида бу соҳадаги деярли 100 йиллик анъанага эга эди. Унинг Белинский, Чернишевский, Добролюбов сингари буюк ворислари бўлган эди. Ўзбек танқидчилиги эса, 20—30-йилларда ҳозир биз билган маънодаги анъаналарига эга эмас, инқилобгача ҳозир биз билган маънодаги профессионал мунаққидларимиз ҳам йўқ ҳисоби эди. «Мажолисун-нафоис» типига асарлар нечоғлик катта аҳамиятга эга бўлмасин, уларнинг кенг халқ оммаси ва ижодкорларга таъсир доираси анча чекланган, шарқ классик анъаналарига биноан поэтик асарлар доирасида илгари сурилган адабий-танқидий фикрлар ҳозирги маънодаги танқидчилик ўрнини босолмас, инқилобгача Туркистонда вужудга келган матбуот саҳифаларидаги адабий танқидчилик ҳам эндигина тетапоя босқичда эди.

Хўш, шундай экан, ўзбек танқидчилиги 20—30-йиллардаёқ, қандай қилиб жадал суръатлар билан шакллана олди, деган савол туғилади. Ҳамма гап шундаки, Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек танқидчилигининг тезлашган шаклланиш жараёнини вужудга

келтирди. Уни белгилаб берган асосий факторлар, фикримизча, қуйидагилардан иборат: 1. Социалистик жамият ва у туфайли вужудга келган янги типдаги бадий адабиётнинг жадал суръатлар билан ривожланиши. 2. Адабий танқид учун том маънодаги минбар — матбуот органлари, газета-журналларнинг кўпайиши. 3. Илғор рус танқидчилигининг ўзбек танқидчилигига актив равишда таъсир кўрсатиши. 4. Ўзбек танқидчилари томонидан марксча-ленинча эстетика асосларининг жадал суръатда ўзлаштирила бошланиши. 5. Адабиёт ва санъат соҳасидаги партия қарорлари ва кўрсатмаларининг фаоллик билан ҳаётга татбиқ этилиши. 6. Танқидчиликдаги илғор миллий анъаналарнинг давом эттирилиши.

Мана шу факторларни ўзида мужассам этган ўзбек танқидчилиги шаклланишида яна 2 муҳим қонуният бор:

1. Ер қуёш атрофида айланиши билан бир қаторда ўз ўқи атрофида ҳам айланганидек, ўзбек танқидчилиги 20—30-йиллардаёқ адабий жараёни, бадий асарларни таҳлил этиш билан бир қаторда, адабий танқиднинг ўзи ҳақида, унинг сифатини ошириш, моҳиятини чуқурроқ тушуниш устида, бошқача қилиб айтганда, ўз методологияси устида ҳам жиддий изланишлар олиб борди.

2. Шоир ва ёзувчиларнинг ўзлари адабий жараёнда — ҳам санъаткор, ҳам танқидчи сифатида фаоллик кўрсатдилар. Бу уларнинг хоҳишигина эмас, янги даврнинг янги типдаги бадий ижодкор олдига қўйган талаби эди. Профессинал танқидчиларнинг ўзи ҳам соҳа моҳияти ва имкониятларини ўзлаштириш босқичида эдилар. Шунинг учун санъаткорларнинг танқид билан астойдил шуғулланишлари субъектив ва объектив эҳтиёж ҳосиласи эди.

Бу нарса ўзбек танқидчилигининг шаклланиш жараёнига анча актив таъсир кўрсатди.

Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Яшин каби санъаткорларимиз ўзбек адабиёти ва танқидчилигига мана шундай шарт-шароитлар остида кириб келдилар.

Юзаки қаралганда Фафур Фуломнинг адабий-танқидий, умуман илмий мероси, айтайлик, Ойбек, Ҳ. Олимжон, ёки Шайхзода мероси қадар салмоқли ва салобатли эмасдек туюлади. Чунки унда, масалан Ойбек ва Шайхзодадаги каби Навоий ижодига бағишланган фундаментал тадқиқотлар; Ҳ. Олимжондаги каби, масалан, Фитрат ижоди таҳлил этилгандаги сингари йирик назарий ишлар, социалистик реализм масалаларига бағишланган махсус тадқиқотлар йўқ. Лекин шунга қарамай, Ф. Фуломнинг ўзбек танқидчилиги шаклланиши ва ривожланишидаги роли ва ўрни салмоқлидир. Бу соҳадаги унинг фаолиятини худди буюк Маяковский ижодига қиёслаш мумкин. Ф. Фуломнинг танқидчиликдаги фаолияти ҳам худди унинг шахсига, поэзиясига ўхшаб кетади. Жанговарлик, ҳозиржавоблик ва нуктадонлик, тарғиботчилик, ташвиқотчилик ва тадқиқотчилик, бу хусусиятларнинг бир-бирига сингишиб кетувида намоён бўлувчи синкретизм Ф. Фуломнинг 20—30-йиллардаёқ адабиётшунослим ва танқидчи сифатида бўй кўрсатган асосий фазилатларидир.

Шундай қилиб, 20—30-йиллар ўзбек танқидчилигида, унинг методологик изланишларида Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ф. Фулом, Шайхзода, Уйғун, Яшин сингари санъаткорлар фаол ўрин ишғол қилдилар. Отажон Ҳошимов, Сотти Ҳусайн, Олим Шарафиддинов, Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов сингари танқидчилар ҳам ўзларининг асосий эътиборларини давр адабий жараёнининг муҳим масалаларини ўрганишга қаратдилар.

Бу давр танқидчилиги методологиясининг энг муҳим

масалалари бадий ижодкорларнинг, адабиёт илми намоёндаларининг Улуғ Октябрь революциясига, совет ҳокимиятига ва партиянинг социалистик жамият қуриш, маданий қурилиш соҳасидаги сиёсатларига муносабатда намоён бўлди. Худди шу масалаларга оид адабий-бадий, ғоявий-назарий муаммоларни ҳал этиш жараёнида ўзбек танқидчилигининг методологик принциплари йилдан-йилга шаклланиб борди.

Ниҳоятда ҳозиржавоблик билан, қайноқ адабий жараёнга фаоллик билан муносабат билдириб ёзилган Ғафур Ғулумнинг кичик-кичик мақолаларида даврнинг муҳим масалалари ўз ифодаси топади. Мисолларга мурожаат қилайлик. 20-йиллар адабиётимиздаги муҳим масалалардан бири эскилик қолдиқларини фош этишдан иборат эди. Бу нарса янги ҳодисаларни мадҳ этишдан кам бўлмаган даражада зарур ва муҳим эди. Бошқача айтганда бу — янгини тасдиқлашни эскини инкор этиш орқали амалга ошириш деган гап эди. А. Қодирий ва Ғ. Ғулумдек буюк санъаткорларнинг бу даврда сатирага алоҳида аҳамият беришлари ана шу сабаб билан изоҳланади. Бу соҳада Ғ. Ғулум амалиётгина эмас, назарийта ҳам яловбардор бўлди. У А. Қодирийдан сўнг танқидчилигимизда биринчилардан бўлиб сатира ва юморнинг ижтимоий салмоғи ва аҳамияти, янги жамиятни мустаҳкамлашдаги роли масаласини кўтариб чиқди ва бу масалага бағишлаб бундан салкам 60 йил аввал — 1928 йилда махсус «Кулгичилик тўғрисида», «Сиз тайёрмисиз?» номли мақолаларини эълон қилди. Бизнинг сатирик асарларимиз маслакдошларимизни кулдириб «ғайри унсурларга ўлим зарбаси бериши, улар билан қатъий кураш олиб бориш вазифасини гарданига» олиши лозим, деб ёзади у 1928 йилги мақолаларидан бирида. Бу бадий адабиётимизнинг ҳам, танқидчилигимизнинг ҳам шаклланиш даври учун зарур гап эди. Ғ. Ғулум одамлари умуман кулдириш, вақтихушлик қилиш тарафдори эмас. У кулгига, сатирага катта ижтимоий вазифалар

юклайди. «Хотирда бўлсинки,— дейди у, 1929 йил ёзилган «Сиз тайёрмисиз?» номли мақоласида,— биз фақат ичак узилиб, кўздан ёш келгунча кулиш учун ўз ишларимизни мукамаллаштиришга уринмаймиз, балки ижтимоий қурилишимизда бўлган нуқсон ерлардан очиқ танқид билан кулиш учун уринамиз.»

Агар диққат билан кузатсак, Ғ. Ғуломнинг 20—30-йиллардаги ҳикояларида киночилик элементлари кучли эканини сезамиз. Унинг ҳикояларидаги воқеа-ҳодисалар, характерлар шундоққина кўз олдимизда жонланиб туради. Бунинг сабаби адиб маҳоратининг бир қатор факторлари билан белгиланади, албатта. Лекин, улардан ташқари, адиб ҳикояларида ҳаёт ва инсонларнинг худди экрандагидек кўриниб туришининг, фикримизча, яна бир сабаби бор. Бу адиб Ғ. Ғуломга танқидчи Ғ. Ғуломнинг таъсиридир.

Ҳозирги танқидшунослигимизда деярли эътибор берилмай келинаётган Ғ. Ғуломнинг айрим мақолаларини эслаб ўтиш ўринлидир. Улардан Ғ. Ғуломнинг бизда биринчилардан бўлиб кинотанқидчиликни бошлаб берган, бошлаганда ҳам, анча теран фикр юритган мунаққидларимиздан бири эканлиги маълум бўлади. У 1929 йилда икки фильмга тақриз ёзади. Биринчиси, совет кинематографлари яратган «Бахтли халқ» фильми, иккинчиси Америка кинематографиясига мансуб «Учувчи бахт» фильмидир. Ғ. Ғулом бу тақриزلарда фильмларни шунчаки шарҳлаб ёки мазмунини баён қилибгина қўя қолмайди. У фильмларга давр учун муҳим бўлган масала — синфийлик нуқтани назаридан ёндашади. Масалан, америка фильми ҳақида фикр юритар экан Ғ. Ғулом шундай фикрларни ўртага ташлайди: бу фильмда буржуа кино-сценаристлари томонидан балки «аскарнинг ҳарбий интизомни қандай сақлаши, ўз қўмондонига қандай итоат қилиши, ҳарбий улуғларнинг рутбаси, уларнинг «олижаноблиги» ва бошқалар кўрсатилмоқчи бўлгандир. Таассуфга қарши, бизнинг билим, иқтидор, биродарлик асо-

сига қурилган ҳарбий тузумларимиз олдида, Америка ҳарбий тузуми қуруқ дағдаға, бошлиққа кўрларча итоат асосига қурилган, бу интизом мақтана олмайди.» Бу тақриз ёзилганига деярли 60 йил бўлганига қарамай ўзининг сиёсий ҳушёрлиги билан гўё шу бугун ёзилгандек жаранглаб туради. Замонавий моҳияти ва аҳамияти жиҳатдан эса, бугунги курашимизга ҳам хизмат қила олади. Ғ. Ғулом шу қадар ватанпарвар, шу қадар социализмга содиқ ва садоқатлики, совет аскарлари билан америка аскарлари қиёслаб, биринчисининг иккинчисидан барча масалаларда устун эканлигини таъкидлаб туриб, ўзининг юмористик услубига содиқ қолиб, яна шундай деб қўяди: «Америка аскарларида қизил аскарнинг салобати йўқ.»

Маълумки, 20- йилларнинг охири — 30- йилларнинг бошларида ўзбек поэзиясида совет тузумининг буюклигини, қурилишларнинг салобатини кўрсатаман деб жуда баландпарвозликка берилиб кетувчи шеърлар ҳам кўп яратилди. Ғ. Ғулом адабий жараёндаги бу камчиликка танқидчиликнинг эътиборини қаратган дастлабки танқидчиларимиздан бўлди. «Аксар шоирларимиз, — дейди у «Пролетариатнинг ҳар бир ижоди бир илҳом» (1931) номи мўъжазгина мақоласида, — заводларнинг баланд трубалари учига қараб шеърлар ёзадилар, аслида совет тузумининг буюклигини, улкан қурилишлар, иншоотларнинг моҳиятини кўкка кўтарилган трубаларнинг учидан эмас, ердаги гигантларнинг, яъни одамларнинг ичида қидирмоқ керак. 1931 йилда айтилган бу фикр адабиёт учун ҳам, танқидчилик учун ҳам ниҳоятда зарур эди. 20- йилларнинг охири, 30- йилларнинг бошларидаги умуман иттифоқ, шу жумладан, рус адабиётида «вещизм» концепцияси кучайиб кетганини яхши биламиз. Яъни, адабиётда, айниқса шеъриятда нарсаларни яратаётган одамларнинг ўзидан кўра яратаётган нарсаларнинг ўзини куйлаш тенденцияси кучайиб кетган эди. Эҳтимол Ғ. Ғулом ўзбек шеъриятида ҳам кўриниш бера бошлаган ача шу тенденциянинг олдини олиш учун айтган бўлса

ажаб эмас, юқоридаги фикрларни. Ҳарқалай, худди бадий ижодидаги каби, адабий-назарий қарашларида ҳам, энг асосийси одамларга, жамиятнинг жавҳари бўлмиш инсонларга алоҳида эътибор беришга чақириш билан Ғ. Ғулом ўзбек танқидчилигининг шаклланиш босқичидаёқ муҳим масалани кўтариб чиқди.

Умуман, 30-йилларнинг биринчи ярмидаги ўзбек танқидчилигига назар ташлар эканмиз, Ғ. Ғулом мақолаларида даврнинг долзарб масалалари кўтариб чиқилганининг гувоҳи бўламиз. Масалан, ҳатто 30-йилларнинг бошларида ҳам баъзан маданий меросга нигилистик муносабатлар давом этиб турган бир пайтда Ғ. Ғулом мерос масаласига, умуман, классиклар ижоди масаласига катта эътибор билан қараш лозимлигини эътироф этди, эътироф этдигина эмас, бу масалага кичкина бўлса ҳам, махсус мақола бағишлади ва уни шоир даражасидаги «Учеба у классиков — залог нашего роста» деб атади. Қосим Лоҳутий ижодини тарғиб қилишга бағишланган махсус мақола ёзиб (1933) адабиётларнинг интернационаллашуви халқлар дўстлигининг муҳим омили эканлигини таъкидлади.

Чуқур партиявийлик Ғ. Ғулом шахсининг, умуман бадий ижодининг тамал тошини белгилагани каби, танқидий қарашларининг ҳам етакчи йўналишини ташкил этади. У 1934 йилдаги махсус мақолаларидан бирини «Мен партияга мансубман» деб атади ва ўз ижодининг бутун йўналиши, ғоявий-бадий концепцияси партиявийлик принципи билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатди. Ғ. Ғуломнинг бу мўъжазгина мақоласи ва ундаги фикрлар ҳозирги кунимизда ҳам адабиётимизнинг буржуа уйдирмачилари фикрига зарба бериш ишида муҳим аҳамият касб этади. Чет элдаги мафкуравий душманларимиз фикрича гўё партиявийлик совет ёзувчиларига партия томонидан СССР ёзувчиларнинг I съезидан сўнг зўрма-зўракилик билан тикиштирилган. Ғафур Ғуломнинг эса бу съездгача ёзилган чуқур партиявий руҳдаги

Ўнлаб бадий асарлари, бу съезддан салкам саккиз ой илгари ёзилган, партиявийликни шиор даражасига кўтарган бу мақоласи ғоявий мухолифларимизнинг мазкур масалага оид уйдирмаларини кескин рад этади.

Ғафур Ғулом аслида профессионал танқидчи бўлма-са-да, ўзининг зийраклиги, кузатувчанлиги, келажакни кўра билиши билан истаган танқидчига ўрناк бўла оларли даражадаги тафаккур эгаси эди. Маълумки буюк адибимиз Ойбек 40-йилларгача элга, асосан, шоир сифатида маълум эди. 1935 йилда унинг дастлабки насрий асарларидан бири — «Глобус» номли ҳикояси босилиб чиқади. Ойбекнинг носирчиликдаги иқтидорини биринчилардангина эмас, биринчи бўлиб пайқаган киши Ғ. Ғулом бўлди, дейиш мумкин. Ойбекнинг ҳикояси матбуотда чиқиши биланоқ, кетма-кет ундан сўнг босилган мақолаларидан бирида Ғ. Ғулом шундай деб ёзган эди: «Ойбекнинг «Глобус» деган ҳикояси жуда мароқли. Бу ҳикояда маданийлашган ўзбекнинг янги типларини беришга ҳаракат қилинган ва шунга муваффақ бўлинган. Ўзбек меҳнаткашлари ўртасида кундан кунга ўсиб бораётган фанга бўлган ҳавасни жуда ҳам қизиқиш билан тасвир қилинган. Қайта-қайта ўқигинг келади».

Ғ. Ғуломнинг Ойбек ҳақидаги бу илиқ, самимий ва айни вақтда одил фикрлари, худди шу вақтда Ойбек томонидан Ғ. Ғулом ҳақида ёзилган (1970 йил илк бор филология фанлари доктори С. Мамажонов томонидан эълон қилинган), аммо босилмай қолган мақоладаги яшноқ фикрларни ёдимизга келтиради.

Танқидчилигимизнинг шаклланиш давридаёқ, бундан 50 йил аввал кўриниш берган бу самимий, ҳақгўй, талабчан, дўстона муносабатларни кўриб, у ҳозирги адибларимиз ва олимларимизга нечоғлик ўрناк бўла олади дегимиз келади.

Ғ. Ғулом 30-йилларда эълон қилган мақолаларида, юқорида таъкидланганидек, бадий ижоддаги бир кўп муҳим масалаларни кўтариш билан бир қаторда адабий

танқидчиликнинг ўзидаги камчиликларни ҳам кўрсатиб ўтади.

Масалан, Ш. Сулаймон билан ҳамкорликда ёзилган ва 1935 йил «Қизил Татаристон» газетасида босилиб чиққан «Ўзбек совет адабиёти» номли мақоласида ўзбек танқидчилиги ҳаётдан анча орқада қолаётганини, ҳолбуки етук танқидсиз бадиий адабиётнинг кўнгилдаги юксалликка эриша олмаслигини таъкидлайди. Танқидчиликнинг ўсувидаги асосий омил деб марксча-ленинча таълимотни ўзлаштиришни, бошқа бир мақоласида эса асарнинг бадиий гўзаллигини чуқур англашни, яна бошқа мақоласида ҳаётни теран идрок этиши даркорлигини тушунади. Ғ. Ғулум бутун умри давомида ўзи қўйган шу талабларга амал қилишга интилди.

Унинг Меҳринисо, Муқимий, Васлий, Ажзий, Хислат, Аваз, Айний ҳақидаги мақолалари, Ўзбекистон Компартиясининг XIII съездида (1956) «Алпомиш» достони хусусидаги ёрқин ва принципиал фикрлари, ўзбек фольклори ҳақидаги ажойиб нутқи, Жомий, Прем Чанд, Фузулий, Толстой, Шевченко, Маяковский, Серафимович, М. Турсунзода, Ғайратий, С. Абдулла, С. Зуннунова ва яна бошқа ўнлаб сўз санъаткорлари ҳақидаги мақолалари бунинг далилидир.

Биз Ғ. Ғулумнинг 20—30-йиллар ўзбек танқидчилиги шаклланишига қўшган ҳиссасининг баъзи қирраларини ёритиш билангина kifояланаяпмиз. Аслида донишманд, энциклопедик миқёсдаги закий Ғ. Ғулумнинг адабий-танқидий фаолияти ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлиб, чуқур илмий тадқиқотларга мавзу бўла олади.

Ғ. Ғулумнинг ўзбек танқидчилиги шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни ва роли деганда яна бир муҳим масалани назарда тутмоқ лозим. Маълумки, танқидчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши унинг таҳлили учун муносиб объект бўла олувчи баркамол асарларнинг пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача айт-

ганда, танқидий тафаккур ривожига баркамол бадий асарлар туртки беради. !

Ғ. Ғулом асарлари ўзбек танқидчилигини доимо изланишга, ўзини муносиб баҳолай олиш асносида юксалишга ундовчи, чорловчи бир хазинадир. Ғ. Ғулом асарлари келажакда ҳам бадииятнинг жозибасини кидириш, сўз сеҳрининг хилқатини аниқлаш, топиш, кашф этиш борасида ўзбек танқидчилигининг бундан буёнги ривожини белгиловчи маёқдек порлаб тураверади.

Ўзбек танқидчилигининг шаклланиш босқичида бадий адабиётимиз ривожига ўзининг илмий-назарий мақолалари билан муҳим ҳисса қўшган адибларимиз қаторида Ғафур Ғулом танҳо эмас эди, албатта. Унинг Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари ҳаммаслак дўстлари бу соҳада фаол меҳнат қилдилар.

Ҳамид Олимжоннинг бадий ижоди танқидчилигимизда анчагина кенг ўрганилган. Аммо унинг адабий-танқидий қарашлари ва умуман эстетик меросини атрофлича ўрганишга шу кунга қадар нима учундир кам эътибор берилди. Ваҳоланки, Ҳамид Олимжоннинг бу соҳадаги мероси ғоят бой ва ранг-баранг бўлиб, адабий танқидчилигимиз, эстетик фикримиз тараққиётида айниқса, ўзбек совет адабиёти социалистик реализм принципларини эгаллаш учун кураш олиб борган шиддатли йиллар тарихида ўзига хос ўрин ишғол этадики, у йиллар ўзбек адабий танқидчилигини Ҳамид Олимжон илмий ишларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Янги жамиятнинг янги тараққиёт қонунларини, шунингдек, янги адабиётнинг янги вазифаларини баъзан етарлича чуқур англаб етмаганликлари туфайли адабиётнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини талқин этишда қатор танқидчиларимиз жиддий камчиликларга йўл қўйиб турган бир пайтда, эрта ёшлигиданоқ марксистик методология билан қуролланган Ҳамид Олимжон мақолалари ўзининг жанговар руҳи,

сиёсий ўткирлиги ва партиявий принципиаллиги билан алоҳида қимматга эга бўлди.

Ҳамид Олимжоннинг илмий ва эстетик мероси шу қадар бойки, улар шоир ўн жилдлик мукамал асарлар тўпламининг алоҳида жилдларини ташкил этади.

Маълумки, 20 ва ҳатто қисман 30-йиллар совет адабиётшунослиги олдида турган муҳим масалалардан бири маданий меросга муносабат масаласи эди. Бутун совет адабиётида бўлгани сингари ўзбек адабиётида ҳам маданий меросга турлича нотўғри қарашлар бўлди. Бир гуруҳ адабиётшунослар (Ж. Бойбўлатов сингари) классик шарқ адабиётимиздан мутлақ воз кечиб, ўрнига батамом янги-пролетар адабиётини яратиш ғоясини илгари сурсалар, баъзилар (Вадуд Маҳмуд сингарилар) маданий меросга танқидий муносабатда бўлиш лозимлигини унутиб, уни умуман кўкларга кўтариш позициясида турдилар.

Марксистик методология, марксча-ленинча дунёқараш билан қуролланган Ҳамид Олимжон эса юқоридаги ҳар иккала қарашга ҳам қарши чиқди. У инсониятнинг ақлзаковати, тафаккури, умуман жаъмики ижобий тараққиёти, эстетик равнақи учун хизмат қиладиган, кенг халқ оммасининг орзу-умиди, кураш ва интилишларини тараннум этган асарларгина бизга керак ва зарур, шуларнинг акси бўлган маданий меросдан эса биз воз кечамиз деган позицияда турди. Ўзининг илмий асарлари, адабий-танқидий мақолаларида бу қарашларини амалий жиҳатдан исботлади. Чунончи, «Навобий — ўзбек адабий тилининг яратувчиси», «Навобий ва замонамиз», «Фарҳод ва Ширин» ҳақида, «Алишер Навобий ҳақида», «Ўзбек халқининг улуғ шоири Навобий» сингари фақат шу буюк сўз устаси ижодинигина текширишга қаратилган ўнлаб мақолаларида; «Муҳаммад Амин Муқимий» сингари илмий ишларида Ҳамид Олимжон бу санъаткорлар ижодини чуқур ва атрофлича таҳлил этишдан ташқари, адабиётшунослигимизда маданий мерос масалаларига конкрет

муносабатнинг актуал ва долзарб принципларини ҳам белгилаб берди.

Горький таълимотини чуқур эгаллаган, унинг назарий ва адабий фаолияти билан яқиндан таниш бўлган, эстетик принципларини ўзига чуқур сингдирган ва ўз халқининг оғзаки ижодини яхши билган Ҳамид Олимжон фольклорни ғоят эъозлади. «Алпомиш» ҳақидаги «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони», «Эр Торғин — бахт излаган халқ образи», «Жамбул ва халқ» каби мақолаларида халқ оғзаки ижодининг ёзма бадий адабиётдаги ҳамда инсонни тарбиялашдаги буюк ролини қайд этиб қуйидагиларни ёзган эди: «Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили қилиш, содда ва чуқур қилиш ва ниҳоят умуман айтганда, ўзбек совет адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк бўлур» (Ҳ. Олимжон, Танланган асарлар, 3- том, 346- бет).

Ҳамид Олимжон марксча-ленинча эстетиканинг деярли барча муҳим принципларига фаол муносабат билдирди ва шу нуқтаи назардан ўзбек классик ҳамда совет даври адабиётининг муҳим амалий-назарий масалаларини у ёки бу даражада тадқиқ этишга ўз ҳиссасини қўшди. Адабиётда умуман реализм, шу жумладан, социалистик реализм, партиявийлик ва синфийлик, ғоявийлик ва бадийлик, традиция ва новаторлик, халқчиллик ва миллийлик, шакл ва мазмун бирлиги, ворислик ва замонавийлик, бадий образ ва типиклик, ижод эркинлиги, халқ ҳаёти ва инсон туйғуларининг ҳаққоний ифодаси ҳақидаги Ҳамид Олимжон фикрлари шаклланиб ва қарор топиб келаётган ўзбек танқидчилиги учун принципиал аҳамиятга эга бўлди. Улар бадий асарларни асосан шу талабларга қай даражада жавоб бера олишларидан келиб чиқиб баҳолаш лозимлигини кўрсатишда муҳим роль ўйнади.

Унинг «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида», «Марксизм ниқоби остида меньшевизм», Уйғун билан бирга ёзилган «Социалистик рёализмни эгаллаш йўлида»,

«Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида» сингари 30-йилларга оид мақолаларида адабий-бадий масалалар билан бир қаторда тарихий ва диалектик материализмнинг ўзак проблемалари шу босқич ўзбек халқи ижтимоий ва маданий ҳаётидаги қатор долзарб масалалар билан алоқадорликда талқин этиб берилдики, улар наинки танқидчилигимиз ва адабиётимиз равнақида, балки айни вақтда, умуман ўзбек халқи материалистик ва марксистик дунёқараши, социалистик онги шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнадилар.

Ҳамид Олимжон социалистик реализм принциплари ҳақида талай назарий фикрлар билдирди (айниқса Уйғун билан ҳамкорликда ёзган мақоласида). Социалистик реализм ҳақида гапиришдан олдин автор умуман реализм методи ҳақида фикр юритади. «Буржуа адiblари ҳам реалистик асарлар яратган,— дейди Ҳ. Олимжон,— бироқ бари бир у чекланган реализм эди, чунки буржуазия реализми турмушни тўғри англаш ва англатишда диалектик материализм даражасига кўтарила олмаган фалсафага асосланган эди.» «Буржуа реализмига қарши пролетар реализм диалектик материализм фалсафасига асосланган, саботли воқеаларни динамикада, тараққиётда тасвирловчи реализмдир»,— деб социалистик реализмнинг асосий хусусиятларидан бирини шарҳлаб берган эди у 30-йилларнинг бошларидаёқ. Бу методнинг социалистик реализм методи деб юритилишининг сабаби шундаки, у воқеликни, ҳаётни, инсонларни, уларнинг кураш, умидинтилишларини социализм позициясидан туриб ёритади. Социалистик реализм «марксизм мафкурасининг бадий ифодасидир» деб хулоса чиқарган Ҳамид Олимжон бу методда ижод қила олиш учун санъаткор актив ҳаётий позицияга эга бўлмоғи шарт, деб кўрсатган эди.

Шуниси эътиборлики, танқидчиликнинг мафкуравий кураш соҳасида ҳозир алоҳида эътибор билан қаралаётган қатор масалаларига Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг бошларидаёқ жиддий аҳамият берган эди. «Муҳим ма-

салаларнинг бири санъатнинг фақат факт эмас, балки факторлиги, пассив эмас, активлиги, ўзгартувчилиги, кишилар онгини қайтадан қурувчан бўлишлиги масаласидир» деб ўзбек танқидчилигида ушбу марксистик таълимотнинг илгари сурилиши адабиётшунослик учун ҳам, бадий ижод учун ҳам ўзининг самарали таъсирини кўрсатмай қолмас эди. Бу фикр ёзувчилар олдига ҳаётни ўзгартирувчи, унга фаол таъсир кўрсатувчи қаҳрамонни яратишни, янги, социалистик жамиятнинг барча соҳаларида жонбозлик билан меҳнат қилаётган бунёдкор инсонни тасвирлашни вазифа қилиб қўяр эди. Бу фикр, айни вақтда, танқидчилар олдига бадий асар баҳоланганда унинг қаҳрамонларига мана шу талабни ўзида нечоғлик мужассамлантиргани нуқтаи назардан ёндашув лозимлигини ўргатар эди. Ҳамид Олимжон юқоридаги фикрларни баён қилар экан, шубҳасиз, ана шу мақсадларни ҳам назарда тутати. У ўз фикрини давом эттира бориб, ҳозирги муҳим вазифалардан бири,— «кишиларнинг онгидан капитализм қолдиқларини чиқариб ташлаб», халқимизни «синфсиз жамиятнинг онгли ва актив қурувчиларига айлантириш»дан иборат эканлигини, бу вазифани адо этишда «ёзувчиларнинг сафарбарликка чақирувчилик роли», «санъатнинг ташкил этувчилик» миссиясига алоҳида эътибор берилажагини уқтиради. Бу фикрлар бир жиҳатдан янги совет адабиётининг янги даврдаги ижтимоий функцияларини кенг халқ оmmasига, ёзувчиларга, танқидчиларга талқин этиши билан эътиборли бўлса, иккинчи тарафдан, улар айни вақтда, ўзбек адабиётида социалистик реализм методи назарий принципларининг ишлана бошлаганини кўрсатувчи факт сифатида ҳам қадрлидир. Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг бошидаёқ Энгельснинг реализм ҳақидаги назарий қарашлари ичида муҳим ўрин ишғол қилувчи катта фикрий теранлик ва Шекспир жонлилиги ҳамда характерлар бойлиги гармонияси ҳақидаги таълимотини ўзбек танқидчилигига олиб кирадики, бу фикр адабиётимизнинг бадий-

эстетик принциплари мустаҳкамланишида жиддий аҳамиятга эга бўлади.

Ҳамид Олимжон бу йилларда адабиётнинг синфийлиги масаласига алоҳида эътибор берди, бироқ фақат шу билангина чекланиб қолмади. Бу ҳақдаги марксча-ленинча таълимотни янада чуқурроқ ўрганиб, синфийлик масаласининг партиявийлик билан чамбарчас алоқадорлигини кўрсатади. Адабиёт синфийдир, деган фикр нечоғлик муҳимлигидан қатъи назар, ҳали бу фикрни тан олган ва уни илгари сурган кишиларни марксист дейишга шочиқмаслик лозим, деган Ҳамид Олимжон, синфийлик масаласининг партиявийлик моҳиятини чуқур тушуниш ва уни амалда татбиқ этиш янада муҳимроқдир ва ҳақиқий марксист ёзувчи асл иқтидорини мана шу ерда кўрсатиши лозим деган хулосага келади ва ўзининг ўнлаб бадий асарлари, мақолалари билан бу фикрни амалда исбот этади. Демак, Ҳ. Олимжон сиймосидаги бу давр танқидчилигининг муҳим хусусиятларидан бири — долзарб назарий масалаларни амалиёт билан мустаҳкам боғлаш, назарияни амалиётга боғлашга интилиш билан белгиланади. Бу — 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ социалистик реализм методининг муҳим масалаларидан бири — адабиётнинг партиявийлиги танқидчилигимиз назаридан четда қолмаганини кўрсатади.

Бу фактлар ҳозирги даврда ўзининг илмий қимматидан ташқари маълум сиёсий-мафкуравий аҳамиятга ҳам эгадир. Улар буржуа танқидчиларининг социалистик реализм методи ва унинг ўзак масаласи — партиявийлик Урта Осиё адабиётлари, хусусан ўзбек адабиётига четдан, рус адабиёти томонидан, партия тазйиқида экспорт сифатида мажбурий киритилган деган ғайри-илмий қарашларни рад этади. Бу фактлар социалистик реализм ҳам, унинг синфийлик ва партиявийлик каби принциплари ҳам ўзбек адабиётида онгли равишда, ҳаётни ҳаққоний ва объектив акс эттириш зарурияти туфайли пайдо бўлганини кўрсатади.

Социалистик реализм принциплари 1932 йилга келиб адабиётимизда 10—15 йилдан буён ўз ифодасини топаётган, бу даврда эса, янада мустақамланаётган, иккинчидан, бу принциплар ўз-ўзича, тайёр ҳолда эмас, адабий жараёндаги кескин курашлар натижасида майдонга келаётган ва чуқурлашаётган эди. Конкрет мисолга келсак, Ҳ. Олимжон юқоридаги фикрларини ўз даври ўзбек танқидчилигининг йирик вакилларида бири бўлмиш А. Саъдий билан мубоҳасага киришиб айтган эди. Буларнинг барчаси социалистик реализм ва унинг партиявийлик сингари етакчи принциплари жонли адабий жараёнда кураш, ўсиш, эгаллаш, ҳаётга татбиқ этиш натижасида қўлга киритилганини кўрсатади.

Марксча-ленинча дунёқараш ва пролетар синфининг илғор идеясини ўзлаштириш социалистик реализм адабиёти намояндаларининг зарурий бурчи эканлигини таъкидлаган Уйғун ва Ҳамид Олимжон ўзларининг «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида» номли юқоридаги мақоласида, айни вақтда, бу методнинг услубий ранг-баранглиги ҳақидаги фикрни ҳам илгари сурадилар. Бу қараш, аслида, В. И. Лениннинг «Партия ташкилоти ва партиявий адабиёт» мақоласидаги муҳим нуқталардан бирида ўз ифодасини топган янги адабиётнинг бир қолипда эмас, ранг-баранг бўлажаклиги ҳақидаги таълимотга асосланади. Совет танқидчилигида 50—60-йилларга келиб социалистик реализм методидаги адабиётнинг услуб ранг-барангликлари ва ижод типларига оид махсус тадқиқот ва монографиялар яратила бошланганини эътиборга олсак, Ҳ. Олимжон ва Уйғун юқоридаги мақолаларида 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ муҳим назарий масалани эътироф этганликлари маълум бўлади.

Бизнинг мазкур мулоҳазаларимизни Ҳамид Олимжоннинг илмий-назарий мероси адабиётнинг фақат гоявий масалаларига бағишланган экан-да, деб тушунмаслик керак, албатта. Адабиётнинг бадийлиги масаласи ҳам унинг деярли барча мақолалари диққат марказида тура-

ди. У, ҳатто, баъзи бир танқидчилардан фарқланароқ, бадийликни фақат гўзал бадий тасвир воситалари, тилнинг бойлиги ва ранг-баранглиги, ёхуд қаҳрамонлар характеридаги жозиба ва индивидуаллик, композициянинг пухталиги сингари фазилатлар билангина белгиланмаслигини яхши тушунади. У бадийликнинг туб манбани ёзувчи маҳоратининг ҳаёт билан алоқадорлигидан, ҳаётни нечоғлик чуқур билишидан қидиради. Яъни, бу масалани талқин этишда ҳам у ўзига хос йўлдан боради ва бадийлик тушунчасининг кенг ва бой маъносини ҳаётда деб билади. Бадийлик, бу «турмушга яқинроқ бориш, ундаги янги ҳақиқатнинг конкрет ифодаларини топа билишдир» деб ёзади у. Ниҳоятда мўъжаз ва мухтасар ифодаланган бу фикрдаги муҳим нуқталарга эътибор берайлик: а) ҳаётни чуқур билиш; б) ҳақиқат; в) конкретлик; г) ифода. Мазкур вазифаларни адо эта олган шоиргина Ҳ. Олимжон фикрича, поэзияда ҳали анча кучли бўлган ваъзхонлик, турмушни тайёр ва томомланган шаклда кўриш, турмушни жонли ва типик ҳодисаларда кўрсатиш ўрнига, мухбир хабари билан қаноатланиш ва кўпинча бадий асарни «сиёсий савод китобига айлантириш» касалидан қутула олади. 30-йилларнинг ўрталарида бадийлик ўрнига ваъзхонлик, бадий асар ўрнига сиёсий савод хусусиятлари кўпайibroқ кетган асарларга қарши курашишда ва бадийликка эътиборни кучайтиришда бу даврга келиб ҳар бир фикри ўзига хос нуфуз ва таъсир кучига эга бўлган Ҳ. Олимжоннинг бундай чиқишлари адабий жараёнда беиз ўтмас эди.

Юқоридаги қисқа кузатишимиз шуни кўрсатадики, Ҳамид Олимжоннинг фақат бадий асарларигина эмас, «Зайнаб ва Омон», «Муқанна», «Бахтлар водийси», «Россия» сингари асарларидан ташкил топган бадий оламингина эмас, унинг ниҳоятда бой ва ранг-баранг илмий назарий мероси ҳам ёш ижодкорлар учун безавол, умрбоқий маҳорат мактабидир. Ҳаётни чуқур билиш ва ни-

ҳоятда теран назарий асос минтақларидан униб чиққан анвойи чечаклар чаппар уриб тургувчи бу сеҳрли бадий олам сўз жозибасига маҳтал ҳар бир авлодни ўзига доимо чорлаб туради.

ҚУЁШДЕК ЯШАГАН ИЧДАГИ СЕВГИ...

1.

Наврўзнинг дастлабки кунлари. Сутдек ойдин кеча. Дикқат билан қулоқ солсангиз илдизлардан дарахтларнинг оғочларига югураётган нам там-тамини эшитаётгандек бўласиз. Уйғонаётган фасл тароватидан сархуш халёлингизга эрк бериб, шу сассиз товуш рангини тасаввур қилсангиз, кўз олдингизда ям-яшил олам жонланаётгандек бўлади. Далалардан чаппар уриб келаётган кўклам шабадаси бағридан ифор бўй таралади, унинг роҳатида беихтиёр энтикканингизни сезмай қоласиз. У — тонгда ҳайдалган ер ҳиди.

Мана шундай сокин, мовий тунларнинг бирида она қучоғидаги икки ёшларга тўлар-тўлмаган болакай момик, дўмбоқ қўлларини кўкка чўзиб талпинади. Ҳали аниқ тузилиш олмаган жужик бир тилда нималарнидир чулдирайди. Зим-зиё тун бағрида ундан ҳам қорароқ бўлган олов кўзлари кўкка қўл чўзган сари баттар оловланади. Унинг маъсум ва ёқимли тихирлиги онани завқлантиради. Болакай ихтиёрини қайта-қайта такрорлайди. Бу хоҳишни меҳрибон онагина тушунади. Тушунади-ю, ҳали келинлик жаранги йўқолмаган қўнғироқ овозда қиқирлаб кулади. Кулади-ю, болани бағрига босади. Онага фарзанднинг орзуси таниш. Чунки бу ҳолат биринчи марта бўлаётгани йўқ. Осмондаги оймомога кўзи тушдими, бас, уни олиб бер, дейиш болакайга одат бўлиб қолган. Мана ҳозир ҳам она унинг кўзидан нигоҳини узмай, меҳ-

рига тўймаётгандек бўлади чоғи, қайта-қайта қиқирлаб бағрига босади.

Бу — бола Ойбек, мовий кўк тоқидаги тўлиной эса бола Ойбек кашф этган биринчи мўъжиза. Бу ой кейинчалик Муса — Ойбек ҳаётига бутун умр ҳамроҳ бўлади...

2.

Ўзбек оиласида кимнинг тиними йўқ — келинники. У қуёшдан ҳам, қушлардан ҳам вақтлироқ уйғонади. Чехрасидан ширин нафасларнинг бўйи тарқаб улгурмасданоқ ишга киришиб кетади. Кеч тушиб алламаҳал бўлганда ҳам ҳамманинг иши битадикки, уники тугамайди.

Сандалга ярим белигача тиқилиб олган бола онани кутади. Кўзларини уйқу босиб кетадики, ухламайди, онага интиқ. Кунбўйи тинмаган она ҳам келиб сандалга суқилади-ю, жигаргўшасига кўзи тушиб, меҳри ийиб кетади, чарчоқларини ҳам илоҳий бир куч бир зумга сиририб олгандек бўлади. «Чўпчак айтиб беринг, ойижон», дейди бола. Она чўпчак айтишга тушади, ваҳимали жойлар келганда бола бўйнигача сандал ичига кириб кетганини сезмай қолади. Қўрқма Мусо, қўрқма, бу чўпчак-ку, деб ойиси унинг юз-кўзларидан ўпади... Девлару паризодлар, қанотли арғумоқлар, ўзи учар гиламлару очилдастурхонлар, дарёда оққан сандиқ, мард паҳлавон Кунтуғмиш... Боланинг мурғак тасавури ҳайрат дунёсига фарқ бўлади.

Лекин мунис она бундан ташқари яна шеър шайдоси. Бахмал кечаларда фарзандларини бағрига олиб қалин муқовали китоблардан Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Фуқрат газалларини ўқиб беришни ҳам яхши кўради. Бундай кезларда Мусо туннинг янаям узунроқ бўлишини хоҳлайди. Хоҳлайди-ю, кўзлари аста юмилиб, майин киприкларига уйқунинг митти қушчаси қўнганини сезмай қолади. Бола тушида эса Навоий, девонаи

...ни кўради. Войбў, бу олам жудаям сеҳрли-я, дермиш Мусонинг ўзи тушида уларга эргашиб.

Чўпчаклар, эртақлар, она ўқиб берган газаллар Мусонинг мурғак тасаввури илғай бошлаган иккинчи мўъжиза бўлди.

3.

Инқилобдан кейин қўшни болаларнинг кўпчилиги нариги маҳалладаги пахтачи бойнинг ҳовлисида очилган янги мактабга бориб ўқийдиган бўлишди. Ҳукумат дафтарни ҳам, қаламни ҳам текинга берди.

Бир куни ўқитувчи ингичка симёғочга қўндирилган юм-юмалоқ нарсани олиб келди-да, жим ўтиринглар, мен ҳозир қайтаман, деб чиқиб кетди. Болалар бир зумда «гурр» этиб нотаниш юмалоқ нарсанинг атрофини ўраб олишди. Биров у деди, биров бу деди, ишқилиб ҳар ким ўз тахминини айтиб кўрди. Кўп ўтмай ўқитувчи қайтиб кирди-ю, болалар, бу нима, биласизларми, қани, ким айтади, деб сўради. Ҳеч ким, ҳатто, боягина ўзини билагон қилиб кўрсатаётганлар ҳам чурқ этишмади. Чунки ҳақиқатан ҳам ҳеч ким унинг нима эканини билмас, ҳамма бу юмалоқ нарсани биринчи кўриши эди.

Бу — глобус бўлади, деди ўқитувчи ва тушунтира кетди. Синф сув қуйгандек бўлиб қолди. Шунда Ойбек умрида биринчи марта ернинг юм-юмалоқ эканини, унда қуруқликдан кўра сувлик кўпроқ эканини, ер юзининг жуда кичик бир қисмидагина одамлар энди Ленин туфайли, инқилоб туфайли бойларга қарам бўлмай, эркин яшай бошлаганини, ҳали жуда кўп мамлакатлардаги одамлар, ўзига ўхшаган болалар хор-зор, зулм остида яшаётганлигини эшитди. Шу бир соатнинг ўзидаёқ вазминлашиб, ҳатто бўйи ўсгандек, ақли тўлишиб катта бўлиб қолгандек, жуда кўп нарсадан бохабардек туюлди ўзига-ўзи.

Уйга бориши билан ичидагини сиғдиrolмай, кўрган билганларини ойисига гапириб берди.— Бу сеҳрли дунёнинг мўъжизаси кўп, болам, бундан буён билаверасан,— деди онаси юмалоқ дўпписи устидан бошини силаб.— Бунинг учун яхши ўқишинг керак, кўп ўқишинг керак.

Глобус — Мусо кашф этган учинчи мўъжиза бўлди...
...Умрининг сўнгги давридаги кунлардан бирида Ойбек невараларининг дарсхонасида глобусга узоқ тикилиб хаёлга чўмди. Ким билади, болалигида уни илк бор кўрганда, нима эканлигини билмай, ҳайратга тушганини эслагандир балки. Балки, ярим асргина илгари глобусни биринчи марта кўрган камбағал ўзбек боласининг номини ва асарларини ҳозир шу глобуснинг жуда кўп нуқталаридаги мамлакатларда яхши билишларини ҳаёлидан ўтказгандир...

4.

Мусо ўн беш-ўн олти ёшли чоғларида Ҳамза театрининг эски биноси рўпарасидаги «Навой» номли таълим-тарбия техникумида таҳсил кўриб юрганида қуйи синфга тўртта қиз ўқишга келди. Шу пайтгача техникумда бирорта қиз ўқимас, бу келганлар ҳам ўқув юртига кирган дастлабки қалдирғоч ўзбек қизлари эди. Ўзлари ҳам худди қалдирғочдек шўхчан, мастура эди.

Мўйлаби сабза ура бошлаган ёшда қайси бир йигитнинг қалби сеҳрли туйғулар билан маст бўлмайдими дейсиз. Техникумга келган бояги қизлардан бирига кўзи тушиши билан Мусонинг ҳам юрагига олов тушди-қўйди. Техникумнинг мусулмон ёшлари ётқизилган чорси ҳовлисида кўпроқ хаёлга берилганча кезадиган, қизнинг нигоҳини пойлайдиган бўлиб қолди. Муҳаббат дардининг давоси шеърдир. Болалигида онаси ўқиб берган Навой, Машраб ғазаллари таъсирида бир-икки машқ қилишга ўзида иштиёқ сезган Мусо бунга фақатгина

бир эрмак ва истак сифатида қараган бўлса, энди бу қизиқиш туйғулар жунбуши остида бир эҳтиёжга айлана бошлади. Киши ҳақиқий ошиқ бўлса, шеър ҳам ўзи қуйилиб келади шекилли, дарс учун берилган дафтарлар аста-секин шеърий сатрларга ошиён бўлди. Вожаб, йигит муҳаббатгина эмас, умуман бу дунёнинг масрур ва сеҳрли эканини туя бошлади. Рўпарасида, тасаввурида, хаёлларида гавдаланган бу сеҳрли дунё муаммоларига секин-аста ўз шеърлари билан жавоб изламакка топинганини сезмай қолди.

Кўзлари хумор Туркистон гўзалининг мусиқа ва расм чизишга иштиёқи кучли экани унга маълум бўлгач, хаёлидан бир фикр ўтди: «Шеър дафтаримни бериб, машқларимнинг остига расм чизишини илтимос қилиб кўрсам-чи... Кўнгли бўлса хўп дейди, бўлмаса — йўқ...» Қиз рози бўлди. Мусонинг патила сочлари, олов кўзлари, яхшигина шоир экани ва теран ақли, одоби унинг ҳам хаёлини ўғирлаганди.

Расмлар билан безалган шеърий дафтарни бир кун қизнинг отаси кўриб қолади ва унинг эгаси ким эканини сўрайди. Қизи жавоб бермасданоқ, «Техникум ҳовлисида узоқ хаёлга берилиб юрадиган, кўзлари катта-катта боланикими», — деб қўшиб қўяди ва яна шундай дейди: — «Кўзлари ақлли у боланинг.» Шу вақтгача қалби пинҳоний туйғу оғушида бирор марта титрамаган қизнинг юраги «шув» этиб кетади: «Дадамлар сезган эканлар шекилли?»

Мусо ҳаётида кашф этган навбатдаги мўъжиза — муҳаббат бўлди.

5.

Шеър — йигитнинг бутун борини, жаҳонини эгаллаб олди. Дилбар тонг сочлари бунча гўзал-а... Унга бефарқ қараш мумкинми? Асло. Эртага ва сира қайтиб келмас бу тонг малоҳатини туйиб, тўхтатиб қолиш, умуман

қалбдан кетмас, ўчмас қилиб муҳрлаш мумкин эмасмикин? Мумкин. Қандай қилиб? Шеър билан. Шеър билан. Элни, юртни боқадиган ер кимники? Бойникими? Йўқ, бўлиши мумкин эмас. Халқники. Ер тер тўкувчиники. Бу ҳақда индамай туриш мумкин эмас. Буни куйлаш керак. Мамлакатга ким эгалик қилиши керак? Албатта, йўқсиллар. Шўро ғалабаларини кўз қорачигидек асраш даркор. Бироқ бу ҳурликка қарши бўлган, эски истибдод тузумини қўмсаётганлар ҳам йўқ эмас. Бу икки тўлқин кураши авж олган бир пайтда ёш шоир нима бўларкан, деб қараб туриши мумкинми? Йўқ! У пўлат сафликлар ила боришини баралла айтиши керак. Барчани шу йўлдан боришга чорлаши керак. Бунинг учун курашмоғи керак шоирнинг. Шеър билан курашмоғи керак.

Шу тариқа ўзбек совет адабиётида янги бир шоир туғилди. Келажакнинг буюк ижодкори вояга ета бошлади.

Чиройли бир тахаллусга эга бўлишни орзу қилмаган шоир шоирми?

Айниқса, полапон шоир. Айниқса, Шарқда, Урта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда. Бизнинг ёш шоиримиз ҳам бундан мустасно эмас эди. Мусо ёшлигида Дурбек тахаллусини олмоқчи бўлди. Тарихда шундай шоир яшаганини билгач, бу фикридан қайтди. «Дуршаб» бўлса-чи, яъни «дурри шабрўз»нинг қисқаргани — кечани ёритадиган дур. Ёмон эмасу, лекин чиройлимас шекилли, ёқмади. «Дуршоҳ-чи? «Дурри шоҳвор»нинг қисқаргани — йирик, энг аъло дур дегани. Йўқ, бўлмайди, буларда қандайдир дабдаба, баландпарвозлик бор, бунинг устига форсий сўзлардан ясалган. Шундай тахаллус бўлиши керакки, ҳам ўзбекча бўлсин, ҳам оддий, ҳам тушунарли, ҳам чиройли. Ва энг асосийси, ўзининг ҳаёти, тақдирдаги бирон воқеага дохил бўлсин.

Бир куни тахаллус ҳақида ўйлай-ўйлай Мусо ухлаб қолибди ва туш кўрибди. Тушида тўлиной нурида шеър ёзиб ўтирганмиш. Бир маҳал боғ ичидан Навоий чиқиб

келибди-да, шеър ёзясизми, жуда яхши, қани менга беринг-чи, бир кўрай, ҳой бек, дермиш. Шеър Навоийга маъқул тушганмиш. Ой нурида шеър ёзишни яхши кўрар экансиз-да, Ойбек, дебди у яна кулимсираб.

Мусо уйғониб кетибди. Болалигида онасига ойни олиб беринг, деб талпинганини ва ҳозиргина кўрган тушини эслабди. Тонггача ўтириб бир жуфт шеър ёзибди ва тагига илк бор Ойбек деб тахаллус чекибди.

Бу сеҳрли дунё сирларини, гўзалликларини, сабаб ва натижаларини шаърият орқали, умуман бадий ижод орқали кашф этиш Ойбек ўз ҳаётида англаб етган энг буюк мўъжизалардан бири бўлиб қолди.

6.

Улуғ Ватан урушининг оғир кунларидан бирида Москванинг темир йўл вокзалида элга, юртга танилган бир ёзувчи ўтирибди. Нон ниҳоятда тансиқ йиллар. Қорни тўйиб овқат емаганига ҳам бир неча кун бўлган. Қўлтигидаги халтасида ярим буханка нони бор, уни тановул қилишдан ўзини тияди. Жуда қийналиб қолсам асқотар, деган ўй хаёлида адибнинг.

Бироқ унинг яна бошқа бир жиддий ташвиши борки, бу ташвишининг нечоғлик жиддий эканини фақат ёзувчи одамгина том маънода ҳис эта олиши мумкин. Унинг тафаккурида ижодий ниятлар тўла. Фикрлар қоғозга ошиқар, лекин на чораки, ёзадиган қоғоз йўқ. Шароит шу — дафтар ҳам тансиқ. Ёзувчи нима қиларини билмай ўтирганда, тасодифан бир кишининг қўлидаги блокнотга кўзи тушиб қолади. Сотиб олай деса пул йўқ. Уйлаб-нетиб ўтирмай, халтасидаги ярим буханка нонига шу блокнотни айирбош қилади.

Ким билсин, балки ёзувчи шу дамда ўзини бахтли ҳис қилгандир, фикрларини туширадиган қоғоз топа олгани учун. Қорни очлигини ҳам, охириги бурда нонини бе-раётганлигини ҳам унутгандир.

Бу ёзувчи — Ойбек эди. Шу дамданоқ блокнотга «Қуёш қораймас» романининг дастлабки эпизодлари ёзилади.

Ушанда Ойбек нималарни ўйлаганикин? Шубҳасиз, асосан, Ватанни ўйлаган, Ўзбекистонни, бутун Советлар диёрини ўйлаган. Инсоннинг энг катта бахти — Ватаннинг обод, озод, бахтиёр, тўқ ва фаровон эканлиги, инсониятнинг бошига энг оғир ва мудҳиш фалокат солувчи нарса уруш эканлиги, одамлар бутун кучи ва тафаккурини урушга қарши қаратмоғи кераклигини ўйлаган. Инсоният тинч-тотув, дўст ва биродар бўлиб яшайдиган замонлар келишини орзу қилган ва ишонган. Зеро шу масалалар Ойбек ижодининг, барча асарларининг, умуман фаолиятининг томир-томирига сингиб кетган фазилатлардир.

Шунга кўра Ватан иқболи, тинчлик, дўстлик — камолот ёшида Ойбек тушунган навбатдаги мўъжизалардан бири бўлди.

7.

Академик-ёзувчи Ойбекнинг адабий мероси ўн тўққиз жилдни ташкил этади. Бу — тахминан беш юз босма тобоқ атрофидаги ижод меваси. Гап фақат ҳажмдагина эмас, албатта.

Бу қадар катта ҳажм ва кўламдаги бир шахс қуллиёти ҳозирча Ўзбекистон, Ўрта Осиё, умуман, Совет Шарқида ягонадир. Ойбек бадий асарларида бу сеҳрли дунё ўз тафаккури олдига қўйган муаммоларга бадий йўсинда жавоб беришга интилди. Аммо Ойбек тафаккури айни вақтда бадий ижоднинг ўзини ҳам ўхшаши йўқ бир сеҳрли дунё деб тушунди ва бутун умр давомида мана шу дунё сир-асрорларини ўрганишга, очишга ҳаракат қилди. Шу сабабдан унинг бой адабий мероси ичида илмий-тадқиқотлар, танқидий мақолаларнинг катта ўрин ишғол қилиши табиийдир. Яъни, Ойбек бадий ижод сирларини очишни, ундан кенг халқ оммасини баҳраманд қилишни, бу иш билан халқ маданий камолотига, бадий тафакку-

рига таъсир кўрсатишни ҳам ўзига хос йўсиндаги мўъжиза деб тушунди.

Ойбек шеърларидан бирида: «Қуёшдек яшарди ичдаги севги» деган бир дилдор мисра бор. Шу сўзларидан фойдаланиб айтганда, санъатга, бадий адабиётга бўлган чексиз меҳр, ижод сеҳрига ошифталик унинг вужудида бамисли қуёшдек яшади. Шу қуёш адибни бадий ижод билан бир қаторда унинг сеҳрли олами ҳақида илмий-назарий изланишлар, тадқиқотлар олиб боришга ундади.

Навоийнинг нафис сўзлари билан айтганда ҳақиқий танқидчи «Япроқни ипак қилур, чечак баргини бол...» ношуд мунаққид эса, «ифор гулни — увол.» Ойбек биринчи тоифадаги танқидчилардан эди...

Китоб жавонларимиздаги жаҳон адабиётининг энг мумтоз ва нодир намуналари жой олган бадий оламдан Ойбек асарларининг ҳам ўрин олиши, унинг наинки ўзбек ёки умумиттифоқ миқёсидаги совет даври адиблари орасида, балки умуман, сўз санъати яралгандан буён то ҳозиргача кечган тарих бағридаги бадий ижодиёт дунёсида ўзига хос ўрни бор эканлигини кўрсатади.

Бунинг сабаби нимада? Бунинг сабабини Ойбекнинг улкан таланти билан боғлиқ бўлган кўпдан-кўп факторлардан изламоқ лозим, албатта. Шу факторлар ичида энг муҳимлари сифатида белгиланувчи бир қатор қабарик қирралар борки, улар шубҳасиз бу улкан санъаткор талантининг товланиши ва барг ёзишида алоҳида ўрин ишғол қиладилар. Ана шундай қирралардан бири Ойбекнинг нуктадон танқидчи ва том маънодаги кенг қамровли, чуқур билимли адабиётшунос олим эканлигидадир.

Ойбекнинг бу йўналишдаги фаолияти айрим ҳамкасабаларидаги сингари шунчаки, йўл-йўлакай, вақт-вақти билан адабий жараёнга муносабат билдириб турадиган даражадагина бўлган эмас. У бадий адабиёт билан нафақат профессионал адабиётшунос даражасида, балки, айни вақтда ижтимоий фанлар соҳасидаги ҳар бир етук олим ҳавас қилса арзиғулик жиддий ва чуқур шу-

гулланган. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор қайси бир ўринда: Ойбек қирқ йил ичида тўрт юз йил ичида қилиниши мумкин бўлган миқёсдаги ишни бажарди, деб айтган, кўринишда бирмунча муболағали бўлиб туюлган фикр замирида ҳаётий ҳақиқат ётади.

Олимлик ва санъаткорлик Ойбек даҳосининг қўш қаноти эди. Унинг бадий таланти илмий салоҳиятдан озиқ олди, илмий тафаккури эса бадий таланти ҳужайралари нафаси билан мустаҳкамланди.

Урта Осиё Давлат университетини битирган Ойбек сиёсий иқтисод ва марксизм-ленинизм асосларидан лекциялар ўқиди, тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. Маркснинг «Капитал»идан бир қатор бобларни, Маркс ва Энгельснинг санъат ва адабиётга доир асарларидан қатор парчаларни ўзбек тилига ўгирди. В. Г. Белинскийнинг «Поэзиянинг жинси ва турларга бўлиниши» номли мумтоз асарини ўзбекчага таржима қилди. Бу ишларнинг барчаси Ўзбекистонда ижтимоий фанларнинг марксистик йўналишда тараққий этиши, ўзбек халқи дунёқарашининг материалистик асосда ривожланиши, ўзбек адабиётининг назарий ва методологик заминлари мустаҳкам оёққа туришида катта роль ўйнади.

Унинг ўзи айтишича, Навоий ҳақидаги материалларни 1928 йилдан йиға бошлаган. Роман эса, 1942 йилда ёзиб тугатилди. Демак, «Навоий» ёзилгунча, муаллиф деярли 15 йил давомида илмий-бадий тайёргарлик ишларини олиб борган. Унинг Навоий ҳақидаги сўнгги мақоласи 1968 йилда эълон қилинди. Бундан Ойбекнинг бу улуг сўз санъаткори ҳаёти ва ижоди билан деярли 40 йил давомида шуғуллангани маълум бўлади.

«Тарих сўқмоқлари изимдан чўтир», деган эди у нурли ва сермазмун умрининг сўнггида ёзган шеърларидан бирида. Бадий йўсинда ифодаланган бу фикр замирида таҳайюл ҳақиқати ётади. Зеро, унинг серзаҳмат хаёли ва тафаккури илмий ва бадий ниятларини амалга оши-

риш мақсадида мозий сўқмоқларини тинимсиз кезди, ўзининг саволларига жавоблар излади. Қаршисида учраган бадий адабиёт ва у билан алоқадор ҳар бир тарихий заррани замон элагига солди, марксистик шуур нури билан ёритди, ўз асарлари, тадқиқотлари учун муҳимларини саралаб олди.

Ойбекнинг тинимсиз илмий ва бадий изланишлари ҳосиласи ўлароқ «Навой» романи дунёга келди. Асарда теурийлар салтанатининг Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврини нафақат бадий, балки айни вақтда чуқур илмий руҳ билан ёритгани сингари, тадқиқотларида ҳам Ойбек илҳом арғумоғининг жиловини эркин қўяди ва илмий ишларини кўпдан-кўп ёрқин бадий мушоҳадалар билан безайди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, Ойбекнинг Навой ҳақидаги роман ва дostonларига илмий ишларидаги фикрлар ва ҳатто, жумлалар қуёш нуридек эркин ва табиий сингишиб кетадилар. Ва аксинча бадий асарлардаги жуда кўп тугунлар, ситуациялар, концепциялар даставвал илмий ишлар дошқозонида тобланади, ишлов берилади ва шундан сўнггина улар бадий асар саҳифаларидаги узукка кўз бўлиб тушадилар. Мана унинг Навой ҳақида ёзган мақоласидан бир парча: «Қиш кунларидан бирида ўртага ёлқинланиб ёниб турган манқални қўйиб, Сабзавор ҳокими бир гуруҳ яқинлари, дўстлари билан суҳбат қилиб ўтирар эди. Суҳбат эртақдай қизиқ, рангли, жонли эди. Чунки йиғинчоқда ҳозир бўлганларнинг кўплари иш кўрган, қилич чопган, турли можароларни бошларидан кечирган одамлар эди... Уймақори гулдор эшик очилди, қалингина адрес тўн кийган, ҳали 4 ёшга тўлиб етмаган бола думалаб-сумалаб ичкари кирди, эшикни ёпди. Кейин даврдан четлаб юриб, отасининг ёнига ўтирди. Худди энагасидан эртақ тинглагандек ақлли, туйғун кўзларини мўлтиллашиб, катталарнинг гапига қулоқ солди... Бу бола Алишер эди.»

Илмий мақолани бу қадар бадий чечаклар билан

безаш, ёзилаётган масалани, ҳодисотни суратлантириш, жонлантириш, танқидий ишни ҳам имконича бадий асар янглиғ ўқимишли қилиш, мантиқий ва образли фикрлаш орасида ҳукм сурмиш сарҳадларни ажиб бир усталик билан эритиб, ёзаётган мақоласи тўқимасига иффор туйғуларини сингдириб юбориш олим Ойбек услубига хос бўлган фазилатлардан биридир.

Ойбек табиатан, туғма бир камтар инсон эди. 30-йилларнинг ўрталарида ёзилган салкам 8 тобоқ ҳажмли «Навоий ҳақида» деб номланган илмий иши ўз вақтида чоп этилмай қолади. У эҳтимол муаллифнинг ўзига яна қайтадан ишлаш лозим бўлиб кўрингандир ёки нашр этиш имкони топилмагандир. Ҳарқалай, бу иш ўз вақтида босилмай, ёзилганидан 1—2 йил ўтгач номаълум сабабларга кўра йўқолади. Зарифа ая Саидносированинг айтишларича, таниқли навоийшунос П. Шамсиев қўлёзмани топиб 1955 йилнинг 26 мартида адиб хонадонига келтириб беради. Ойбек негадир шунда ҳам бу тадқиқотни нашр этишга шошилмайди. Ҳолбуки, бу иш шу вақтгача буюк Навоий ҳақида ёзилган ишлар ичида ҳавас қилгулик даражадаги теран ва чуқур тадқиқотлардан биридир. Унинг айрим қисмлари 1961 йилдагина Зарифа ая қистови билан эълон қилинади... Ёзган бир шапалоққина, чалакам-чатти, ночор тақризининг сиёҳи қуримасдан туриб, редакцияма-редакция югурган айрим тенгқурларимизнинг, ёшларнинг ва ҳатто, каттагина «олим»ларимизнинг ҳаракатларини кўриб, устоз Ойбекнинг бу бағри кенглиги ва камтарлигига лол қолади киши. Ёзилган илмий иш, умуман бадий асарни эълон қилишга шошмасликнинг биз — ёшларга, умуман барчага ноёб ибратли намунаси эмасми бу?..

Ёзилган нарсани матбуотга бермоққа ошиқмасликнинг бундай мисоллари Ойбекда кўп учрайди. «Навоийнинг таржимаи ҳоли» номли иш ҳам аввал қисқартирилиб, ёзилганидан етти йил кейин 1948 йилда, ва тўлиғича 1967 йилда, ёзилганидан деярли йигирма беш йил

кейин босилиб чиқади. Каттагина ҳажмли «Хамса»нинг асосий образлари» номли тадқиқотнинг матбуот юзини кўриш тарихи ҳам шундай. Асар, ёзилгандан деярли ўттиз йил ўтгач, 1967 йил чоп этилади. Бу тадқиқотларда Навоий яшаган даврнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаёти атрофлича текширилади, фалсафий оқимларнинг жамиятда ўйнаган ролига баҳо берилади, улуғ шоирнинг дostonлари, лирикаси ўрганилади, дунёқарashi ва маҳорати тадқиқ этилади, ўша давр поэзияси учун характерли бўлган фазилатлар очиб берилади. Масалан, айтайлик, нима учун Навоий даври шеърляти, хусусан унинг ижодида ҳам ишқ ва май мотиви етакчи ўринни эгаллайди? Адабиётшуносликда бу масаланинг турлича талқинига дуч келамиз. Баъзилар ишқ ва май тимсолида оллога етишиш идеяси куйланган, дейдилар. Айрим конкрет асарлар мисолида бу фикр ўзини оқлайди. Баъзилар ишқ ва май тимсолида реал дунёвий масалалар тараннум этилган, дейдилар. Бу ҳам конкрет асарлар нуқтаи назаридан тўғри фикр. Ойбек ҳам бу фикрларни эътироф этгани ҳолда феодализм жамияти шарқ адабиётида май ва ишқ мотивларининг етакчи ўрин ишғол қилиши ва бадий тасвир системасида дур, ёқут, лаъл каби образларга ҳаддан зиёд мўл мурожат этилиш сабаби ҳамда ёр образининг идеал чизгиларда тасвирланиш боисини аниқлаш учун шу асарлар яратилган даврнинг ижтимоий-тарихий илдизларини очиш лозим деган фикрни илгари суради. «Ўрта аср Шарқ адабий муҳитида, алаҳусус, XV аср темурийлар даврида шундай лириканинг инкишофи учун замин жуда мувофиқ эди. Ички, ташқи урушдаги талон-тарожлар, эксплуатация, йирик савдо орқасида Ўрта Осиё аристократияси бойиди... У кайф-сафо оламига шўнғиди... Бу табақани ёлғиз дидактик асарлар қаноатлантирмайди. Унинг ингичка завқига ҳамоҳанг лирика керак. Кайф-сафо оламининг энг жозибадор жилваси, ингичкалашган оқсуяклар ҳаётининг эрмаги муҳаббат ва майдир. У за-

мон аристократияси поэзиясидан тематика кенглигини, ҳаётни танитадиган, фикрни бойитадиган мотивларни талаб қилмаган. Шеърда кўпроқ мусиқий, сўз безаги, чиройли сўз бирикмалари ва шунинг каби формал усталikka зеб берилган. Шундай қилиб, ҳоким синф поэзияси ичидан чириб бораётган, тарихий перспективадан маҳрум аристократиянинг кайфиятини акс эттирган.»

Шу тариқа Ойбек айрим шоирлар ижодида кўринган шарқ классик поэзиясидаги йўналишлардан бирининг ижтимоий илдизларини аниқ очиб беради. Бу шеърятдаги образларни символлаштириш, мадҳ этилаётган ёрни самовийлаштириш ҳам аристократия завқидан келиб чиқади. Ҳаётнинг маъносини ишқ ва май лаззатидангина иборат деб тушунган хонзода ва бекзодаларнинг маъшуқаси ҳам уларнинг таъбича оддий ер гўзали эмас, самовий ва илоҳий бир кўринишда бўлмоғи лозим. Ёр образининг чексиз идеаллаштирилиши сабаби ҳам шунда. Бадий тасвир воситаларидаги дуру инжулар, ёқуту лаъллар ҳам аристократия хонадонининг оддий ва зарурий предметларидир. Ойбек фикрича, Навоийнинг буюклиги шундаки, ҳоким синф шоирлари ижодида йилдан-йилга кўкка ўрлаб кетаётган бу поэзияни у ерга олиб тушди, самовийлашиб кетаётган маъноларни ҳаётини мазмунлар билан тўйинтирди, жамиятдаги унинг актив ижтимоий ҳуқуқини тиклади ва мустақкамлади.

Ойбек илмий ишларининг яратилиш тарихини кузатиш ҳам мароқлидир. Бу материалларда муаллифнинг ўзига хос ишлаш тарзи, фикриётининг туғилиш, шаклланиш ва камол топиш жараёни акс этади. Аксар тадқиқотлари учун Ойбек аввал ниҳоятда пишиқ ўйланган план тузиб олади. Баъзи ишлар учун ундан ҳам кенгайтирилган тайёргарлик босқичини кўрамиз. Бундай ҳолларда олим бўлажак тадқиқотнинг тезисларини қоғозга туширади. Баъзи ишлари учун эса, бундан ҳам чуқурроқ тайёргарлик ишлари олиб борилади. Яратилажак иш бундай кезларда айрим эскизлар, хомаки нусха си-

фатида тайёрлаб олинади. Вақт ўтгач, бу дастлабки материалларга яна шу қадар қаттиқ ишлов берилдики, ишнинг узил-кесил битган варианты аввалгиларидан ўзининг янги концепцияларга ва фактларга бойлиги жиҳатдан катта фарқ қилади. Натижада, у ёки бу тадқиқотнинг тайёргарлик вариантларининг ўзи ҳам бамисоли мустақил илмий ишдек таассурот қолдиради. Хусусан, «Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида» номли иш билан унинг дастлабки хомаки нусхаси «Адабиётдан текширишлар» ҳамда Навоий ҳақидаги йирик тадқиқотлари билан унинг эскизлари ҳақида шундай дейиш мумкин.

Ойбекнинг илмий ишларига хос яна бир услуб шундаки, муаллиф у ёки бу тадқиқотига тайёргарликнинг дастлабки босқичида ўрганаётган мавзуси ва масаласига алоқадор бўлган соҳа бўйича бирламчи манбалар ва уларга оид илмий асарлар билан атрофлича танишишдан ташқари, улардан анчагина батафсил конспектлар тузиб олади. Масалан, Навоий ҳақидаги илмий ишларига тайёргарлик чоғида (буни айни вақтда «Навоий» романи учун тайёргарлик сифатида ҳам қараш лозим) Ойбек «Зафарнома», «Рашоҳати айнул-ҳаёт», «Нузҳатул-қулуб», «Мақомати Мавлавий Жомий», «Матлабил-толибин», «Қомусул аълум», «Хамсатул мутаҳаййирин», «Мажолисун-нафоис», «Бобурнома», «Бадоеъул-вақое», «Равзатус-сафо», «Вақфия»лардан ташқари Рюи Гонзалес де Клавихонинг «Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403—1406 гг» (1881), Н. И. Вавиловнинг «Земледельческий Афганистан» (1928), В. В. Бартольднинг «Улугбек и его время», С. Айнийнинг «Алишер Навоий ва тожик адабиёти» сингари асарларидан конспектлар олади. Бу-ку, Ойбекнинг классик адабиётга доир катта ҳажмдаги кенг қамровли тадқиқотлари учун кўрган тайёргарликлари. Ўзига ва қалами остидан чиқувчи ҳар қандай материалга ниҳоятда талабчан бўлган олим ҳатто кичик ҳажмдаги газета ва журнал мақо-

лаларига ҳам юқоридагилардан кам бўлмаган даражада тайёргарлик кўрган. Масалан, архив материаллари 30-йилларга мансуб «Социалистик лирика учун» мақоласини ёзишдан аввал муаллиф Маркс ва Энгельс асарлар тўпламининг II жилдидаги қатор материаллар билан, Маркснинг «Сиёсий иқтисоднинг танқидига муқаддима» ва «18 брюмер...» асарлари билан, М. Мерингнинг «Жаҳон адабиёти ва пролетариат» номли тадқиқоти ҳамда Энгельснинг «Шеър ва наорда немис социализми» асари билан яқиндан танишиб чиққанини ва ҳатто улардан айрим парчалар, цитаталарни ўзбекчага ўгириб олиб, уларнинг руҳидан ўз концепцияларини мустаҳкамлашда фойдаланганини кўрсатади.

Ойбек бадий ва илмий асарлари учун бирламчи манбалардан материал тўплар экан, ўрганаётган давр тарихи ва ҳаёт ҳақиқатига оид муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалардан тортиб шу қадар майда деталларгача аҳамият берадики, ҳайрон қолмай иложингиз йўқ. Айрим мутахассислар Пушкин ўз асарларида Петр I костюмидаги тугмачанинг рангигача тарихан аниқ ва тўғри берган дейишади. Ойбекнинг энг майда деталларгача эътибор бериши мана шу аниқликни эсга солади. Масалан, адиб архивида Бобур ҳақидаги дostonга тайёргарлик материалли мавжуд. Унда Улуғбекнинг Самарқанддаги боғларидан бирида ётган тошнинг бўйи ўн беш, эни саккиз, қалинлиги бир қаричлигидан тортиб, ҳатто унинг дарз кетганлигигача маълумот бор. Шу материаллардан биз Бобур теракнинг куздаги сарғайган ҳолатини ниҳоятда хуш кўрганини, Ҳиндистондаги «Саккиз жаннат» боғига узум, қовунлар эктириб, унинг ҳосилини кўргач суюниб, йиғлаганларидан воқиф бўламиз. Тарихий бадий асарларга бу илмий тайёргарликлар Ойбекнинг тафаккуридан ўтиб ҳис-туйғулари билан тўқнашгач мантиқий фикрлаш бир зум тин олади-ю, шоирнинг бадий тафаккури ёғду сочади. Шу ондаёқ тезиснамо ил-

~~или~~ мушоҳадалар қатида «Ватан латофатларини нечун унутгай», деган шоирона мисра пайдо бўлади.

Ойбек, умуман, бадий ижодда ҳам, илмий ишда ҳам жасур фикрли эди. Масалан, яқин-яқинларгача Бобур ҳақида турли зиддиятли фикрлар ҳукм суриб келингани маълум. Ойбек эса, бундан деярли қирқ йил аввал Бобурнинг ҳукмдор бўлганини эътироф этгани ҳолда, бу нарса унинг бетакрор адабий таланти ва ёрқин шахсини ўрганиш ишига монелик қилмаслиги лозимлигини таъкидлаган эди.)

Умуман жасур фикрлилик, ўқтамлик, дадиллик, ўзбек танқидчилигига янги методологик принципларни олиб кириш Ойбекнинг 20—30-йиллар танқидий фаолиятига хос бўлган хусусиятлардир. Масалан, Ойбек 1926 йилдаги дастлабки ишидаёқ Фитратнинг қарашларидаги синфийлик ва ижтимоийлик масалаларига доир йўл қўйилган камчиликларни жиддий танқид қилади, умуман ўша давр ўзбек танқидчилигини адабиёт ва санъат масалаларига фақат марксизм призмаси орқали қарашга чақиради.

Шу мақоласида Ойбекнинг ўзи биринчи бўлиб ўзбек танқидчилигига марксистик социологик таҳлил методини олиб кирадики, унинг бу хизмати ўзбек совет адабиёт-шунослигининг шаклланиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ойбекнинг 20-йиллар ўрталаридаги Чўлпон поэзиясига бағишланган мақоласини ҳам дадиллик билан ёзилган ишлардан бири дейиш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш керак-ки, Ойбек ўз мақоласида Чўлпонни оқлаш позициясида тургани йўқ. Чўлпоннинг камчиликларини кўрсатиш, хатоларини кескин танқид қилиш Ойбек мақоласининг асосини ташкил қилади дейиш мумкин.

Сўнгги йилларда ўзбек классик адабиётининг қатор муҳим масалалари, фигуралари ижодини ўрганишда салмоқли ишлар амалга оширилди. Булар таниқли олимларимизнинг чуқур изланишлари ва меҳнатлари

натижаси эканлигини алоҳида қайд қилган ҳолда, уларга айна вақтда, бундан 40—50 йил аввал Ойбек тафаккурдан тушган уруғларнинг мевалари, самаралари сифатида ҳам қараш тўғри бўлади. Хусусан, Ойбекнинг 30—40-йиллардаги илмий ишларида классик адабиётимизнинг деярли барча атоқли намоёндалари ҳақида айтилган тезиснамо фикрлар, у ёки бу муҳим проблемалар ҳақида илгари сурилган қарашлар кейинчалик В. Зоҳидов, П. Шамсиев, И. Султонов, Ғ. Қаримов, В. Абдуллаев, А. Қажумов, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, Б. Валихўжаев сингари унинг шогирдлари томонидан ривожлантирилди. Бу фикр Ойбекнинг Ҳамза, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Шайхзода, Уйғун ҳақидаги 30—40-йилларга оид қарашларига, ўзбек совет адабиётининг долзарб масалаларига бағишланган мақолаларига ҳам тааллуқлидир.

Шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, Ойбекнинг илмий ишлари ва адабий-танқидий мақолалари ҳам худди бадий асарлари янгилиғ эҳтиёж фарзандлари, зарурат ҳосиласи сифатида майдонга келган ишлардир. Улар қалб эҳтиёжи билан адабий-маданий ҳаётнинг талаби кесишган нуқтада туғилгандир, дейиш мумкин.

Масалан, 30-йилларнинг бошларида илмий-маданий ҳаётимизда, матбуот ва нашриётларимизда, маориф соҳасида, таржима ишларида терминларни қўллаш масаласида палапартишлик, турли-туманлик авж олади. Бу масалада муайян тартиб-интизомнинг йўлга қўйилиши нафақат илмий-маданий, балки катта социал аҳамиятга эга эди. Бу нарса улкан ички интизомли ва талабчан, халқ ҳаётидаги ҳеч нарсага бепарқ қарай олмовчи Ойбекдек кишининг назаридан четда қолиши мумкин эмас эди, албатта. Натижада «Фалсафий терминлар устида бир қанча сўз» (1933) мақоласи пайдо бўлади. Масалан, киноя, истеҳзо, мантиқ, мушоҳада, таъриф, сезги, изчил, фараз, шуур сингари сўзларнинг оғза-

... ва эзма нутқимизда термин сифатида ўзлашиб, мустақамланиб қолиши бевосита Ойбек номи ва унинг юқорида айтилган мақоласи билан боғлиқ экани ҳаммага ҳам маълум бўлмаса керак.

1925 йилдаги партия қарори адабий танқидга алоҳида эътибор беришга чақирди. Шоир-ёзувчилар ижодига ниҳоятда нозиктаъблик ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш лозимлигини кўрсатди. 20- йилларнинг охири, 30- йилларнинг бошларида оёққа туриб келаётган ўзбек танқидчилигида тарафкашлик, субъективизм авж олган, «ўр тўқмоқ»лик кучайган бир пайт ҳисобланади. Адабий танқидчиликни марксча-ленинча таълимот асосида йўлга қўйиш давр адабий жараёнидаги энг долзарб масалалардан бири эди. Бу соҳада тартиб ўрнатмасдан туриб умуман адабиётни ривожлантириш мушкуллиги маълум. Ойбекнинг «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» (1933) мақоласи худди шу даврнинг долзарб талабларига жавоб сифатида майдонга келди. Масалан, «Литературный Донбасс» журналининг 1936 йил I-сонидagi танқид масаласига бағишланган редакцион мақоланинг номи Ойбекнинг бундан уч йил аввал чиққан мақоласи номига деярли айнан мос келиши бир тасодиф бўлса-да, шу фактнинг ўзи ўзбек олимнинг 30- йиллардаёқ иттифоқ миқёсидаги наинки бадиий ижодда, балки танқидчиликда ҳам анчагина пешқадам ва илғор бўлганини кўрсатади. Юқоридаги мақола Ҳамид Олимжон ижодини асоссиз ҳужжатлардан жонкуярларча ҳимоя қилиш — унинг асарларини ниҳоятда гўзал бир услубда таҳлил этиш, адабий жараёндаги ўрнини кўрсатиш ва ўзбек шеърини ривожлантиришдаги катта меҳнатларига юксак баҳо беришдан ташқари, танқидчилигимизга марксча-ленинча методологиянинг қатор етакчи принципларини олиб кириш ва конкрет тадбиқ этиш нуқтаи назаридан ҳам қимматлидир.

30- йилларнинг бошларида поэзияга, хусусан лирика-

га муносабатда турли-туман, бир-бирига зид фикрлар илгари сурилди. Бу йилларда лирик поэзия намуналарини, инсоннинг руҳий кечинмалари тасвирланган шеърый асарларни даврнинг долзарб ва қайноқ ҳаётини, улкан қурилишларни тасвирлашдан чекиниш сифатида баҳолаш, яъни лирикага идеализм кўриниши деб қараш тенденцияси ҳам кўзга ташланади. Бу фикр ниҳоятда зарарли ва янглиш эканлигини конкрет мисоллар асосида исботлашга бағишланган, лирика бадий адабиётнинг энг муқаддас ва зарур жанрларидан бири эканлиги атрофлича кўрсатилган, лирика — фақат ишқ-муҳаббату табиат инъикосигина эмас, унинг турлари худди ҳаёт каби чексиз ва ранг-баранг эканлиги, масалан сиёсий лириканинг жамият ривожига фаол роли танқидчилигимизда илк бор очиб берилган Ойбекнинг «Социалистик лирика учун» номли мақоласи ҳам бошқа мақолалари каби худди ана шундай давр талаби билан майдонга келган эди.

Тил бадий асарнинг биринчи элементи эканлиги маълум. Бу муҳим масалага бағишлаб Ойбек 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ «Ўзбек поэзиясида тил» деган махсус мақола ёзди. Шеърятимиздаги тил нўноқликлари танқидчилигимизда илк бор шу мақолада очиб ташланди. Ойбекнинг принципаллиги, ҳалоллиги, тўғрисиқлиги ва одиллиги бу мақолада ҳам яққол намоён бўлади. У бу борада тенгқур дўстларининг, атоқли шоирларнинг ҳам камчиликларини рўйирост кўрсатади. Муваффақиятлар ҳақида бир олам қувонч билан, ҳаяжон ва эҳтирос билан ёзиш ва айни вақтда камчиликларни ҳам дадил кўрсатиш ва танқид қилиш, ғамхўрлик руҳи билан суғорилган ҳақгўйлик Ойбекнинг танқидчиликдаги асосий аъмоли эди.

Ойбекнинг ўз тенгқур дўстлари ижодини чуқур таҳлил қилиш ва тарғиб этиш борасидаги куюнчак ва меҳр-парвар фаоллиги ҳам кўпчиликка ўрнак бўларли даражададир. Умуман бу борадаги Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Яшин

камболо-
қаторлар қатори мана шундай
қилим бўлганлиги кам роль ўйнамаган. Ҳозирги
ижодкорларимиз ва айниқса ёшлар бу устозларнинг
асарларидаги маҳорат мактабидан ташқари табиатлари-
даги мана шу фазилатлардан ҳам ўрнак олишса ёмон
бўлмасди. Ойбекнинг мана шу йўналишдаги Ҳ. Олимжон,
Ғ. Ғулум, А. Қаҳҳор, Шайхзода, Уйғун, Яшин ижодига
бағишланган қатор мақолалари, фикрлари уларнинг
асарларини чуқур тадқиқ этиш ва оммалаштиришдан
ташқари, ўз даври адабий жараёни ривожига ҳам катта
таъсир кўрсатган эди. А. Қаҳҳор ижодига бўлган Чехов
таъсирининг нозик қирра ва нуқталарини биринчилардан
бўлиб очиб берган ҳам Ойбекдир. Бундан роппа-роса
40 йил аввал ёзилган шу «Чехов ва ўзбек адабиёти» ном-
ли мақолада Чеховнинг Саид Аҳмад ижодига кўрсатаёт-
ган таъсири ҳақида ҳам илиқ фикрлар бор.

Ойбек ҳаракатдаги адабий жараёнга бағишланган
мақолаларининг деярли барчасида ёш ижодкорларга
алоҳида ғамхўрлик билан қаради. Деярли 40 йил ичида
ёзилган ўнлаб мақолаларида у ёшларга муносабат бил-
дирар экан, ҳеч қайси бир ёш ҳамкасбини беҳуда кўк-
ларга кўтармаган, у ёки бу камчилик учун аюҳаннос
солиб, бурнини қонатмаган.

Урушдан кейинги йилларда Мирмуҳсиннинг «Уста
Ғиёс» достони пайдо бўлиши биланоқ Ойбек уни ўзбек
шеърятининг талантли асари деб баҳолади, Шукрул-
лонинг янги шеър ва дostonларини олқишлади, С. Аҳмад,
Ҳ. Назир, Шухрат каби адибларни проза дарахтининг
ёш ва умидбахш навдалари деб атади. 60-йилларнинг
бошларида Ҳ. Шариповни хаёл дунёси кенг, Э. Воҳидов-
ни шеърлари ҳаёт булоғидан суғорилган шоир деб ёзди.

Ойбек наинки бадий ижодкорлар, адабиётшунослар-

...нинг А. Еқубов,
...ига Юқори баҳо бергани маълум.
А. Қаюмовнинг «Кўқон адабий муҳити» асари ҳақида
эса «муаллифнинг олтиндай асл фикрлари, мулоҳазалари
кўп» деб ёзган эди.

Улкан адиб ва адабиётшунос олим Ойбекдан бизга тахминан 60 тобоқ ҳажм атрофидаги илмий мерос қолди. Бу мерос унинг 19 жилддан иборат мукамал асарлар тўпламининг деярли уч жилдини ташкил этади. Маҳмуд Қошғарийдан тортиб Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Рабғузий, Хоразмий, Дурбек, Атоий, Саккокий, Лутфий ва Навоий асарлари тадқиқ этилган; Бобурдан тортиб Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машраб, Мунис, Нодира, Увайсий, Маҳзуна ижодлари ҳақида фикр юритилган. Гулханийдан тортиб Махмур, Миқимий, Фурқат, Завқий поэзиясига баҳо берилган; Ҳамзадан тортиб, С. Айний, А. Қодирий, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Шайхзода асарлари таҳлил ва тарғиб қилинган; инқилобгача бўлган давр ва совет даври ўзбек адабиётининг қатор долзарб назарий проблемаларини ҳал этишга фаол таъсир кўрсатган; Б. Ҳайит сингари мафкуравий душманларимизнинг кирдикорларини фож этишга бағишланган; адабиётимиздаги партиявийлик, халқчиллик принципларини, умуман, социалистик реализм методини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган; Пушкин, Чехов, А. Толстой, Горький каби даҳо санъаткорлар ижодлари махсус ёритилган; М. Аvezов, Б. Кербобоев сингари қардош сўз усталари ҳақида самимий, эҳтиросли фикрларни ўзида истифода этган бу мумтоз мерос ёш ёзувчилар ва адабиётшунослар учун абадий завол билмас маҳорат мактабидир.

Ҳар бир санъаткорнинг эстетик қарашлари шу санъаткор бадий ижодидаги ўзига хосликларни изоҳлашда очқич вазифасини ўтайди.

Чунки, ҳар бир ёзувчи бадий асарларида энг аввало ўз эстетик принципларини, эстетик ғоя ва эстетик идеалини илгари суради. Шунинг учун санъаткор ижодини

унинг эстетик қарашлари билан боғлаб ўрганиш объектив илмий хулосалар чиқаришга имкон беради.

Шу маънода Ойбек эстетик қарашларининг Улуғ Ватан уруши давригача бўлган шаклланиш босқичини текшириш унинг ҳам илмий, ҳам бадий истеъдодини кузатишда муҳим самаралар бериши мумкин.

Ойбек адабий-танқидий қарашларининг шаклланиш ва қарор топиш даври умуман ўзбек совет танқидчилигининг шаклланиши ва қарор топиш босқичига тўғри келади. Масалан, Ойбек мақолаларида йўл қўйилган баъзи вульгар социологизм камчилиги ўша давр ўзбек адабиётшунослигининг умумий йўналишида учраб турадиган камчиликлар эди. Ва аксинча 20—30- йиллар Ойбек мақолаларидаги ютуқ ва муваффақиятларни ўша давр ўзбек адабиётшунослиги муваффақиятларининг асосий кўринишлари деб дадил айта олиш мумкин. Чунки бадий адабиётимиз ва танқидчилигимиз тараққиётга жиддий таъсир кўрсатган, ўз даврининг аҳамиятли проблемаларини кўтариб чиқиб, маълум даражада ҳал этиб берган Ойбек мақолалари ўзбек адабиётшунослигида ўзига хос ўрин ишғол этади.

Жўшқин ҳаёт, буюк янгиликлар, улкан муваффақиятлар, яъни социалистик воқелик, улкан совет ёзувчиларининг илҳомбахш таъсири, кўп асрлик шарқ ва ўзбек адабиётининг прогрессив анъаналари, марксча-ленинча таълимотнинг адабиёт ва идеология соҳасидаги фикрлари, коммунистик партиянинг адабиёт ва санъат масалаларига оид қарорлари Ойбек эстетик принципларининг шаклланиши ва қарор топишида муҳим роль ўйнади. Ойбек 20- йилларнинг ўрталаридан адабиётнинг жамият олдидаги вазифасини, адабиётнинг ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган идеологик қурол эканлигини ва у халқ ғам-қувончини, замон руҳини акс эттириши лозимлигини тушуниб ета бошлади.

Натижада:

Гўзал капалак!
Сенга не керак?

Билдим, қалбингда
Сўлғин бир тилак —

деб ёзган шоир кўп ўтмаёқ 1928 йилга келиб «Товушим» шеърисида:

Курашади икки тўлқин,
Қараб турайми?
Еш тарихнинг темир қўлин
Кетга бурайми?
Йўқ!.. Болғалар, пўлат сафи
Ила бораман,
Енғин, кураш, жанглар сари
Кўкрак очаман

деган хулосага келади. Бу шеърда энди Ойбек санъаткорнинг жамиятда тутган ўрнини принципиал равишда тўғри англаб етганлиги кўриниб турибди. Шоир жамиятнинг фаол граждани сингари ўз тузумининг, ўз синфининг қарашларини мустақкамлаш учун толмай курашмоғи, курашларнинг энг олдинги сафида бўлмоғи лозим. «Икки тўлқин» жон олиб жон бериб курашиб турган бир пайтда шоир лоқайд, бефарқ қараб туриши мумкинми? Асло йўқ! У ўз даврининг илғор синфи қизиқишларини ёқлаб болга ушлаганлар қаторида жангларга «кўкрак очиб» кириши лозим. Йўқса, у шоир эмас. Бу шеър Ойбекнинг эстетик программаси эди. Натижада, аста-секин унинг «Фарғона оқшоми», «Қиш кўринишлари», «Кеча туйғуси» каби натурализм унсурларидан холи бўлмаган шеърлари ўрнига юқоридаги «Товушим» шеъриси эш «Днепрострой», «Фанга юриш», «Ишчига», «Йўқсуллар сўзи» сингари ғоявий баркамол асарлари юзага кела бошлади. «Товушим» шеърисидан бошлаб Ойбек ўз овозига бутун умр содиқ қолди ва ана шу жанговар принциpga бутун умр амал қилди.

Оғайнилар! Давримизни
Қалбга солганман.

Чўллардаги сароб изни
 Англаб олганман.
 Қурашади икки тўлқин,
 Қараб турайми?
 Еш тарихнинг темир қўлин
 Кетга бурайми?
 Йўқ!.. Болгалар пўлат сафи
 Ила бораман.
 Енғин, кураш, жанглар сари
 Кўкрак очаман.
 Буюк Маркс «Капитал»и
 Еш юрагимда,
 Янги ҳаёт, эрк диёри
 Ишқи кўксимда.

Ойбек эстетик ва адабий-танқидий қарашлари шакл-ланишининг бу илк босқичида «Адабиёт қондалари» «Шоирни қандай текшириш керак?» «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласининг эгасига» сингари мақолалари билан ҳам чиқди. Бу мақолаларида ўзбек адабиётшунослигининг марксистик методологияси учун кураш олиб борди ва танқидимизга илк бор социологик йўналишни олиб кирди. «20- йилларнинг ўрталарида ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида социологик оқимнинг туғилиши адабиётда турли зарарли идеологияларни жадал бартараф этишда ижобий роль ўйнади ва адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлиги принципларини ишлаб чиқиш учун бир кўприк бўлди», деб ёзади бу ҳақда Ҳ. Ёқубов.

Социологик таҳлил ҳозирги кунда ҳам адабиётшуносликнинг асосий методларидан бири эканини назарга олсак Ойбек 20- йиллардаёқ уни ўзбек танқидчилигига олиб кириб нечоғлик катта иш қилгани ўз-ўзидан маълум бўлади.

Ойбекнинг юқоридаги илк мақолаларидаёқ адабиётнинг ижтимоийлиги ва синфийлиги ҳақидаги қарашлари такомиллашиб келаётгани кўзга ташланади. Уларда Ой-

бек адабиёт ижтимоий бир ғояни ташиш қуроли эканлиги ҳақида гапиради. Унинг шакл ва мазмун, ғоя ва услуб, тил ва бадийлик каби ғоявий-эстетик принципларга доир қатор мулоҳазалари 20—30-йиллардаги адабий ҳаётимизда назарий ва амалий масалаларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ойбекнинг эстетик ва адабий-танқидий қарашлари айниқса 30-йилларда янада ривожланди. Бу нарса асосан уч сабаб билан изоҳланади. Биринчидан, Ойбек бу даврга келиб энди маълум адабий стажга эга бўлди. Иккинчидан, 30-йилларнинг бошларида Ойбек марксча-ленинча фалсафа-диалектик ва тарихий материализмни чуқур ўрганишга киришди, шу фанлардан олий ўқув юртларида дарс берди; Маркс, Энгельс, Ленин, Плеханов, Луначарский, Горькийларнинг санъат ва адабиёт соҳасидаги кўрсатмалари билан яқиндан танишди. Учинчидан, совет воқелигидаги оламшумул ғалабалар, партия-ҳукуматимизнинг ижодий ходимларга кўмаклари ва айниқса 1932 йилги «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида»ги партия қарори Ойбек эстетик ва адабий-танқидий қарашларида, шунингдек, бадий ижодида кескин бурилиш ясади.

Ойбекнинг «Фалсафий терминлар устида бир қанча сўз», «Социалистик лирика учун», «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик», «Сўнги йиллар ўзбек поэзияси», «Ўзбек поэзиясида тил», «Адабиётда давримизнинг улуғворлигини акс эттирайлик» сингари мақолаларининг пайдо бўлиши ҳам асосан юқоридаги сабаблар билан изоҳланади. Энди Ойбекнинг бу даврдаги (1932—1940) ҳам бадий ижоди, ҳам адабий-танқидий мақолалари илгариги, яъни 1926—1932 йиллардаги босқичдан ўзининг чуқур партиявийлиги ва халқчиллиги, синфий ва ижтимоий руҳ билан йўғрилганлиги, масалаларнинг конкрет қўйилиши ва ҳал этилиши жиҳатидан ажралиб туради. Ойбек бу босқичда энди тор, шахсий кечинмаларини натуралистик ифодалашдан қу-

тулди, адабиётнинг ижтимоий, синфий ва партиявий моҳиятини чуқур англаб етди, социалистик реализм принципларини жадал суръатда эгаллай бошлади. Энди адабиёт нималарни акс эттирмоғи кераккина эмас, қандай акс эттирмоғи лозим деган масала Ойбек ижодий принципларининг марказига кўчди. Шунинг учун социалистик реализм методининг ўзбек адабиётидаги юксак намуналаридан бири «Қутлуғ қон» қисқа муддатда ёзиб тугатилган бўлса-да, унга бўлган назарий тайёргарлик даврини 1932—1938 йиллар ташкил этади деб қараш тўғри бўлади. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (1935) монографиясида баён қилинган қатор назарий фикрларнинг бадий инъикосини биз «Қутлуғ қон» ва «Навой» романларида учратишимиз ҳам бунга мисол бўла олади. Мазкур монографиядаги Абдулла Қодирий ижодига нисбатан айтилган айрим янглиш фикрларни эса, фақат Ойбек камчилиги эмас, умуман ўша давр ўзбек адабиёт-шунослигидаги вульгар социологизм касаллиги сифатида баҳоламоқ лозим. Бундан қатъий назар, Абдулла Қодирий ҳақидаги мазкур китобда ҳатто шу кунгача ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган чуқур назарий фикрлар мавжуд эканлигини унутмаслигимиз керак. Хусусан, тарихий жанр ҳақида Ойбек шу китобда қуйидагича ёзади: «Тарихий темадаги бадий асар тарихий воқеликни, тарихий давр турмушини бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан тўғри, аниқ кўрсатиши, тасвирлаши лозим.» Бу фикрлар энди ҳозирги кунга келиб бизга оддий мулоҳазалар бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ, улар бундан ярим аср илгари айтилганини, улар Ойбекнинг ўз назарий-адабий принциплари шаклланишидагина эмас, умуман ўша давр ўзбек адабиётида тарихий жанрнинг мураккаб масалаларини тўғри идрок этишда жиддий роль ўйнаганини назар-эътибордан қочирмаслик керак. «Тарихий сюжетга молик романдан тарихий ҳақиқатга бадий образлар орқали эришув ва мозий картинасини аслига монанд бериш, асрларга кўмилган ҳаётни бадий

қайтадан яратиш, образларда жонли ҳаётни кўрсатиш талаб қилинади,— деб ёзади Ойбек шу китобда.— Бадий образларда қайтадан яратилажак даврнинг конкрет тарихий мазмунини бериш, ўтмиш давр фактлари, воқеаларининг **объектив маъносини** (тагига биз чиздик — Б. Н.) кўрсатиш, умумлаштириш, даврнинг ижтимоий муносабатларини одамлар образи орқали кўрсатиш жуда муҳим.» 1935 йилдаёқ баён қилинган бу фикрнинг ҳозирги кунимизда ҳам илмий қиймати йўқолмагани кўриниб турибди. Шунингдек, юқоридаги парчадан «Навой», «Қутлуғ қон»дек тарихий романларига Ойбек 30-йилларнинг ўрталаридаёқ назарий жиҳатдан тайёрланиб бо- раётгани кўринади.

Ойбек 30-йилларнинг ўрталаридаёқ, яъни адабий-эстетик қарашларининг шаклланиш босқичида адабиётнинг синфий моҳиятини чуқур тушуниб етди. «Синфлар мавжуд бўлган жамиятларда синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, синфий кураш формаси ва унинг кескинлиги қай даражада бўлмасин ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил қилади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураши нуқтаи назаридан қараши лозим» деб ёзади Ойбек.

Бу фикрларда Маркс ва Лениннинг синфий жамиятдаги синфий кураш ва синфий жамиятдаги санъатнинг синфий позицияси ҳақидаги таълимотларининг нурли таъсирини сезиш қийин эмас. Мана шу назарий таълимотни чуқур ўзлаштирган Ойбек ўз романларида синфий кураш масалаларини ҳаққоний кўрсатиб бера олди. «Қутлуғ қон» билан «Навой» романларида намоён бўлган адибнинг юксак бадий талантини шубҳасиз, мана шу назарий асосларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ойбек 30-йилларнинг бошларидаёқ ўз адабий-танқидий изланишларида социалистик реализм методининг назарий масалаларига алоҳида эътибор билан қаради.

«Социалистик реализм одамни, қаҳрамонни ижтимоий практикада, бутун муҳити доирасида, типик воқеаларда, индивидуал чизгилардан маҳрум қилмасдан, маълум коллектив ва табақани ифода қила биладиган йўсинда кўрсатади. Қаҳрамонларнинг образи конкрет заминда, бутун алоқалари, тамойиллари, синфий характеристикаси билан берилади. Социалистик реализм аввалдан бичиб-тикиб қўйилган образларга, маълум схемаларга бутунлай қаршидир». Бу фикр Ойбек томонидан «Сўнги йилларда ўзбек поэзияси» мақоласида айтилган. Мақола 1933 йил 17 августда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилиб чиққан. Агар «социалистик реализм» термини биринчи марта 1932 йил 29 майда «Литературная газета»да ишлатилганлигини эътиборга олсак Ойбекнинг социалистик реализм методи ҳақидаги бу мулоҳазаларини фақат ўзбек адабиётшунослиги эмас, умумсовет адабиётшунослигидаги дастлабки таърифлардан бири қаторига қўйиш мумкин. У СССР ёзувчилар союзининг биринчи съезидан аввал айтилганини назарда тутсак, Ойбекнинг теран назарий иқтидори яна бир қарра намоян бўлади.

Романтизм масаласига салбий муносабатлар йўқолмаган бир пайтда, яъни 1933 йилда эълон қилинган юқоридаги мақоласида Ойбекнинг революцион романтизм социалистик реализм методидagi таркибий қисмлардан бири эканлигини, социалистик реализм революцион романтизмсиз яшаши мумкин эмаслигини дадил айтиши ҳам унинг бадиий ва эстетик истеъдоди нечоғлик чуқур бўлганини кўрсатади. Тўғри, бу фикрда М. Горький қарашларининг таъсири йўқ эмас. Лекин, шу билан бирга жўшқин революцион воқелик ва унинг перспективаси Ойбекни шундай хулоса чиқаришга олиб келди. Жўшқин давримизни ҳаққоний, бор кўтаринкилиги билан тасвирлаб бериш учун биз социалистик реализм билан бир қаторда инқилобий романтизмга ҳам мурожаат этишимиз керак, дейди Ойбек. «Инқилобнинг бутун аҳамия-

тини, тарихда кўрилмаган қаҳрамонликларини, яратувчи ишга миллионларча одамларнинг актив иштирокини, қурилиш, кураш, ғалаба нашъасини инқилобий романтизм синтетик образларда куйлаб бера олади. Шўро поэзиясида инқилобий романтизмни ҳам кучайтириш лозим» деб ёзади у. Ойбек Уйғуннинг «Коммунизмнинг гул боғларига», Шайхзоданинг «Ҳаёт дафтаридан» шеърларини ўзбек совет поэзиясидаги ана шундай шеърлар қаторига киритади. Бу назарий принципларга содиқ қолган Ойбек ўзининг «Темирчи Жўра» поэмасига кўтаринки-романтик руҳни асос қилиб олади. Унинг шу даврдаги «Тансиқ», «Қолхоз қишлоғида», «Май», «Қуёш қўшиғи» сингари шеърларида ҳам социалистик реализм билан инқилобий романтиканинг чирмашиб кетганини сезиш қийин эмас.

Ойбек Улуғ Ватан урушигача бўлган даврдаёқ халқчиллик ва партиявийлик принциплари чуқур ўзлаштирилганлигини кўрсатувчи асарлари билан ҳамкасбларига ўрناк бўлди. Унинг, масалан, «Дилбар — давр қизи», «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ» сингари дostonларида акс эттирилган воқелик ва қаҳрамон энг аввало юксак партиявий позицияда туриб ёритилганлиги билан ажралиб туради. Унинг асарларидаги партиявийлик халқчилликни ифодалашга асосий омил бўлди, асарларидаги халқчиллик улардаги партиявий руҳнинг баркамол намоён бўлишини таъминлади.

Социалистик реализм методининг чуқур эгаллана бориши натижаси ўлароқ адиб ижодида порлоқ саҳифалар очилди. Унинг «Қутлуғ қон», «Навой», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл» сингари романлари, «Нур қидириб», «Болалик» сингари қиссалари, «Қизлар», «Ҳамза» сингари дostonлари майдонга келди. Унинг «25 йил мобайнида ўзбек совет поэзияси», «Ўзбек совет адабиётининг юқори идеявийлиги учун», «Ўзбек халқининг бадиий адабиёти», «Муқимий ижодида социал мотивлар», «Ўзбек поэзиясининг тари-

хий тараққиёти тўғрисида» сингари етук мақолалари ҳамда Навоий ҳақидаги илмий тадқиқот ишлари адабиётшунослигимизга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Ёзувчи катта маънодаги, катта масштабдаги санъаткор бўлиши учун, мангуликка даҳлдор миқёсга кўтарилиш учун у адабий танқидчилик билан, бадий ижоднинг назарий масалалари билан том маънода шуғулланиши лозимлиги қонуният даражасида шарт эмасдир, балки. Бироқ, унинг тафаккури бу фазилатни ўзида истофода этиши лозимлиги шубҳасиздир. Бадий адабиётнинг назарий масалаларига фаол муносабатда бўлиш, бу соҳадаги ўз фикрларини эҳтиёж фарзанди сифатида қоғозга тушириш ва оммалаштириш эса, шу санъаткор қудратининг муҳим белгиларидан биридир. М. Горький, А. Фадеев, К. Федин, С. Айний, М. Авезов, А. Упит, К. Симонов ана шундай санъаткор эдилар. Бизнинг улўф Ойбек ҳам мана шу сафда туради.

ҲАҚҚОНИЙЛИК — БЕЗАВОЛ МЕЗОН

Адабиёимиз доврўғини жаҳон миқёсига олиб чиққан адиблар, шоирлар оз эмас. Асарларини бутун совет халқи севиб ўқийдиган санъаткорларимиз ҳам талайгина. Бироқ, биргина пьесасининг ўзи бирин-кетин Иттифоқимизнинг етмиш уч йирик театрида саҳналаштирилган адиб ва драматург адабиётимизда ҳозирча яккаю-ягонадир. Бу ижодий иқбол Абдулла Қаҳҳорга насиб этган эди. Унинг «Шоҳи сўзана» пьесаси Москва ва Ленинград, шунингдек барча қардош республикалардаги етакчи театрларнинг олқишига сазовор бўлди.

Драматургия ҳанузгача адабиётимиздаги бошқа жанрлардан орқада қолиб келаётган соҳа деб ҳисобланса-да, карвонбошиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан иборат бўлган санъаткорларимизнинг айрим мумтоз асарлари иттифоқ миқёсидаги саҳна санъатининг нодир намуналари қаторидан ўрин олганига ҳам кўп йиллар бўлди. Бироқ,

Ҳамзанинг айрим пьесаларини ҳисобга олмаганда улар ичида ҳам халқаро миқёсга чиққан пьесаларимиз бармоқ билан санарлидир. Шу маънода «Шоҳи сўзана» пьесасининг Хитой халқ республикасида, қатор социалистик мамлакатларда саҳналаштирилиши билан Абдулла Қаҳҳор ўзбек саҳна санъати довуғини халқаро миқёсга олиб чиққан сўз устаси сифатида ҳам ардоқлидир.

Ҳозирги ўзбек романчилиги катта тажрибаларга эга. Бироқ, Абдулла Қодирий ва Садриддин Айнийларнинг айрим асарлари мисолида намоён бўлган бу тажриба 30-йилларда ҳали тетапоя босқичида эди. Шунга қарамай, эндигина йигирма беш ёшга кирган ёзувчининг эпик жанрига дадил қалам уриши ва асар яратилган давр учунгина эмас, умуман ўзбек совет адабиётининг барча даврлари учун ҳам психологик таҳлилнинг нодир намунаси бўлиб қолажак романинг яратилиши адабиётимиздаги камёб ҳодисадир. Бу ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, асар эса «Сароб» романи эди.

Бу роман ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, умуман муаллифнинг ижодий тақдирида ҳам чуқур из қолдирди. Шу сабабдан «Сароб»нинг юзага келиши муносабати билан ҳаётида рўй берган ҳодисаларни Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи автобиографиясида алоҳида тилга олиши бежиз эмас.

Роман учун берилган мукофот имтиёзига ёзувчи мамлакат бўйлаб саёҳат қилиш имконини қўлга киритади. Улуғ рус ёзувчиларининг маҳорат мактабидан таҳсил олишни энг эзгу ният деб билган, уларнинг тўла асарларини Тошкентда топиш иложига эга бўлмай юрган адиб Москвага бориши билан эски китоб магазинларига шўнғиб кетади. Унинг ўзи эътироф этишича, Тошкентга Лермонтов, Достоевский, Тургенев, Белинский, Писарев, Чехов, Горький ва бошқа адибларнинг тўла асарлар тўплами жамланган олти қути китоб билан қайтади. «Қисқа бир муддат ичида унинг (Чеховнинг — Б. Н.) йигирма икки томлик асарлари тўпламини ўрганиб чиқдим», дей-

ди кейинчалик ёзувчининг ўзи. Бу фикрдаги сўнгги жумлаларга эътибор берайлик. «Ўқиб чиқдим» эмас «ўрганиб чиқдим». Бу икки жумла ўртасида катта фарқ бор. Ўқиш бошқа, ўрганиш бошқа. Биз адиб биографиясидан унинг Чеховдан ташқари Лев Толстой асарлари, ғарб классиклари асарларини ҳам жиддий мутолаа қилганини яхши биламиз. Бу ўринда ҳам ёзувчи ҳар сафар уларнинг асарларини «ўқидим», деб эмас, улар билан «жиддий шуғулландим» деб ёзади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўхшаши йўқ маҳорати ва санъаткорлигини таъминлаган омиллар, сабаблар битта, иккита эмас, улар кўп, албатта. Ана шулардан бири ва эҳтимол, энг асосийларидан бири, худди мана шу — улуг устозлар асарларини фақат ўқишгина эмас, уларни ўрганиш, улар билан жиддий шуғулланиш бўлса, ажаб эмас. Тўғри, буюк устозларнинг асарларини ўқимаган, улар билан танишмаган бирор жиддий ёзувчини топиш қийин. Бироқ ҳамма гап шундаки, ўзларини ажабтовур катта ёзувчилар сафига қўшиб юрувчи уларнинг баъзилари худди мана шу «ўқиш» билангина чегараланадилар. Уларда энг зарур ва муҳим бўлган устозлар ижодини қаҳҳорона ўрганиш ва жиддий шуғулланиш етишмай қолади. Шу сабабдан ҳам, бундай адиблар ўзларини улкан адибларнинг шогирди эканликларини такрор-такрор эътироф этсалар ҳам, бу нарса аксар ҳолларда фақат эътирофнинг ўзидангина иборат бўлиб қолади.

Ҳозир таниқли адибларимизгина эмас, ҳатто бошловчи ёзувчилар ҳам рус тилидаги бадий асарларни бемалол ўқийдилар ва тушуна оладилар. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор учрашувлардан бирида Чеховнинг йигирма икки жилдлик асарларини луғат ёрдамида ҳижжалаб ўқиб ўрганганлигини айтган эди. Ўрганиш иштиёқининг маънавий эҳтиёж даражасига кўтарилиб етганини кўрсатувчи бу интилиш ҳозирги ёш ёзувчиларимизга ибрат намунасининг ажойиб тимсоли эмасми?

Мамлакатимизда ҳикоянавис сифатида номи машҳур

ёзувчилар оз эмас. Айниқса, бу жанрда баракали ижод этувчи рус ёзувчилари барчамизга яхши маълум. Лекин, астойдил бел боғлаб новеллачилик маҳорати бобида бу ўзбек ёзувчиси билан баҳслаша оладиган адиб ҳозирги рус адабиётида кўп топилармикан, деб берилган баҳога наинки ўзбек санъаткорлари, балки ҳикоя жанрида ижод қилувчи барча миллий республикаларнинг сўз усталари ҳам ҳавас қилса арзийди. 1959 йил Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида таниқли рус танқидчиси В. В. Смирнова Абдулла Қаҳҳорнинг новеллист сифатидаги маҳоратига ана шундай баҳо берганди. Бироқ, Абдулла Қаҳҳор фақат новеллистгина эмас, қиссанавис, романист, драматург сифатида ҳам баракали ижод қилди. Унинг эсселари адабиётимиздаги бу жанрнинг баркамол намуналаридир. «Синчалак» фақат мамлакатимизгина эмас, чет элларда ҳам машҳур. Бу асар биргина Германия Демократик Республикасида бир неча марта нашр этилганиёқ унинг шуҳратини кўрсатиб турибди. «Шоҳи сўзана», «Сўнгги нусхалар», «Аяжонларим» номли пьесалар ўзбек комедиячилигининг сара намуналарини ташкил этади. Абдулла Қаҳҳорнинг айниқса, замонавий мавзудаги асарлари ўзининг бадиий кўркемлиги ва теранлигидан ташқари ижтимоий салмоғи ва қудрати билан ҳам алоҳида ажралиб туради. Бу борада Ўзбекистон Компартиясининг XVI ва XVII Пленумлари Абдулла Қаҳҳорнинг «Сўнгги нусхалар» номли пьесасида кўтарилган масалаларнинг нечоғлик долзарб ва ҳаётий бўлганлигини яна бир бор тасдиқлади. Абдулла Қаҳҳор таланти, маҳорати бадиий адабиётнинг драма, роман, повесть сингари эпик жанрларида қай даражада намоён бўлмасин, унинг бутун, ижоди бўйлаб ўтадиган ўзига хос бир муҳим белгиси бор. Бу Абдулла Қаҳҳор новеллистнинг, Абдулла Қаҳҳор ҳикоянависнинг ҳар бир сўзни чертиб-чертиб ишлатадиган ихчам, лўнда, сиқик, лекин фикрларга бой бўлган ижодий услубидир. Бу — шакл хусусида. Мазмун хусусида эса ҳаётнинг мураккаб,

зиддиятли масалалари тасвирланганда ҳам уни доим қувноқ, умидли, нузли, комик ва юмористик фазилатлар билан тўйинтириш ҳам адиб услубининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Ёзувчи ҳам шакл, ҳам мазмунда кўринувчи бу услубига бутун умр содиқ қолди. Умрининг охириларида ёзган «Ўтмишдан эртактлар» асари бунинг ёрқин далилидир.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий қисми танқидчиликда, адабиётшуносликда анчагина кенг ўрганилган. Унга бағишлаб қатор диссертациялар, монографиялар ёзилган. Бироқ, шунга қарамасдан, «Ўтмишдан эртактлар» ёзувчининг нисбатан кам ўрганилган асарларидан бири ҳисобланади. Қисса яратилганига қарийб йигирма йил (1965) бўлганига қарамай, ўз даврида вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган айрим мақола ва тақризларни, сўнгги йилларга оид баъзи тадқиқотлардаги кузатувларни ҳисобга олмаганда, нима учундир бу асар шу вақтгача атрофлича тадқиқ ва таҳлилдан четда қолиб келди. Ҳолбуки, «Ўтмишдан эртактлар» буюк инқилоб арафаларидаги ўзбек халқи ҳаёти теран ва ёрқин бадий акс эттирилган асарларимизнинг юксак намуналаридан биридир. Шу сабабдан буюк инқилобнинг 70 йиллиги нишонланиши арафасида турганимиз ҳозирги бир пайтда бу асар таҳлил ва тарғибига эътибор янада муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки у ёки бу ғоявий-бадий ният илдизларини, асарнинг ҳаётий асосларини, умуман унинг яратилиш сабабларини давр талаби билан бир қаторда ёзувчи шахси ва унинг биографиясидан ҳам изламоқ лозим. Агар асар автобиографик характерда бўлса, унда бадий тўқимага кенг ўрин берилишидан қатъи назар, асарда муаллифнинг ўз биографиясидан ташқари давр ҳаёти, халқ ҳаёти асос бўлиб ётишидан қатъи назар бу масалага эътибор икки карра муҳимроқ аҳамият касб этади.

Шу маънода «Ўтмишдан эртактлар» асари билан ёзувчининг «Озгина ўзим ҳақимда» деб номланган авто-

биографияси ўртасида қиёсий кузатувлар ўтказиш қизиқарли хулосаларга олиб келади. Повесть 1965 йилда ёзиб тугатилди. «Автобиография» эса 1960 йилда ёзилган. «Автобиография» шуни кўрсатадики, қисса 1965 йилда ёзилган бўлса-да, унинг асосий штрихлари, асарга киражак эпизодлар, уларда иштирок этажак қаҳрамонлар анча йиллар илгарийёқ саралаб бўлинган.

«Ўтмишдан эртаклар» бизни темирчилик қилган отаси билан қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган Абдуллажоннинг болалик йилларига, халқ бошидан кечган азоб-ўқубатлар гирдобига олиб киради.

...Ҳар гал янги қишлоққа кўчиб келган Абдуллажонни болалар «келгинди» деб мазаҳ қиладилар. Аччиқ ўтмишдаги бу кўргиликларни эслаб, ёзувчи ўз «Автобиография» сида шундай ёзади: «Қудашга кўчганимизда, қишлоқнинг чиқаверишида пастқамликдан оқадиган катта ариқ кўпригида оёғимни саланглатиб ўтириб, ўзим ашула тўқиган эдим. Бу ашуланинг ўзи эсимда йўқ, лекин мазмуни шундай эди: «Қаерга борсам келгиндиман. Болалар ўйинга қўшмайди...» «Автобиография»даги бу эпизод қиссада деярли катта ўзгаришсиз қуйидагича тасвирланади: «Анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб, песа еб ўтирганимда, бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди». Мингиллаб ўтириб ухлаб қолибман.»

Яна «Автобиография»дан: «Бир куни кечқурун маҳалла болалари илонни кўрган чумчуқдек атрофимда чуғурлашиб турганда, кузатиб турган бир мўйсафид менга раҳм қилган бўлиб: «Қўйинглар болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган»,— деди. Мўйсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таънасида ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб ётди.» Бу манзара ҳам повестда деярли катта ўзгаришсиз қуйидагича тасвирланади: «...Бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб

туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.»

Бу қиёсдан, чоғиштиришдан кўриниб турибдики, келгусида яратилажак «Ўтмишдан эртактлар»нинг қатори этюдлари анча йиллар илғариёқ аниқ белгилаб олинган. Қиссадаги Валихон сўфи билан алоқадор эпизодлар, Али-лайлак билан боғлиқ сюжет линияси, рўза тутмаганлиги туфайли уста Абдуқаҳҳор бошига тушган маломатлар, таълим-тарбиянинг илғор усуллари қўллаб бошлаган Муҳаммадjon қори кўргиликлари, «Қўқон харобалари орасида» қисмида тасвирланган очарчилик манзаралари ва бошқаларнинг дастлабки контурлари ҳам адабнинг шу «Автобиография»сида аниқ белгилаб олинганини кўрамиз. «Автобиография»да улар асосан фақат факт, эсдалик сифатида келтирилса, қиссага кўчгач, чуқур ижтимоий умумлашма характеридаги бадий таъсир даражасига кўтариладилар, эсдаликда шунчаки хотира сифатида тилга олинган кишилар асарда тўлақонли характер даражасида акс эттирилади. «Ўтмишдан эртактлар» инқилоб арафасидаги ўзбек халқи ҳаёти кўз ўнгимизда қайтадан «тирилтирилган» ва кескин фош қилиниб, қора ўтмиш ўлимга маҳкум эканлиги кўрсатилган, янги пайдо бўлаётган ижобий кучлар олқишланган теран бадий полотнодир. Ҳаётнинг аччиқ манзаралари ҳаққоният билан тасвирланиши, ўтмишнинг ярамас ва чиркин одатлари фош этилиши, уларнинг илдизлари очиб берилиши, бироқ айти вақтда халқ ҳаёти бадбин эмас, нурга йўғрилган гуманистик пафос билан, ижобий кучларнинг тантанасига умид, келажакка ишонч руҳи билан суғорилиши «Ўтмишдан эртактларни» социалистик реализм методининг муваффақиятли асарлари қаторига қўшади.

Асарнинг энг муҳим ижтимоий салмоғи шундан иборатки, ўқувчи унда халқ синфий онгининг уйғониш про-

цессини кўради. Бу ўринда ҳам Абдулла Қаҳҳор учун безавол мезон ҳаёт ҳақиқатидир. У ҳаётнинг қора манзараларини, азоб-уқубатларини бўрттирмагани каби, ижобий кучларни ҳам идеаллаштирамайди. Аввалига меҳнаткаш халқ вакиллари стихияли тарзда ҳаракат қиладилар. Ўз аламларидан чиқиш учун юқори синф вакилларидан ўч оладилар. Додархўжа Тўрақул вофурушни тутиб калтаклайди. Али-лайканинг дўстлари Валихон сўфини «чирроғпоя» қилишади. Аммо секин-аста халқнинг синфий онги ўса бориб, айниқса, 1916 йил мардикорга олиш воқеасидан сўнг стихияли ҳаракатдан онгли ҳаракатга ўтади. Халқ исёнга кўтарилади, энди якка Валихон сўфигина эмас, Валихон сўфилар синфига қарши курашмоқ кераклигини англаб етадилар.

«Дунё иккига бўлинса унинг дарз кетган жойи оламнинг маркази ҳисобланмиш шоир юрагидан ўтади»— деган қайси бир донишманд. Бўлажак ёзувчи Абдуллажон билан ҳам худди ана шундай бўлган, инқилоб арафалари барча азоб-уқубатлари унинг ҳам юрагидан ўтган ва бир умрга ўчмас из бўлиб қолган эди. Неча ўн йиллар ўтган бўлса ҳам ўша из ёзувчининг юрагида кечагидек янги, кўрган-билганлари кўз ўнгида. Ёзувчининг юрагида катта бир тугун бор, уни бўшатиб олиш керак, ўз бошидан кечирган мусибатларини халқига айтиши, айтиб берганда ҳам, у кунлар ўтиб кетди-ку, қайтиб келмайди деб, бўяброқ, чиройлироқ қилиб эмас, ҳақиқатан қайтиб келмаслиги учун рўйирост, қандай кечган бўлса шундайлигича тасвирлаб бериш керак. Бугунги бахтимиз ўтмишдаги бахтсизлигимиздан аёвсиз курашлар эвазига тортиб олинганлигини янада яққолроқ тушунишимиз керак.

Мана шуларни акс эттиришни ўз олдига мақсад қилиб кўяр экан, ёзувчи ҳаёт оқимидан ҳаяжонли воқеаларни танлаб олади ва шу воқеалар заминидан хотирамизда бир умр сақланиб қоладиган пишиқ характерлар яратади.

Шу ўринда «Ўтмишдан эртақлар»нинг жанр хусусияти ҳақида икки оғиз гапириб ўтиш ўринлидир. Асар ҳар бири ўзича мустақил, шу билан бирга ҳар бири ўзаро тематик ва ғоявий йўналиши бўйича узвий боғланган 17 «қисм»дан иборат. Тўғри бундай композицион тузилиш умуман адабиётда янгилик эмас, яъни, новеллалардан тузилган повестлар китобхонларга маълум. Пушкиннинг ҳикоялари тизмасидан иборат «Белкин қиссалари», Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамонлари» бунга мисол бўла олади. Бадий асарнинг бундай шакли қатор совет ёзувчиларининг сўнгги босқич ижодида ҳам кўзга ташланди. Олесь Гончарнинг «Тронка» романи ҳам умумий бир ғоя, тема, характерлар билан боғланган 12 новелладан иборат. Ҳатто муаллиф ўз асарини «новеллалардан иборат роман» деб атаган эди.

А. Қаҳҳорнинг шаклда намоён бўлувчи новаторлиги асарнинг композицион белгилари эмас, кўпроқ жанр хусусиятига таалуқлидир. Адабий танқидчилик «Ўтмишдан эртақлар»ни повесть деб атади. Бизнинг фикримизча асар повестга қараганда ихчам романга яқинроқ туради. Бу нималарда кўринадилар? Воқеалар кўламининг кенглиги, қамраб олинган ҳодисалар оқими ва ҳаёт ҳақиқатининг чуқурлиги, салбий ва ижобий образлар галереясининг бойлиги, ранг-баранг ва индивидуаллиги ва буларнинг ҳаммаси ҳар бири мустақил ҳикоя ҳолатидаги асарларнинг ғоя, тематика, сюжет ва етакчи образлар воситасида ўзаро боғланиб бир бутунликни ташкил қилиши мазкур асарнинг повесть жанри имкониятларига нисбатан мукамалроқ эканлигини, асарни повесть жанрига қараганда романга яқинроқ дейишга имкон беради. Тўғри, «Ўтмишдан эртақлар»ни «Қўшчинор чироқлари» ёки «Сароб» услубида ёзилган ва жанр хусусияти бўйича уларга тенглашадиган асар деб бўлмайди, албатта. Аммо гап шундаки, автор кенг ҳаётий полотно, бой воқеалар оқими, характерларнинг тараққиёт процесси, синфий онгининг шаклланиши ва бошқаларни аввалги

романлари сингари кенг эпик планда ва кенг ҳажмда эмас, жуда сиқик формада, ҳикоянавислик услубига содиқ ҳолда акс эттиради. Лаконик услуб ёзувчига ҳаётни роман жанридаги каби чуқур тасвирлашга тўсқинлик қилмайди. Ёзувчи чуқур ва кенг мазмунни англатадиган лавҳалар яратади, ҳар бир жумлани чертиб ишлатади, асарнинг бош ғоясига хизмат қилувчи персонажларнинг воқеалар оқимига олиб киради, характерлар улар қиёфасини кўрсатиб берувчи бир-икки ўткир штрихлар билангина чизилади.

«Ёзнинг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ уйимиз гиж-гиж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил ҳафа бўлди ва девор оша:— Уста, худонинг маҳлуқига озор берманг, пашшани ҳам худо яратган, жон берган!— деди. Дадам тутунни дарров ўчирди»... Мана ўтмишдаги меҳнаткаш халқ дунёқарашидан бир мисол. Уйда пашша гиж-гиж қайнаб, турли-туман юқумли касалликларни тарқатаверсин, лекин, пашшанинг ҳам жони бор, уни ҳам худо яратган деб, унга тегмаслик керак. Қаранг, дин одамлар онгини нечоғлик заҳарлаган. Гап бу ерда фақат пашшадагина эмас, унга муносабатда бўлаётган инсон онгида. Мана шу онг эмасми, уни минглаб йиллар давомида тутқунликда ушлаб келган. Ўз ҳаққи-ҳуқуқи учун курашиш уёқда турсин, ҳатто бу нарсани хаёлга келтиришни азим бир гуноҳ деб тушунишга мажбур қилгани. Бу ўринда Саид Аҳмаднинг «ким билсин, балки дин инсон онгини заҳарлаб келмаганда инсон космосга бундан минг йил аввал учган бўлармиди» деган фикри «пашшани ҳам худо яратгани» учун унга озор беришни истамаган ўзбек халқига ҳам тааллуқлидир. Аммо ўзбек халқи доимо шундайлигича қолавермади. Ижтимоий зиддиятлар, ҳаётдаги қийинчиликлар, эзилишлар туфайли ўз

ҳақ-ҳуқуқи ва эрки учун синфий курашда халқнинг онги ўсди ва шакллана борди. Асарнинг бошида «пашшани ҳам худо яратгани» учун уни ўлдиришни айб билиб, тунни дарров ўчирган Абдуқаҳҳор ака асар охирига бориб, ҳар қандай тараққиётнинг оғуси бўлган динга қарши чиқади. Асарда бу нарса қандайдир қуруқ, декларатив баён йўли билан эмас объектив ҳаёт таъсири туфайли қаҳрамон дунёқарашидаги ўзгаришлар, характер мантиқидаги эволюцияни аниқ тасвирлаш орқали амалга оширилади. Зеро, бош қаҳрамонлар онги ва характеридаги силжишларни кўрсатиш ёзувчининг доимий диққат марказида туради. «Ўтмишдан эртактлар»да халқнинг азоб-уқубатлари, хор-зорликларигина эмас, уларнинг туб илдизлари ва бош сабаблари ҳам очиб берилади. Уста Абдуқаҳҳор туриш-турмуши жиҳатидан минглаб халқ вакилларида деярли фарқ қилмайди. У ҳам минглаб ҳамюртлари каби қашшоқ, эзилган, забун. Бироқ улар ичида сезиларсиз эриб, сингиб кетадиган шахс эмас. У ўзининг табиати ва онгидаги маълум илғорликлар билан ўзгалардан ажралиб туради. Оиласини боқиш учун бир бурда нон илинжида қишлоқма-қишлоқ кўчиб юришига қарамай, юрт валиларига кўр-кўрона бўйин эгишни истамайди. Унинг табиатида ўзига хос бир «шаккоклик» ҳоким, лекин бу шаккоклик бошига яна янги-янги дарбадарлик қисматини келтириши мумкинлигига қарамай, ҳоким-тўралар ҳузурида ялтоқланишни ўзига ор-номус деб билади. Бу — қаҳрамон характерида келгусида бўй кўрсатажак исёнларнинг ҳозирча яширин бир учқуни. Адиб бутун асар давомида мана шу учқуннинг алангаланиш жараёнини ёки бошқача айтганда, уста Абдуқаҳҳор образи тимсолида ўзбек халқи синфий онгининг шаклланиш процессини кўрсата боради. Бу мақсадни амалга ошириш учун ёзувчи халқ ҳаётидаги кўпдан-кўп манзараларга назар ташлайди, халқ вакиллари тақдирида рўй берган мудҳиш ҳодисотларни гавдалантиради. Шайтонарава минган устани кўрган кампирнинг

шайтонлаб қолиб, уч кун ўтмай жон бериши, «шу шайтонарава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди» деб, давр иллоти туфайли бўлаётган бахтсиз ҳодисаларнинг сабабини велосипедда деб билиш ўша давр муҳитининг, ўша давр ўзбек кишининг типик қиёфасини ва ёрқин характерини кўз ўнгимизда намоён қилади.

Асарнинг «Индамас» қисмида эса, ўша даврнинг яна бир навбатдаги аянчли картинаси гавдаланади. 6-7 ёшдаги Абдуллажон «индамас» деб ном орттиради. Унинг индамас бўлиб қолишига сабаб нима эди? Бечора болани ва отасини оппоқ соқолли мўсафид ҳеч нарсадан-ҳеч нарсага «келгинди» деса, болалар билан қўшилиб ўйнолмаса, болаликнинг завқини суролмаса, ахир бундан ҳам аянчлироқ ҳол бўлиши мумкинми бола учун! У индамас бўлмай ким индамас бўлсин? Ёзувчи асосан ўз болалигини акс эттираётган бўлса-да, бундай Абдуллар, болалиги тугамаёқ болалигидан айрилганлар оз эмас эди. Худди шу ўринда ёзувчи хотинларнинг ҳазилларини тасвишлаб воқеалар оқимиغا энгил юмористик руҳ берса-да, аслида, асосий мақсад — комик ҳолат орқали содир бўлаётган воқеанинг трагедиясини очиб беришдир. Бу эса, Абдулла Қаҳҳор ижодига хос услубдир.

«Ўтмишдан эртактлар»нинг туб моҳиятини инқилоб арафаларидаги халқ ҳаётининг азоб-уқубатларини тасвирлашгина эмас, ўзига хос кўринишдаги синфий кураш картиналарини гавдалантириш ташкил этади.

Велосипед миниб, қишлоққа янгиллик олиб келган уста Абдуқаҳҳорнинг замона улуғлари-ю, диндорлари томонидан чиқиштирилмаслиги, «шайтонарава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!» деб, уни шаккок одам эълон қилиниши замирида фақат диний қарашгина эмас, унга бурканган ҳоким синф идеологиясининг халқни темир исканжада тутуш лозим, деган ўзига хос бир «сиёсати» ётади. Уйда ҳатто «ўғрининг қўлига илингудек ҳеч нарса»си бўлмаган қашшоқ бир оила тикув машина сотиб олса, «Зингер» тиккан кийим

номозликка ярамайди» деб эълон қилиниши замирида ҳам худди ана шундай — юқори табақанинг халқ кўзини очирмасликдан иборат бўлган бир «фалсафа»си бор. Булар айрим шахсларнинг халқ бошига солаётган зулмигина эмас, умуман халқ бошига солаётган замона, тузум зулми эди.

Бабар хотинининг ўлимини олайлик. Уни қутирган ит қолиб олади. Эри эса совуқдан қотиб қолгач, жинни бўлиб не азобда ўлади. Аслида у ит қопганлиги учун ва эри бевақт ўлгани туфайлигина жинни бўлиб қолди-ми? Йўқ, уни мудҳиш замон қопган, мудҳиш замон жинни қилган, шу замон азоби ўлдирган эди. Қаердан-дир томган бир томчи сув орқасидан иккинчи томчини етаклаганидек ҳаётдаги бир фалокат иккинчисини етаклайди. Шу маънода — Бабар тақдирига эътибор берайлик. Хотинини ит қопган бечора йигит не куйларга тушмайди. Ниҳоят совуқда қотиб ўлиб қолади. Аслида унинг ҳам қотили совуқ эмас, балки совуқ замон ва Хайём ёзганидек инсон ҳаётига: «Дунёга келишинг, кетишинг нима, бир чивин туғилди ё ўлиб кетди», деб қаровчи замон ҳомийлари — амин, мингбоши ва отқоровуллар эди. Шунини қайд қилиш лозимки, Бабар образи фақат А. Қаҳҳор ижодидагина эмас, умуман ўзбек совет адабиётида ўзига хос, ёрқин бўёқ, маҳорат ва муваффақият билан чизилган образдир.

Савринисо кечмишини эслайлик. Эндигина 16 ёшга кирган қиз! Ахир унинг қалбида не-не орзу-умидлар, ширин хаёллар бўлмайди. Аммо асар қаҳрамони Савринисо худди мана шу 16 ёшида ҳали ўн чиройидан бири барқ урмай туриб, ўз отаси томонидан золимларча уриб ўлдирилади. Бегона эмас, босқинчи эмас, ўз отаси томонидан! Нима учун? Ҳали ёш бўлатуриб ёшлигидан айрилишни хоҳламагани учун! Ҳали ёш бўлатуриб севмаганига эрга тегишни истамагани учун, истамаганда ҳам исён кўтариб, ота-онанинг раъйига қарши бош кўтариб эмас, йўқ, фақатгина хоҳиш билдирмагани учун, севма-

гани билан турмуш қургандан кўра «узоқ-узоқ юртларга» кетиб қолишни орзу қилгани учун ўзининг отаси томонидан тепкилаб ўлдирилади. Ахир инсон ҳақ-ҳуқуқи учун, инсон эрки ва ўзлиги учун бундан ҳам оғирроқ ва қабиҳроқ ҳамда жиноятлироқ фожиа бўлиши мумкинми?.. Бунинг устига сабабсиз, бекордан-бекор жоҳил отанинг зулми туфайли 16 ёшида ўлиб кетган қизнинг ҳақ-ҳуқуқини маҳалла-қўйда ҳеч ким ҳимоя қилмади, фожиа қандай содир бўлса шундайлигича қолиб кетаверади. Мана инсоннинг қадр-қиймати, унинг ҳақ-ҳуқуқи, эрки, одамийлиги ва ўзлиги! Ахир у ҳур қиз ҳам одам эди-ку, яшашни истар эди-ку?! Нега ўлиб кетди у қиз? Ким ўлдирди уни, отасими? Йўқ, фақат золим отасигина эмас, золим замона ўлдирди уни.

Абдулла Қаҳҳор ҳар бир характер тасвирида ўзига хос йўлдан боради. Умуман, инқилобгача бўлган давр ҳаётига бағишланиб, унда муҳаббат тасвири ҳам алоҳида ўрин эгаллаган асарларимиз оз эмас. Бундай асарларнинг аксарида конфликт ёш қиз катта бирор бир бойга тегишни истамаслиги, унинг, айтайлик, тўртинчи ё бешинчи хотин бўлишига қарши чиқиши асосига қурилади. Муҳаббат масаласидаги бу талқин ҳозирги кунга келиб адабиётимизда анчагина кўп ишланган ва маълум даражада шаблонлашган конфликт бўлиб қолди. Агар Абдулла Қаҳҳор ҳам шу приёمني такрорлаганда унинг ўқувчига таъсир кучи шубаҳсиз сусайган бўларди. Ёзувчи буни яхши билади ва ишланган бу усулдан воз кечади. Абдулла Қаҳҳорнинг Савринисоси катта бойга, тўртинчи, бешинчи хотин бўлиб эмас, ўзига ўхшаган оддийгина камбағал йигитга, ҳатто, анчагина ижобий фазилатли ёш йигитга турмушга чиқишни истамайди. Бу билан ёзувчи ўтмишда қизларимиз фақат бой чолларгагина тегишни истамаган эмас, балки ўз тенгқурлари билан ҳам кўнгил қўйиб турмуш қуришни истаганларини бадий гавдалантиради. Бу эса ҳаёт ҳақиқати, ҳар қандай ёш инсон характери мантиқига мос келадиган ҳақи-

қатдир. Мана, Савринисо хоҳламаган йигитнинг қиёфаси: «Азим мўйлаби энди сабза урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам, ҳар елкасига тўртта одам сиғадиган бир йигит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганда, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Қўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина, дудуқ бўлишига қарамай, шўх, хушчақчақ, яхшигина аския ҳам қилар экан». Шу йигитга кўнгли бўлмагани учун унга турмушга чиқишни истамаган Савринисо отаси томонидан тепкилаб ўлдирилади.

Фарзандидан айрилган онага шундай тасалли берадилар: «Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга кўшилиб кетади...» Даврнинг муҳаббат масаласидаги трагедиясини беришда Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»идаги «Хур қиз» қисми фикримизча том маънодаги бадий кашфиётдир.

А. Қаҳҳорнинг бу асарида фақат солим замонанинг ана шундай қурбон ва жафокашларигина эмас, замонанинг солим вакиллари характери ҳам маҳорат билан тасвирланган. Асардаги деярли барча асосий конфликт синфий қарама-қаршилиқлар асосига қурилган экан, демак ижобий ва салбий қаҳрамонлар ҳам бир-биридан синфий онги, синфий дунёқараши билан ажралиб туради. Хусусан, «шум» кампирга Савринисони, Абдуқаҳҳор устага юзбошини, Абдуллажонга инжиқ ва такасалтанг Гаффоржонни, прогрессив фикрли Муҳаммаджон қорига ака-ука муллабаччалар — Қутбиддин ва Ҳусниддинни, Алилайлак ва Додархўжага Тўрақул вофуруш ва Валихон сўфиларни қарши қўйиш мумкин.

Асардаги салбий қаҳрамонлар ҳам шу қадар ёрқин, шу қадар маҳорат билан тасвирланганки, уларнинг қилиқлари ва ҳаракатлари ўша давр зулмкор синфнинг кўзгуси даражасига кўтарила олади. Энг муваффақиятли чиққан салбий типлардан бири Тўрақул вофурушни олиб кўрайлик. У аввал меҳрибон, оддий меҳнаткашнинг қадр-қимматини билувчи, ҳатто унинг «йўлига пойандоз

солишга» тайёр халқпарвар киши бўлиб кўринади. Бироқ, кўп ўтмаёқ уста Абдуқаҳҳор билан муносабатда, унинг афти-ангори очилиб, сўз ва ваъдага ниқобланган фирибгар эканлиги маълум бўлиб қолади. Тўрақул вофуруш ғоятда айёр одам. У билан кучию, пешона тери билан ўз оиласи бешигини аранг тебратиб келаётган уста Абдуқаҳҳорни ўз тузоғига илинтирмоқчи бўлади. Аммо уста ўзини ҳимоя қилиб вофурушнинг кўзини очиб қўйганда, у «....худо берса, томизади, холос. Мен томганини ялайман», деб ўзини оқламоқчи бўлади.

Асардаги салбий образлар орасида катта ғоявий нагрузка юкланган қаҳрамонлардан бири Валихон сўфи образидир. Валихон сўфи аслида чаламулла, кўр-қори саводхон бир киши холос. Лекин катта савод эгаси обрўсини, домла обрўсини даъво қилувчи иззатталаб шахс. Ҳатто мактаб кўрмаган оддий уста унинг чаласавод эканлигини фош этиб, болалар унинг мактабига бормаи қўйгач, у уста Абдуқаҳҳор оиласининг ашаддий душманига айланади. Мана шундай Валихон сўфилар болаларга билим ва тарбия бера олмагангина эмас, илғор фикрларни бўғовга солиб тараққийпарвар кучларнинг ўсишига тўсқинлик ҳам қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам асардаги Валихон сўфи образи айрим эпизодларда иштирок этувчи, ҳамда Абдуқаҳҳор уста оиласига маломат тошларини ёғдирувчи салбий шахсгина эмас, халқ онги ўсишига тўсқинлик қилган, халқнинг жаҳолатдан қутулишини бўғган социал салбий тип даражасига кўтарилади.

Бироқ замона фақатгина Тўрақул вофуруш ва Валихон сўфилар қўлидагина эмас эди. Уларнинг халқ оёғидаги тушов эканлигини аста-секин тушуниб бораётган меҳнаткашлар ҳам бор эдики, бу нарса асарда очиқ-ойдин кўрсатилади. Абдуқаҳҳор устага ўхшаган ўз даврининг илғор кишилари юзбоши, Тўрақул вофуруш, Валихон сўфилар синфининг фикрларини фош этиб ташлайди.

Инқилоб арафларига келиб халқнинг сиёсий онги ўсаберганини, Россия томондан келган тараққийпарвар янги шабадалар халқ кўзини очабошлаганини кўрсатиш учун Абдулла Қаҳҳор турмушда рўй берган муҳим ҳодисаларни, деталларни саралаб олади. «Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган» Абдуллажоннинг аяси докторхонада, ўша даврнинг тили билан айтганда «одам заводи»да туғишга рози бўлади. Ўзининг юмористик ва комик услубига содиқ қолган ёзувчи қаҳрамоннинг асабий ҳолатдаги қиёфасини қуйидагича тасвирлайди: «Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туруш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қорнини, бошини силади, кейин аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзларини жавдиратиб турар эди. Барина унинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экану аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди, деб суюниб юрган экан». Мана, инқилобдан аввалги ўзбек аёлининг қиёфаси. Кичкина бир манзарага, бир ҳаётий ҳодиса ва деталга турмушнинг қанчалар аччиқ ва айни вақтда кулгили ҳолатини сиғдира олади ёзувчи. У ўзбек аёли забун эди, чор девор ичида эди, ҳеч нарсани билмас эди, тушунмас эди, деб узундан узоқ баёнга берилмайди, бунинг учун керак-нокерак воқеалар, мисолларга ҳам чалғимайди. У конкрет ва ёрқин картиналар чизади, лўнда ва аниқ характерлар яратади ва шуларга ўзи илгари сураётган ғоясини сиғдира олади.

Туғруқхона масаласига инқилобдан аввалги ўзбек аёли муносабатини кўрсатишда ёзувчи юқоридаги мисол билан, яъни Абдуллажон аясининг докторхонада фарзанд кўришини тасвирлаш билангина кифояланса, шубҳасиз маълум даражадаги бир ёқламаликка йўл қўйган

бўларди. Чунки, ҳамма аёлларнинг бу масалага муносабати Абдуллажоннинг аяси даражасида эмас эди, албатта. Ҳаёт ҳақиқатини бериш учун буни назардан қочирмаслик лозимлигини ёзувчи яхши билади. Адиб бу ўринда ҳам узундан-узоқ баёнларга берилмайди, қўшимча фактларга мурожаат этмайди. Ўзининг сиқик, лаконик услубига биноан бу ғоявий-бадий ниятини бир жумлада беришга муваффақ бўлади. Бу ўринда ҳам яна ўзининг юмористик услубини ишга солади. «Ё қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!..» — дейди кампирлардан бири ёқасини ушлаб.

Маҳаллий амалродларнинг жабр-зулми камлик қилгандай, мардикорликка олиш воқеаси халқнинг сабр-қосасини тошириб юборади. Бу эпизод ёзувчи томонидан қуйидаги сатрларда маҳорат билан чизилади. «Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи ғовур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичида тобут кўтарилиши, яъни мардикорликка олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак». Худди мана шу мардикорликка олиш воқеаси синфий курашни кескинлаштиради, халқ кўзини очади, халқ «ғулу кўтарди». Алилайлак юзбошиларга қарши халқни бирлашишга чақиради. Бу нарса халқ синфий онгининг уйғошиб келаётганидан, қандайдир аланга етилиб келаётганидан бир дарак эди. Мардикорлик воқеаси тасвири халқнинг куч-қувватини намойиш қилишда асарда ўзига хос ўрин эгаллайди, халқ орасида синфий-сиёсий онги шаклланиб келаётган фарзандларнинг етишиб чиқаётганини кўрсатади. «Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али лайлак нафаси титраб.— Подшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу занғар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртнинг бошига келган кўргиликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти». Мана энди халқ ҳар бир фалокат-

нинг сабабчиси тақдир ва худо эмас, мингбошилар, юзбошилар, тўра ва амалдорлар эканини аниқ тушуна бошлайди.

Ҳаётдаги адолатсизлик, янада аниқроғи, пичоқнинг суякка бориб тақалиши кўча-кўйда эркин юра олувчи эркакларнинггина эмас, ҳатто остона ҳатлаб кўчага чиқмаган аёлларнинг ҳам кўзини очади. Мардикорликка олиш туфайли оилани боқаётган ўғилдан, рўзгорни теб-ратаётган отадан жудо бўлаётган аёллар кўчага чиқади. «Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга қор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича, оломонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйинг куйгур!»

Куни кечагина туғруқхонани одам завод деб билган, фотоаппаратни одам кўрадиган дурбин деб тушунган, қизи ўлганда йиғлашга мажоли етмай, у нариги дунёда ҳур қизларга қўшилиб кетади деб тасалли топган, велосипед минга одамни кўргач, уч кундан сўнг шайтонлаб оламдан кўз юмган аёллар тоифасининг бу вакиласи шу тариқа юрт «улуғи» мингбошини сенсирашгача ва ҳатто «уйинг куйгур» деб унга нафратини сочиш даражасига кўтарилиб етади. Етилиб келаётган учқун секин-аста инқилобий аланга ҳосил қилабошлайди. Юзбошини уч бўлак қилиб, керосин сепиб, ўт қўйишади. Оқпошшо арзандасининг шу аҳволга тушиши кўп ўтмаёқ оқпошшонинг ўзига ҳам навбат келиб қолишидан дарак берар эди. Мардикорликдан қайтган кишилар қишлоқлариг² ўзлари билан бирга «Ленин», «Большевик», «Ҳуррия» деган сўзларни ҳам олиб келадилар. Россияда бўлиб ўтган инқилобнинг ўтли нафаси Ўзбекистон қишлоқларига ҳам етиб келади.

Асар охирларига келиб ёзувчи шундай маълумот беради: «Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиги Ленин тўғрисидаги гаплар эди.»

Қишлоққа Ленин исмини ҳам, унинг бой билан камбағални баробар қилмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни ҳам биринчи бўлиб уста Абдуқаҳҳор олиб келади. Ундан ҳамқишлоқлари Болишбекни (яъни, большевикни) ўз кўзинг билан кўрдингми, деб сўраганларида, у «Болишбек битта одам бўлмаса керак», деб жавоб беради ва большевикларнинг халқ озодлиги, бахт-саодати учун кураш олиб борувчи илғор одамлардан иборат эканлигини тушуна бошлаганини кўрсатади. Биз асарнинг «Қўқон харобалари орасида» деб номланган сўнгги қисмида инқилобнинг дастлабки йилларидаги манзаралар, лавҳалар тасвири билан танишамиз, уста Абдуқаҳҳорнинг совет органлари сафида меҳнат қилаётганини, Абдуллажоннинг эса Фарғона музофот таълим-тарбия билим юртининг талабаси бўлганини кўрамиз.

Асар «Энди нима бўлади?» деган жумла билан тугайди. Шунга қараганда ёзувчи ўз асарининг давомини ёзишни ният қилган ва сўнгги жумладан иборат бу саволга янги асари билан жавоб беришни мақсад қилиб қўйган бўлса ажаб эмас. Агар шундай бўлса, бу орзу амалга ошмай қолди...

«Энг маъқул ва энг таъсирчан проза — бу сиқик ва қисқа прозадир. Унда айтилиши шарт бўлмаган барча ортиқча нарсалар чиқарилиб ташлаб, фақат зарур нарсаларгина олиб қолинади... Сиқик ёзиш учун эса, қаламга олинаётган воқеани ипидан-игнасигача билиш керак, шунчалик билиш керакки, воқеалар гирдобидан сувини сиқиб ташлаб асосий нарсани олиб қолиш лозим бўлади. Сиқикликка фақатгина ҳаётни чуқур билиш ва беқиёс билим орқалигина эришиш мумкин», — деган эди. К. Паустовский. Бу сатрларни бутунисича «Ўтмишдан эртаклар» авторига нисбатан ҳам айтиш мумкин. А. Қаҳҳорнинг маҳорати, ёрқин характерлар ярата билиши, воқеалар оқимини жуда сиқик формада акс эттириши унинг ҳаётни чуқур билишидандир.

Асарда А. Қаҳҳорнинг юксак маҳорати яна шунда

намоён бўладики, ҳар бир қаҳрамон — хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин — ўз индивидуаллиги билан, ўзига хос нутқи, ўзига хос хатти-ҳаракати билан ўзаро фарқланади, бир-бирига мутлақо ўхшамайди. Ҳар бир характер шу характер очилиши учун энг муваффақиятли эпизодларда кўрсатилади ва жуда сиқик, ихчам қилиб тасвирланади. Бу услуби билан Абдулла Қаҳҳор А. П. Чеховга жуда яқин туради.

Шу ўринда Чеховнинг Қаҳҳор ижодига таъсири хусусида айрим фикрлар айтиш ўринли кўринади. Тўғри, Чеховнинг Қаҳҳор ижодига таъсири жуда кучли экани, шубҳасиз. Бунини «Ўтмишдан эртақлар»нинг кириш қисмида ёзувчининг ўзи ҳам таъкидлайди. Аммо масаланинг бошқа бир томони бор. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида Қаҳҳор ижоди (айниқса ҳикоялари) устида сўз юритилар экан, уни баъзан А. П. Чехов ижодига шу қадар боғлаб қўядиларки, ҳар икки жумланинг бирида «А. Қаҳҳор бунини Чеховдан ўрганган, Қаҳҳор уни Чеховдан ўрганган» деган фикрларга дуч келамиз. Тўғри, Қаҳҳор Чеховдан кўп нарсани ўрганган, аммо унинг фақат ўзигагина хос хусусияти, ҳеч бир ёзувчиникига ўхшамайдиган индивидуал услуби ва маҳорати ҳам борки, биз асосан ана шу фазилатларни ҳам топишга ва очишга алоҳида эътибор бермоғимиз лозим.

Масалан, «Ўтмишдан эртақлар»да мардикорликка одамлар олиб кетилгандан сўнгги қишлоқ манзараси қуйидагича тасвирланади: «Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Алилайлак айтмоқчи «йиғлаган ҳам енгига йиғлар эди».

Мардикорликка олиниш билан боғлиқ бўлган бутун бир халқ бошига тушган фожиани бу қадар аниқ ва ихчам, бу қадар умумлаштирилган ҳолда, бир томондан рассом полотносидек конкрет ва иккинчи томондан кинолентасидагидек жонли тасвирлаш ва уларнинг барча-

сини миллий рух билан уйғунлаштириш, фикримизча, фақат Абдулла Қаҳҳорга хос бўлган услубдир.

Ёки қизи Савринисо вафот этгандан сўнг бир ҳолатда қолган онанинг қиёфаси тасвирига эътибор берайлик: «Терию суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катта очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди (эътибор берайлик: умуман «тилини» эмас, «оппоқ тилини», умуман «чиқарди» эмас, «зўрға чиқарди», умуман «лабларини» эмас, «қонсиз лабларини», «ялади» эмас, «ялагандек бўлди». Чунки, лабини ялашга ҳам ҳоли қолмаган — Б. Н.), кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради («ёшланди» эмас, «ялтиради». Чунки йиғлашга ҳам, кўздан ёш чиқишга ҳам мажол қолмаган — Б. Н.). Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди». Ададсиз фожиа туфайли инсон қалбида, вужудида рўй бериши мумкин бўлган, оддий сўз билан баён қилишга ниҳоятда оғир азоб-уқубатни, ички — руҳий дунёдаги чексиз ғамни портретдаги тасвир орқали бу қадар мукамал бериш ҳам, фикримизча Абдулла Қаҳҳор услубига хос бўлган хусусиятлардан биридир.

Ёки мана бу деталга эътибор берайлик: «Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик». Бу жумлани ўқиган китобхон юзини енгил табассум сирпаб ўтиши табиий. Бироқ, адиб бу сўзларни ўқувчини фақат кулдириш учун ёзаётгани йўқ. У очарчилик йилларидаги ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини, азобли ҳақиқатини гавдалантирмоқда. Бу ҳам, яъни аччиқ ҳақиқатни кулгига, жожеийликни комик тасвирга чирмаб бериш Қаҳҳор услубига хос бўлган хусусиятлардан биридир.

Шунинг учун А. Қаҳҳор ижоди ҳақида гапирганимизда, биз машҳур ёзувчининг ўзи айтганидек А. П. Чеховни устози деб билишини, ундан кўп нарса ўрганганини айтмоғимиз, конкрет нималарни ўрганганини кўрсатмоғимиз керак, аммо А. П. Чеховнинг тақлидчиси, таассуб-

чиси даражасига тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлмоғимиз ҳам зарур. Ваҳоланки, А. Қаҳҳор ижодида Чехов традициялари ҳақида гап борар экан, танқидчилигимизда баъзан шу ҳолнинг учқунлари кўриниб қоляпти. А. Қаҳҳор фақат Чехов таъсири туфайлигина эмас, ўзбек халқининг эҳтиёжи натижасида, ҳамда бундай ёзувчининг ўзбек халқига жуда зарурлиги натижасида ва ўзининг воқеликни, дунёни, қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини ўхшаши йўқ даражада ғоят индивидуал маҳорат билан кашф эта олиш натижасида, одамлар ҳаётини, дарди ва қувончини кенг ва чуқур билиши натижасида адабиёт оламига келган ёзувчидир.

Айрим танқидчилар «Ўтмишдан эртактлар»да қора бўёқлар кўпайиб кетган деган фикрни билдирган эдилар, баъзилар қора кучларга нисбатан ижобий ҳодисалар ва даврнинг янги куртаклари бирмунча хирароқ тасвирланган деган фикрни айтдилар. Аммо А. Қаҳҳорнинг ўзига хос индивидуал услуби назаридан ёндашадиган бўлсак, бу фикрларга унчалик қўшилиб бўлмайди. Чунки ким Абдуқаҳҳор уста, Алилайлак, унинг жўралари, Муҳаммаджон қори ва асосан асарнинг сўнгги қисмларида аланга каби гуриллаб турувчи халқ образидан кўз юмиб ўта олади. А. Қаҳҳор ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унинг асарларида баъзи эпизодлардагина иштирок этган персонажлар ҳам пишиқ ишланган ва эсда қоладиган характер даражасига кўтарилади. Аммо бу хусусият «Ўтмишдан эртактлар»да баъзи ўринларда юксак ифодасини топган бўлса, баъзи ўринларда бирмунча хирароқ чиққан. Жумладан, Додархўжа, Азим, Кулала каби персонажлар асарда у ёки бу даражада қатнашувчи шахс даражасига тушиб қолган. Тўғри, уларни ҳам тўлақонли образ даражасига кўтариш ёзувчининг ўз олдига қўйган мақсади доирасига кирмаган бўлиши мумкин. Аммо шундай тақдирда ҳам Додархўжа, Кулала ва Азим сингари меҳнаткаш халқ

вакилларига каттароқ ғоявий нагрузкалар юкланганида янада маъқул бўларди.

Вақтли матбуотда ёзилганидек ва Константин Симонов ҳам таъкидлаганидек асарнинг сўнгги — «Қўкон харобалари орасида» деб номланган қисмидаги воқеалар эпизодик характерга эга. Бу нарсага икки хил қараш мумкин. Биринчидан, бу хусусият ҳаёт материалидан келиб чиққан бўлиши мумкин, яъни инқилобдан сўнгги биринчи йиллар ана шундай шиддатли, кундалик янгиликларга бой бўлиб, жамиятдаги силжиш ва ўзгаришларнинг суръати ғоят тезкор эди. Ёзувчи ана шу ҳаёт материалига монанд кўз ўнгимиздан киноленталари сингари тез ўтувчи эпизодик характердаги услубни қўллаган бўлиши мумкин. Ёки, эҳтимол ёзувчи ўз ижодий манерасига содиқ қолиб, қисқаликка интилмоқчи бўлгандир. Лекин, бу ҳар иккала сабабдан қатъи назар, сўнгги қисмдаги бу эпизодик услуб асарнинг умумий яхлитлигига бирмунча путур етказган. Чунки асарнинг охириги қисми кишилик жамиятининг ёрқин саҳифаларини очган ҳурриятнинг дастлабки йилларини тўлақонли гавдалантиришдан кўра, хроникал тасвир йўли билангина кўрсатади. Улар бадий асарлардан кўра, кўпроқ инқилобнинг дастлабки йилларидаги янгиликлар, ўзгаришлар ҳақидаги хабарлар, лавҳалар сифатида таассурот қолдиради. Ваҳоланки, Совет ҳокимиятининг илк кунларини кўрсатишга, ҳатто бутун бошли романлар бағишланар экан, А. Қаҳҳордай маҳоратли ёзувчига ҳам, бу давр ҳодисаларини бир неча варақда тасвирлаб бериш қийин, албатта.

Тўғри, асар финалида совет даврига келиб Абдуллажон онасининг шойи тўқиш фабрикасида ишлагани, озод ва эркин меҳнат шукуҳини чуқур ҳис этгани, Абдуллажоннинг ўзи эса совет мактабига кириб ўқигани, қўлига қизил боғлаб жамоат ишларида фаол иштирок этгани ва ниҳоят Фарғона шубҳасидаги маориф ўқув юртининг студенти даражасига кўтарилгани ва ҳоказо-

лар айтилади. Бироқ буларнинг аксари асарда тасвир эмас, кўпроқ хабар даражасидагина қолиб кетадилар. Шунинг учун, охириги қисмга ҳам кўпроқ ўрин ажратилиб, совет ҳокимиятининг илк йилларидаги ўзгаришлар ёрқинроқ, чуқурроқ ва кенгроқ тасвирланса бу ҳаётий полотнонинг ғоявий-бадий қувватини янада оширган бўлурди.

Бироқ юқоридаги жузъий камчиликларга қарамай ҳозирги ҳолатдаги фазилатлари билан ҳам «Ўтмишдан эртақлар» асари «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон» сингари умрибоқий асарлар қаторидан ўрин олишга ҳақлидир. «Ўтмишда материк ва ороллари кашф этганлар, эҳтимол яқинда планеталари кашф эта бошлашар, бироқ ёзувчи учун барча замонларда энг зарури инсон юрагини кашф этиш бўлган ва шундай бўлиб қолади», деган эди И. Эренбург. Ижодий принципларини намоён қилиш жиҳатидан ҳар бир санъаткор бир-биридан фарқланса-да, бироқ, айтиш вақтида, бу масалага, бу принципга муносабатда жаҳоннинг барча улуғ адиблари яқдил ва ҳамфикрдир. Ярим ҳазил, ярим чин қилиб: «Ёзувчининг ҳар бир қаҳрамони домовойга ёзиладиган янги одам каби бўлиши керак», деган Абдулла Қаҳҳор ҳам бу масалага муносабатда Эренбургга ҳамфикр эди. Адиб ўз талабига содиқ қолиб «Ўтмишдан эртақлар»да ҳам кўпдан-кўп янги қаҳрамонларни кашф этди, уларнинг характери ва тақдири орқали XX аср тонгидаги ўзбек халқи ҳаётини ёрқин бўёқларда тасвирлаб берди.

МЕҲР КУЙЧИСИ

Ҳар бир одамнинг феъл-атвори ичида уни ўзгалардан ажратиб турувчи бир фазилати бўладики, бу фазилат бамисоли қалбдаги митти қуёш янгилиг унинг қолган хусусиятларига ҳам нур таратиб туради, уларни маълум даражада ўзига эш қилади ва шу тариқа зоҳиран кўз

илғамас лекин ботиний жиҳатдан бир-бири билан ажралмас ҳужайралар аро боғланган шахс табиатнинг ўзига хослигини яратади.

Бу хусусият ҳар бир киши учун хос, лекин асарлари халқ қалбидан жой олган ижодкорларда у айниқса бўртиб кўринади. Бу фазилат ҳар бир шахснинг кундалик юмушларида ўз ифодасини топади, ижодкорнинг эса ҳам шахсида, ҳам асарларида намоён бўлади.

Менинг назаримда, Шукруллониинг ана шундай бош фазилати — маҳалладаги ёш-ялангдан тортиб, чойхонадаги мўсафидларгача, қўлига эндигина қалам ушлаган ҳаваскорлардан тортиб, мамлакат, жаҳон миқёсида фикр юрита олувчи сўз усталаригача, студент аҳлидан тортиб, далаларда қайноқ тер тўкувчи деҳқонларгача, оддий такси ҳайдовчисидан тортиб, тинчимас улкан раҳбарларгача — бир сўз билан айтганда, халқ билан ниҳоятда яқин, чамбарчас боғланганлигидадир.

Шу сабабдан кўпчилик Шукруллони фақат асарлари орқалигина эмас, балки деярли шахсан яхши билади. Суҳбатлар, учрашувлар, гурунгларидаги юзма-юз мулоқотлар халқ билан шоир ўртасидаги қондошлик ришталарини вужудга келтиради. Бу менимча ижодкорнинг катта бахти, катта фазилатидир. Бу фазилат Шукруллони табиати жиҳатидан устози Ғафур Ғуломга жуда яқин қилиб қўяди. Адабиёт ихлосмандлари билан суҳбатлашиб баъзан шундай фикрга келади киши: айрим нўноқ, фақат «китобий» тарбия олган мутахассисларга нисбатан халқ ичидаги оддий шеърхонлар Шукруллониинг ижодини яхшироқ тушунади, адабиётга у қадар қизиқмаганлар эса ижодидан кўра унинг ўзини яхшироқ билади.

У ёки бу асарнинг барчага бирдек ёқавермаслиги табиий. Бу кўнгил иши, дид ва шахс табиатидаги эстетик даража билан боғлиқ иш. Лекин, Шукрулло ёзганларининг барчасини у қадар ёқтирмаганлар ҳам унинг инсон сифатидаги меҳрибонлиги, дилкашлиги, ҳақгўйлиги, куюнчаклиги, адолатпарвар ва ғамхўрлигига тан беради-

лар ва шулар боис унинг ўзини дилдан севадилар. Саминият, беоромлик, ўзгалар дардига бефарқ, лоқайд қарай олмаслик, таниган ва танимаган замондошининг ҳасрату қувончларини чуқур ҳис қила билиш шахс сифатидаги Шукрулло табиатидан ижодкор сифатидаги Шукрулло асарларига нур бўлиб ўтади. Дўсти, яқини, халқи учун керак бўлса у халқпарвар маъносидаги дарвешга айлана олади. Атоқли шоирлардан бири Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Мустай Карим уни шундай деб атаганда Шукруллонинг шоир ва инсон сифатидаги ялакат табиатини назарда тутаяди ва унинг шу фазилатини ҳавас билан тилга олади...

Жаҳонда шундай бир митти майдон борки, унда афсонавий кўзгудагидек олам ҳодисалари акс этади. Бу кўзгу шоир юрагидир. У фақат акс эттирувчи эмас, яратувчи, бунёд этувчи, инкор қилувчи ва тасдиқловчи, курашларга чорловчи, ҳаётни янада гўзалроқ қилувчи кўзгудир. Бир сўз билан айтганда, шоир юраги яхшилик билан ёмонлик, қабиҳлик билан эзулик, қарама-қарши ғоялар ва амаллар омонсиз курашувчи кичик бир жанггоҳдир.

Ўз шеърларидан бирида шоир юрагини жанггоҳ деб атаган Шукрулло адабиётга урушдан аввал — 30-йилларнинг охирида кириб келди. Шухрат, Ҳамид Фулом, Саид Аҳмад, Ҳаким Назир, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон ва бошқалардан иборат бўлган бу авлод ижоди уруш йилларида сайқал топди, чиниқди ва урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўзбек адабиётининг келажакини яратувчи азамат тўлқин янглиғ мавж ура бошлади. Бу авлод ўзбек шеърлятида лирика ва айниқса, поэма жанрининг қайта туғилишига, янги сифатлар билан бойишига катта ҳисса қўшди.

Шукрулло урушдан кейинги йилларда ўз тенгқурлари сафида лирик шоир сифатида эътибор қозона бошлади. Лекин, унинг 60-йилларгача ёзилган қатор шеърлярида ҳаёт ҳодисаларининг чуқур қатламларини, инсон табиа-

тидаги мураккаб туйғуларни эмас, ўткинчи воқеаларни, ҳиссиётдаги юзаки белгиларни тасвирлаш тез-тез кўзга ташланиб туради. Унинг шу босқичгача бўлган шеърларида сунъий мисраларнинг анчагина мўл учрашини шу сабаб билан изоҳлаш мумкин. «Гўзал водий. Водий доим — офтоб экан. Мен турган жой қаер дедим. Бу — Поп экан» («Поп — мақтовбоп» шеъридан) «Кутубхона зали озода, ёруғ. Китоб варақларин гуркирар иси» («Бахт кўзгуси» шеъридан), «Ана юлдуз санаб бўғот лабида, қўшним мушуги ҳам кутади ёрин» («Баҳор кечаси» шеъридан), «Аmmo, тинчлик қилар ҳаётни баҳор, Тинчликдан баҳр олар инсоний кўнгил» («Гул ва кўнгил» шеъридан) сингари мисралар учровчи шеърлар бунинг далилидир. Уларда ҳаёт, воқеликнинг бадий таҳлилидан кўра, кўпроқ тасдиғига, тасвиридан кўра тавсифига дуч келамиз. Унинг 50-йиллардаги аксар шеърларида воқеабандлик устун бўлиб, асар умуман финалда баён қилинувчи чиройли ёки ақллинамо бир гапни айтиш асосига қурилар, бу фикр ҳам ғоя даражасига кўтарилмай, ўғит даражасида қолиб кетар, яъни етакчи мақсад асарнинг бутун ҳужайраларига сингмас эди. Лекин, булар Шукрулло поэзиясини белгилайдиган асарлар эмас эди, албатта. Шукрулло шеъриятининг асосини инсон ва эзгулик, ҳақиқат учун кураш ва келажакка ишонч, ҳаётда ёрқин из қолдириш учун ёниб яшаш, дўст меҳри ва оқибат, ҳаётни янада гўзал қилиш учун лоқайдликка қарши аёвсиз курашиш мотивлари эгаллайди. Унинг 1949 йил босилиб чиққан «Биринчи дафтар» номли дастлабки тўпламидан тортиб сўнгги китобларигача — барчасида мана шу мотивлар етакчилик қилади. Шоир ўз асарларида кўтарган масалалар, илгари сурган ғоялар унинг китоблари номидаёқ аниқ ва равшан ифодасини топади: «Қалб қўшиқлари» — бу ўзбек шеъриятида маълум муддатда инсоннинг бажараётган ишларинигина мадҳ этишдан, баён қилишдан секин-аста унинг қалбини, қувонч ва изтироблари, мақсад ва умидларини куйлашга ўтиш-

нинг белгиларидан бири; «Ҳаёт илҳомлари» бу — маълум қисқа муддатда жамиятимизда рўй берган айрим янглиш тенденциялардан сўнг яна тўғри йўлга ўтишнинг шеърий замзамалари, қийинчиликлардан чиққан иродаси енгилмас ватандошларимизнинг ҳаётга, келажакка ишончи, далаларда, улкан қурилишларда меҳнат қилаётган халқнинг сўнмас умидлари, туганмас ҳаёт илҳомлари ифодаси; «Умрим борича» бу — янгилик бунёдкорларини, маънавий ва иқтисодий яшаш тарзи йилдан-йилга яхшиланиб бораётган халқ шодлигини умр борича куйлаш шукронаси ва бошқалар. Энг асосийси, бу китобларнинг барчасида йилдан-йилга ўсиб, ўзгариб, камол топиб келаётган янги типдаги қаҳрамон — замондошимиз қиёфасининг шаклланиш жараёнини кузатамиз.

Тўғри, бу фазилатлар фақатгина Шукрулло ижоди учунгина хос эмас эди, албатта. Бу йилларда Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, Шайхзода, Асқад Мухтор ва бошқа шоирларимизнинг ҳам ажойиб асарлари майдонга келди. Бироқ биз ушбу мақоламизни асосан Шукрулло ижодига бағишлаганимиз туфайли, унинг асарлари хусусида фикр юритиш билан чегараланамиз.

60—70-йиллардан эътиборан Шукрулло поэзиясида замон ва замондошимиз, Ватан ва ватандошимиз руҳида рўй бераётган сифат ўзгаришларни инсон қалби кечинмалари орқали куйлаш тенденциясининг янги босқичга кўтарилганини кўрамиз. Бу жараён унинг айниқса «Инсон ва яхшилик», «Инсон инсон учун», «Юлдузлар», «Сунъанчиқ», «Яшагим келади» номли шеърий тўпламларидаги асарларида ёрқин намоён бўлади.

Инсон, менинг тириклигим сан!
Шон-шуҳратим, буюклигим сан!—

деб ёзади шоир ўзининг «Сен учун...» номли шеърида. 60-йилларнинг бошларида айтилган бу фикр сўнгги йилларда ранг-баранг образлилик касб этгани ҳолда

фалсафий мушоҳадакорлик ва ўйчанлик руҳи билан йўғрилади бошлади.

Шукрулло «Инсон инсон учун!», «Инсон ва яхшилик», «Умрим борича», «Суянчиқ», «Яшагим келади» сингари ўттизга яқин китоб эълон қилди. Уларнинг номиданоқ кўриниб турганидек шоир ижодининг бош лейтмотивини — Инсоннинг инсон олдидаги бурчи ва бу бурчнинг моҳияти, инсонга яхшилик қилиш ва бу яхшиликка доғ туширганларга аёвсизлик, инсон инсонни доимо ўзига суянчиқ деб билиши лозимлиги ва бунга ишонки кераклиги, бу ишонки оқлаш даркорлиги, умрнинг моҳияти, асосан инсоннинг инсонга садоқатидан иборат деган масалалар ташкил қилади.

Инсон, ҳаёт ва ижод ҳақидаги мушоҳадаларнинг синкретик бирлигидан майдонга келган «Жавоҳирлар сандиғи» китобида Шукрулло бадий ижодкорларни нурдан ранг ажратувчилар, деб атайди. Зеро, Шукруллонинг ўзи ҳам бутун ижоди давомида нурдан ранг ажратиш санъати сирларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Табиатнинг оддий бир япроғи-ю, инсонлар қароғидаги нурдан ранг ва маъно ажрата олиш иқтидори йиллар ўтган сайин чуқурлашади, теранлашади ва ижтимоий маъно касб эта боради. Ҳар бир шоирнинг ҳаётга ўз қараши бўлади. Кимнингдир ижодида баҳорий ранглар етакчилик қилади. Кимдадир эса куз бўёқлари устиворлик қилгандек туюлади. Бир қараганда Шукрулло тамайларига кейингиси кўпроқ хос бўлиб кўринади. Бироқ бу — ҳазинлик, фақат маҳзунлик эмас аксинча, чуқур ўйчанлик, мушоҳадакорлик, ҳаётдаги қийинчиликлар, зиддиятлар, мураккабликлар, ўлим ва дунё ўткинчиликлари кўзига тик қарай олиш, ҳаётнинг ва одамларнинг янада гўзал ва олижаноброқ бўлиши учун курашиш, бу нарсага тўғаноқ бўлувчиларга мурасасизлик, бир сўз билан айтганда, яшашни янада севишга чорлашдан иборатдир. Адабиётимизнинг отабекларидан бири Ойбек Шукруллога 40-йилларнинг охирида «худди чолларга ўхшаб

фикрлайсан-а...» деганида ундаги фалсафий мушоҳадакорликка мойиллигини назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Сўнгги йилларда Шукрулло асарлари Иттифоқ миқёсида ҳам кенг тарқалди. Москвадаги марказий нашриётларда «Опора», «Лети, беркут», «Разговор по душам» номли тўпламларнинг босилиб чиқиши фақат Шукрулло ижодигина эмас, умуман сўнгги босқич ўзбек поэзиясида муҳим ҳодиса бўлди, дейиш мумкин. Очигини айтганда, айрим таниқли шоирларимиз кейинги йилларда кўпроқ прозага мойиллик билдираётганликлари туфайлими ёки бошқа сабаблар биланми ўзбек шеърятининг иттифоқ минбарида жаранглашидаги фаоллик бир қадар сусайгандек бўлиб кўринган вазиятда юқоридаги китобларнинг кетма-кет умумсовет миқёсидаги талабчан шеърхонларнинг қўлига бориб тегиши қувонарли бўлди. зеро, сўнгги босқичда кўп миллатли совет адабиёти минбарида ўзбек шеърятини оловини ёқиб турган фаол шоирлар сифатида севимли шоирамиз Зулфиядан сўнг Шукруллони ҳамда асосан янги авлодга мансуб ижодкорларни кўрсатиш мумкин.

Гап бу ерда Шукрулло тўпламларининг марказий нашриётларда босилиб чиқаётганидагина эмас. Асосий масала унга кирган шеърларнинг сифатида, уларнинг ижтимоий салмоғи чуқурлашаётганида, бу жиҳатдан кўп миллатли совет адабиётининг Қайсин Қулиев, Мустай Қарим, Давид Қўғултинов, Олим Қўшоқов сингари забардаст вакиллари билан ижодий мусобақага интилиш кучайиб бораётганида. Хусусан, шоир ижодига «Правда» газетасининг ижобий муносабати, Қ. Қулиев, М. Қарим, Д. Қўғултинов сингари сўз усталарининг у ҳақдаги илиқ фикрлари Шукрулло асарлари сўнгги йилларда янги босқичга кўтарилганини кўрсатади.

Чунончи, «Разговор по душам» тўпламига ёзилган сўзбошида Қайсин Қулиев Шукрулло ижодига, инсон ва шоир сифатидаги шахсига юқори баҳо беради, уни —

нурли талант, деб атайди ва ўзбек шоирининг асарлари бугунги совет шеърятининг таркибий қисмини ташкил этишини таъкидлаб ўтади.

Инсон бахтини дунё тақдири ва осойишталиги билан, одамларнинг дарди-ташвишига шерик бўлиш билан муш-таракликда талқин қилиш Шукрулло шеърятининг асосини ташкил этади, дейиш мумкин.

Улфатларсиз, дунё дардисиз,
Зериктирар ҳаттоки бахт ҳам.
Одамларнинг дардин қилсанг ҳис,
Ҳамдард бўлсанг ҳатто минг йил кам!—

деб ёзади шоир «Унга юз йил умр тиладим...» шеърида. Дўст ҳақида, дўстлик ҳақидаги нодир асарларни яхши билмиз. Бироқ, Шукрулло шеърлари уларнинг қайтариғи, такрори эмас. У устозлари фикрини ривож-лантиради, уларни давр ғояси билан янада бойитишга ҳаракат қилади. Унда дўст тушунчасидаги шахсий, тор маъно йўқолади. Дунё ташвишига, замона тақдирига ҳамдардлик ва дўст тушунчаси Шукрулло шеърятда бир бутунликни ташкил этади. Шунинг учун ҳам у: ул-фатларсиз ва дунё дардисиз бахт ҳам кишини зерикти-ради, лекин одамларнинг дардини ҳис қила олсанг, улар-га ҳамдард бўла олсанг минг йил ҳам камлик қилади, деган хулоса чиқаради. Шукруллонинг лирик қаҳрамони тушунчасича ҳаёт, тириклик ва ҳақиқий бахтнинг маъ-носи инсон ва дунё дарди, ташвиши билан яшашдан ибо-ратдир.

Дўст образи Шукрулло ижодидаги етакчи образлар-дан бири. Унинг «Яшагим келади», «Хайр энди, дўстлик, сўнди муҳаббат...», «Дунё ва одамлар» сингари шеърла-рида бу образ талқини янада теран моҳият касб этади. Бу образ зиммасига шоир кенг маъно юклайди, у, шоир талқинида замондош қиёфасидир. Ҳақиқий дўст борли-гини билиш, уни эслашнинг ўзиёқ шоир лирик қаҳрамо-нида яшамоқ, курашмоқ завқини уйғотади, кўзига ҳаёт

янада гўзалроқ кўринади. Бироқ айни вақтда шоир лирик қаҳрамони дўстга ниҳоятда талабчан. Эзгузлик ва яхшилик йўлида заррача хиёнат қилган ёки ёмонларга марҳамат кўрсатган киши яқин дўст бўлиб келганидан қатъи назар, шу ондан бошлабоқ унинг ашаддий душмани.

Хайр энди, дўстлик, сўнди муҳаббат,
Кўнглимни муз каби совутдинг гўё.
Ёмонлик қилдимми ҳеч кимга ҳеч вақт?
Гумоним нима?— деб сўрама асло..
Сендан ранжимасдим, бирор марҳамат.
Кўмакка қудратинг келмаса агар.
Аммо ёмонларга сен каби шафқат,
Сендай ён босгандан қиламан ҳазар.

Шу тариқа, шоирнинг шеърлари ҳам унинг ўз қалби, кўнгли каби доимо ҳаракатда, тинимсизликда, ташвишда, эзгулик, яхшиликка интилишда, бу нарсаларга заррача путур етказувчиларга қарши аёвсиз курашда. Шунинг учун ҳам шоир ҳар бир кишининг ўз қиёфаси, аниқ эзгу-мақсад учун кураша олиш лаёқати бўлиши лозим деб билади. Кимдир сени ўз мақсади, кураши йўлида очиқ ранжитса хафа бўлма, дейди у. Аксинча, қиёфасиз кишилардан нафратлан:

Аммо, баъзилар бор, на қаҳру раҳмин,
Унинг қиёфасин билмайсан аён.
У руҳми, шарпами, етмайди фаҳминг,
Дўстим, ҳаммасидан мана бу ёмон.

Шоир лирик қаҳрамони учун эпикуризмдан иборат бўлган лаззат, ҳузур-ҳаловат тамомила ётдир. Лоқайдлик эса, унинг биринчи душмани. Фақат ўз қалбигина эмас, умуман, ўзгалар қалбидаги лоқайдлик ҳам унинг тинчини бузади. «Сўндирма, ёндир» шеърисида айтилганидек, шоирнинг — лирик қаҳрамоннинг оташ бўлиб ёнаётган дардини даволаш учун унга табиб муолижаси эмас,

Ўзгалардаги лоқайдлик касалини йўқотиш даркор. Еки «Афсус» шеърида айтилганидек, биз бир умр яшаймизу, лекин фақат ҳаётдан кўз юмаётган чоғдагина баъзи камчиликларимизни тан оламиз, бутун ҳаётимиз давомида қилган яхши-ёмоғ ишларимизга шу сўнгги дамда розилик тилаб, гуноҳларимизни ювиб кетмоқчи бўламиз. Бутун умр тинмасдан еламиз-югурамиз, нафсу амаллар гоҳан бизни ўзига қул қилиб қўяди. Ҳаётдан кўз юмаётгандагина буларнинг барчасидан надомат чекамиз, яқин-йироқларимиздан рози-ризалик сўраймиз. Алам билан нималардандир афсусланамиз. Ҳолбуки, инсон бу розиликни сўнгги дамда эмас, бутун умри давомида қилган ишлари билан ҳаётдан тилаши лозим. Шоирнинг «Афсус» шеърида илгари сураётган бош гоҳ мана шундан иборат. У одамларни сўнгги нафасда эмас, бутун умр давомида рўшнолик қилишга чақиради. Ўзининг инсоний бурчини оқлашга чорлайди ва бу поэтик даъват ўқувчини лоқайд қолдира олмайди. Шеърий мурожаатнинг гўзал либосига бурканган фикр кўнгиллардан жой олади, қалбларни ғуборлардан тозалашга хизмат қилади, одамни фаолроқ яшашга ундайди.

Қариндош-уруғу дўстга боқамиз,
 Гўё барчасини энди кўргандек,
 Ризо бўлинг деймиз, шу дамгача биз
 Гўё айтишликка улгурмагандек!
 Энди-чи, хаёлга келмас шухрат, зар.
 Одамлар кўриниб қолар муқаддас,
 Одамлар ризосин ўйлар баъзилар,
 Афсус сўнгги дамда, афсус бир нафас.

Шоирнинг бу аччиқ, бироқ айни вақтда ўтли ва ҳаққоний мисралари ҳар бир кишини бир марта бериладиган ҳаётда ниҳоятда ҳушёр бўлишликка, эзгуликка, одамийликка ундайди. |

Ўз асарлари устида қайта-қайта ишлаш, ўзига йилдан-йилга талабчанликни орттириш ва ҳатто маълум даражада ўз ёзганларидан қониқмаслик ҳисси билан

яшаш Шукруллога хос бўлган хусусиятдир. Масалан, мазкур шеърнинг «Суянчиқ» тўпламига кирган «Сўнгги нафас» номи остидаги вариантида охирги тугалланма тўртлик «Яшагим келади» тўпламида жиддий равишда қайта ишланади ва фикримизча бу қайта ишлаш асар финалининг янада теранлашувига хизмат қилади.

Шукрулло шеърларининг асосий қисмини маънавий-интеллектуал проблемалар талқини, замондошимизни юксак идеаллар руҳида тарбиялаш масалалари ташкил этади. Шу сабабданми, бир қараганда унинг шеърларида панд-насихат, ўғит, дидактикага керагидан бирмунча ортиқроқ эътибор берилаётгандек бўлиб туюлувчи ҳоллар ҳам оз эмас. Лекин бу шеърларга чуқурроқ назар солсак улардаги дидактик руҳ, асосан, асарнинг формал қурилишига, кўпроқ композицион ва шакл тузилишига алоқадор эканини, етакчи ғоявий-бадий ният эса, шукруллонинг муҳим масалаларини ёритишга қаратилганини кўраемиз.

Бу шеърлардаги лирик қаҳрамон мушоҳадаларида кўп вақт шарқ донишмандларига хос ўйчанлик ва вазминлик билан, замондошимиз, янги жамият қурувчисига хос шижоат ва бунёдкорлик, совет кишисига хос коммунистик идеаллар ўзаро чирмашиб кетади. Бу фикрга қаноат ҳосил қилиш учун унинг инсон буюклигини куйловчи «Сен ўзинг», доҳиймиз В. И. Ленин ва унинг ғояларини траннум этувчи «Фахрий қоровул», ижодкор ва унинг жамиятда тутган масъул ўрнини куюнчаклик билан бадий тасвирловчи «Зарралар», Ватан ва граждандлик бурчи ҳақидаги «Суянчиқ», эзгулик ва инсонийлик ҳақидаги «Дунё ва одамлар» сингари шеърларига назар ташлашнинг ўзи кифоядир.

Адабиётимизнинг илгари босқичларида, хусусан, лирикада ҳам кенг масштабликка интилиш кучли эди. Қилинаётган ишларнинг кўламини ва уни бажараётган кишиларнинг ҳаракатини тасвирлаш аввалги даврлар лирикасининг ҳам асосий хусусияти эди. Лекин кейинги

йилларда бу масалада лирика, назаримизда айрим сифат ўзгаришларини бошдан кечирди. Яъни, лирикада қалб юзида очилаётган гулларнинг ўзинигина эмас, уларнинг илдизлари ва моҳиятини, шиддатли бугунги воқеликнинг туйғуларда қолдираётган рангин натижаларигина эмас, шу натижаларнинг ҳужайраларини бадний кўрсатишга тамойил кучайди. }

Шукруллонинг сўнгги йиллардаги шеърлари ҳам совет лирикасидаги ана шу тенденцияга ҳамоҳангдир.

Шукрулло, асосан, илҳом билан ёзадиган, илҳомнинг сеҳрли баридан тутиб қолишга улгурадиган ижодкорлардан. «Илҳом ҳамиша ҳам келаверадиган нарса эмас. Баъзан хаёлингдан қандайдир бир фикр йилт этиб ўтади, завқ билан қўлингга қалам ва қоғоз олиб ёзишга тутинасан, аммо оқибатда уйқусиз тунлар бекор кетиб, кўнгилдагидек нарса чиқмай қолади. Демак, бу ҳақиқий илҳом эмас, илҳомнинг шарпаси» дейди шоир ўзининг «Жавоҳирлар сандиғи»да. Шукруллонинг ўзи айтганидек — ёзгани кўнгилдагидек чиқмай қолган асарлар, шубҳасиз, китобхоннинг ҳам кўнглига тушмай қолади. Бундай шеърлар унинг ўз ижодида ҳам учраб туради.

Чунончи, дунёда ғам ва шодлик бор экан севги ва фироқ ҳам бўлади, агар мен ҳам ёнишни билмасам, халқ айтганидек «дарди йўқ бир кесак бўлардим», деган маълум фикр айтилувчи «Дарди йўқ кесак...» номли шеъри, ёхуд хотинлар бамисоли қуёш, уларсиз ҳаёт зулматли кечага ўхшайди, дейилган «Хотинлар» шеъри, одамлар тириклигидаёқ ўлик қатори саналмай деб ҳаётлигида ҳеч тиним билмайди, деган фикр айтилувчи «Мезон» шеъри ана шундай. «Тилла узук» шеъридаги:

Қўлимдаги эски узукка қараб,
Хотинимга қараб ўйлайман бир дам:
Олтин эскирди деб бўлурми ташлаб,
Олтин олтин эрур эскирганда ҳам.—

сингари мисралар бадий жиҳатдан анча саёз бўлганлиги учун ўқувчи эътиборини торта олмайди. Ёки:

Коинотнинг олдида
Инсон қалби бир зарра.
Заррача шу қалб сирин
Тоғиб бўлмас бир карра.— («Сирли олам»)

сингари фикрлар баён қилинувчи асарлар назаримизда, шоирнинг ўзи айтганидек, илҳом билан ёзилмаган бўш шеърлардир.

Бундан ташқари, «Қишлоқ» шеъридаги «Тандирлардан чиққан қордек оқ тутун» мисрасидаги образлиликда, фикримизча бадий-мантиқий мувозанат бузилади. Бу ерда тандирдан қор эмас, оқ тутун чиқаётганлиги устида гап боряпти, деб бизга эътироз билдирилиши мумкин. Лекин бари бир «Қордек» сўзи тандирдан чиқаётган нарсанинг сифати бўлиб келаётган экан, бу нарсани тасаввур қилиш мумкин бўлмагани учун фикрий ному-таносиблик рўй беради.

Бундай бўш шеърларнинг юзага келиш сабаби нимада? Бунинг сабаби фикримизча шоир айтмоқчи бўлаётган гапларнинг сунъийлигида, зўрма-зўраки эканлигида ва энг асосийси, ички дард, ҳаяжон билан тўйинмаганида, илгари сурилмоқчи бўлаётган фикр ва ғоянинг бадий жиҳатдан пишиб етилмаганида. Ва аксинча, ма-на шу зарур ижодий унсурларга амал қилиш натижалари сифатида майдонга келган шеърлар ўзининг табиийлиги, жонлилиги билан дарҳол ўқувчи эътиборини ўзига тортади. Бундай шеърлардан ўқувчи дарҳол ўзига керак фикрларни топади. Бундай шеърлар Шукрулло ижодида оз эмас. Масалан, биз ҳаётда қуриган дарахтни кўп учратганмиз. Ҳар куни унинг ёнидан ўтувчи кимдир бундай дарахтнинг шу ерда мавжуд эканини деярли сезмаслиги ҳам мумкин. Бошқа кимдир унга кўзи тушгач, ўксик хотиралар оғушида уф тортиб қўяр. Аллакимга у ўтин бўлиб кўринар. Лекин шоир тафаккурида

у ажиб маъно касб эта олади, чуқур ҳаётӣй бир рамзга айланади.

Шукруллонинг «Тол» деган мўъжазгина бир шеъри бор. Лирик қаҳрамон қуриган тол оғочини кўриб, чуқур ўйга толади. Болалиги ям-яшил яшнаган шу тол атрофида ўтган, навдасидан от қилиб югурган, ҳуштак қилиб чалган, қизларнинг сочбаргак таққанини кўрган. Энди эса шу тол кексайиб, қурибди. Шоирнинг чуқур ҳиссий мушоҳадалари беихтиёр бизга ҳам юқди. Шеър шундай тугайди:

Қуриганин кўрсанг қадрдон бир тол,
У ҳам солар экан кўнглингга малол!

Бу шеър ўқувчини чуқур ўйга толдира олади, ўтган умрни бир қур хаёлдан кечиришга мажбур қилади. Умр югурик, умр ўтгувчи. Лекин у беҳуда соврилаётгани йўқми? Умрингда нималар қилишга улгурдинг? Шу толнинг синиб, илиниб, шамолда тебранаётган шохидек, беҳуда ўтган умринг афсусида юрагинг бош тебратаётгани йўқми? Шу тол тақдири сенинг бошингда ҳам бор-ку. Инсон, шу қисмат бошингга тушмасдан умринг тулпорини қамчилаб қолгин. Бу ўғитлар, бу насиҳатлар шеърда йўқ. Лекин биз шеърни ўқиб, шундай маънолар уқамиз.

Умринг ўткинчилиги, лекин айти вақтда ҳаётнинг абадийлиги, дўстлик ва инсонлараро муносабатларнинг қадр-қиммати, катта ва юксак эътиқод билан яшаш, лоқайдлик, ёмонлик ва ёвузликка аёвсизлик, халқ ташвиши билан яшашни бахт деб билиш Шукрулло фалсафий лирикасининг асосини ташкил этади. Бу мангу мавзулар шоирнинг оригинал образлари тимсолида янгича жамол очади. Инсонга ишонч, инсонга меҳр, дўстга садоқат Шукрулло шеърларининг негизини ташкил этади. Инсоннинг инсонлиги, унинг бутун борлиги, жаъмики бахти дўстлари, одамлар туфайлидир.

Мен бир тупроқ бўлсам, дўстлар бир дарё.
Сувсиз жамолини очармиди ер.

Бу «Дўстлик» шеърида. Ва аксинча:

Ҳамиша ожизу, доим беимкон
Инсонга меҳрини йўқотган одам. («Баҳона»)

Шукрулло қатор шеърларида буюклик, мангулик ҳақида ўй суради. Булар асрлардан буён адабиётда давом этиб келаётган фалсафий ва ҳаётий тушунчалар. Асоси бир бўлган бу тушунчаларни ҳар бир ижодкор ўзича талқин этиб келади. Шукрулло ҳам лирик шеърларида бу абадий тушунчаларни ўзича талқин этишга интилади ва аксар ҳолларда бу тушунчалар ҳақидаги тасаввуримизни актив ҳаётий позициядан туриб янада бойитади. Фарбда инсон инсон учун бўри деган қараш ҳукм суриб турганини яхши биламиз, Шукрулло талқинида эса :

Инсонни қадрлаш, инсон деб яшаш
Шудир буюкликка шаҳодатнома.

Мангулик ҳавасида не-не Чингизу Искандарлар, не-не султонлар, Абдуллатифлар ўтмади. Лекин улардан яхши от эмас, дод қолди, холос. Тарихда Улуғбек, Навоий сингари буюклар ўтган. Лекин барчага ҳам бундай мангулик насиб қилавермайди. Шукрулло ҳозирги шароитда замонамиз ва замондошимиз учун яқин бўлган ўз тушунчасидаги мангуликни қуйидагича талқин қилади:

Шон-шуҳрат лаззатин бошимдан кўтар,
Қалбимга халқимнинг ташвишини сол!

Халқ ташвиши билан яшаш, халқ ташвиши учун умрни бахшида қилиш — мана бир томондан Шукрулло лирик қаҳрамонининг, иккинчи томондан шоирнинг

Ўзининг мангулик ҳақидаги идеали. Одамлар ташвиши, одамлар дарди билан яшамаган киши Шукрулло идеалининг ашаддий душмани. Шукрулло бундайларни шарпалар деб атайди. Сир эмас, жамиятимизда бундай шарпалар ҳам топилади. Шукрулло шеърлари билан бундай шарпаларга қарши муросасиз курашади. «Шарпалар» шеъридаги қуйидаги фикрларни шоир ижодининг етакчи принципларидир дейиш мумкин:

Беташвиш яшашни бахт деб ўйлама,
Дард чекиш бизларга онадан юққан.
Чунки бу дунёда бизни оналар
Туққанда ўзлари дард билан туққан.
Йўқ, дўстим, ҳаётга лоқайд қарама!
Сўзларим қилмасин сенга малоллик.
Беташвиш яшашни бахт деб санама,
Бедардликнинг ўзи бахти қаролик.
Менда истиқболни кўриш ташвиши,
Бусиз на завқим бор, на бахт, на тинчим.

Шукрулло кейинги йилларда чуқур ижтимоий ва гражданлик руҳи билан сугорилган бир туркум шеърлар яратди. Унинг «Зарралар», «Сўнгги нафас», «Суянчиқ», «Қиёфа», «Минг шукр», «Дунё ва одамлар» сингари шеърлари Зулфия, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Ҳамид Ғулом, Шуҳрат, Ҳусниддин Шарипов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқаларнинг шу йўналишдаги шеърлари билан биргаликда ҳозирги ўзбек шеъриятининг илғор намуналарини ташкил этади. Шукруллонинг бундай шеърларида замонавий актуал масалалар — тинчлик, Ватан, ҳақиқат ва адолат проблемалари ҳаёт абадийлиги ва мангулиги сингари фалсафий масалалар билан мустаҳкам алоқадорликда берилади.

Сарғайб қуриган ўтлар тагида
Мурғак кўк майсани кўрганим замон,
Гўё умри ўтган она олдида
Еш гўдак ётгандек туюлди шу он.

Шукрулло шеъриятининг асосий фазилатларидан бири

шуки, унда ҳеч қайси бир инсоний туйғу, ҳаётӣ жарён интиҳо билангина яқунланмайди, у яна албатта ибтидога, яралиш, туғилиш, янгиланишга бориб туташади. Бу шеърлардаги ҳаёт худди ҳаётнинг ўзи каби доим ҳаракатда, доимо жонланишда.

...Пахтанинг ранги оқ. Лекин у минг хил миллий бўёқларда чизилади. Бу шеърятнинг қонуни.

Биз пахтага қанчалик кўп эгилсак, халқимизнинг қадди шунчалик тик, қомати шунчалар расо бўлади.

Пахта ҳақида лоақал битта шеър ёхуд қўшиқ билмаган ўзбек кишисини топиш қийин бўлганидек у ҳақда шеър ёзмаган ўзбек шоири ҳам бўлмаса керак.

Шукрулло ижодида ҳам пахта, бобо деҳқон образи алоҳида меҳр, алоҳида қайноқ муҳаббат билан чизилади.

40—50-йиллар шеърятимизда пахтакор эмас, кўпроқ пахтазор мадҳ этилди, бобо деҳқондан кўра кўпроқ далалар чиройли куйланди. Бир сўз билан айтганда, деҳқоннинг, пахтакорнинг ўзи эмас, унинг пахтазори ва даласи кўпроқ қоғозга тушди. Яъни жараёнга нисбатан натижа тасвири шеърятда олдинги планда бўлди. 60-йиллардан бошлаб шеърятдаги бу тенденцияга барҳам берила бошлади, пахтакорнинг, бобо деҳқоннинг қалбини куйлаш, фикри-зикри шу пахтакорда бўлган халқ қалбини акс эттириш тамойили ортди.

Табиат тасвиридан ижтимоӣ, ҳатто маълум даражада миллийлик билан йўғрилган ижтимоӣ маъноларни кўтариш Шукруллониң пахтакор халқ образини акс эттиришга бағишланган шеърлари учун характерли бўлган хусусиятдир.

Қуёш ботди, лекин шуъласи бир дам
Хирмонлар устида ловуллаб кетди.
Ут тушгандек мени ваҳм забт этди,
Меҳринг шунча сингган қалбимга, пахта.

Қуёш ботаётган кез унинг шуълалари хирмон устида ловулар экан, унга ўт тушиб кетмадими деб бирров таҳликага тушиш пахтакорнинг меҳнати, машаққати, унинг буткул меҳрию сеҳри қалбига сутдек сингиб кетган кишидагина рўй бериши мумкин. Бу қаҳрамон пахтакордир, шоир ёки ишчилар. Лекин ким бўлишидан қатъи назар, пахтакор халқнинг вакили экани аниқ. Бу тасвирда пахтага бўлган умумхалқ меҳри ўзининг умумлашма ёрқин ифодасини топади. Бу қаҳрамонда, айниқса, пахтага муносабати аниқ бўлган жўшқин қалб тепиб туради.

Шукруллонинг «Қишлоқ йўлида» деган бир шеъри бор. Унда арзимаган меҳнат қилиб толиқувчи, ҳордиқ талаб кишиларга қарама-қарши ўлароқ қуёшда қорайган пахтакор қизларнинг тасвири, уларнинг бажараётган ишлари, энг асосийси, қалблари, ички дунёлари чизилади.

Шунча меҳнат қилиб, сени кўрганда,
Ҳатто тик боқмайди, шунча тортинчоқ.
Керилиб кимлигин қилмас писанда,
Не қилдим, дегандек боқади юмшоқ.

О, дўстим, чарчадим деган чоғингда
Бу қизлар меҳнатин бир чамалаб кўр.

Пахтакор қизлар деганда биз кўпинча, салкам терим машиналарига айланиб қолган, ҳатто тушлик қилмай пахтазорга кириб кетаверадиган қаҳрамонлар ҳақидаги шеърий асарларни ўқиб турамиз. Шукруллонинг бу шеъри ана шундай асарларга қарама-қарши ўлароқ ҳаётийлиги билан ажралиб туради, чунки бу шеърда жонли одам, жонли қаҳрамон, миллий табиати шундоққина кўриниб турган ўзбек қизи бор.

Шукруллонинг «Қишлоқ», «Илҳом водийси», «Пахтакор дўстимга» сингари қатор шеърлари борки, уларда пахтакор меҳнатининг қийинчиликлари, қалбининг гўзаллиги, руҳий дунёси, меҳнат натижаларининг бу-

юклиги бир бутунликда куйланади. Шоир тасвирича пахтакор ишлаётган паллада иссиққа дош беролмай, ҳатто қуёш ҳам бошини булутга буркаб олади. Шукрулло мана шундай иссиқларга чидагангина эмас, ҳатто уни енгган, ғолиб келган пахтакор бобо деҳқон қиёфасини яратади.

Шоир пахтакорга пахтанинг ўзидек содда лекин пурмаъно таъриф топади:

Кўринишинг пахтадек оддий,
Мана шунда ҳикматинг бутун.

Ҳар бир бадний асарга унинг яратувчиси таржимаи ҳоли маълум даражада сингган бўлиши бор гап. Лекин бундан ташқари, ҳар бир асарнинг ҳам ўз таржимаи ҳоли бўлади. Бу унинг яратилишига туртки бўлган сабаб, яратилган вақти, шароити, асар қаҳрамонларининг прототиби ва бошқалар. Масалан, Эрнест Хэмингуэйнинг ижодидаги ва хусусан «Алвидо, қурол» романидаги урушга чексиз нафрат мотивлари сабабларини билиш учун урушда шахсан ўзи иштирок этган 19 ёшли ўспирин Хэмингуэйнинг танасидан бир операцияда снаряд парчасининг 300 га яқин бўлакчаси суғуриб олинганлигини билиш керак бўлади. Еки «Анна Каренина»даги мусаввир Михайло образининг ҳаётини асосларини аниқлаш учун бу асар ёзилаётган чоғда Третьяков галереяси учун Крамской Ясная Полянада Толстойнинг ўзининг суратини чизганлигини ва расм устида ишлаш чоғидаги икки буюк ижодкорнинг бўлиб ўтган суҳбатлари, баҳсларини билиш керак.

Агар Шукрулло билан суҳбатлашсангиз, деярли ҳар бир шеър, ҳар бир асарининг яратилиш сабаби, таржимаи ҳолини ўша асарнинг ўзидан ҳам қизиқарлироқ қилиб гапириб беради.

Шукрулло юзлаб шеърлардан ташқари кўплаб дoston ва драмаларнинг муаллифи. Унинг «Чоллар», «Ком-

мунизм бўсағасида», («Дўстлар»), «Россия», «Икки қоя», «Оташ ва гул», «Кўнгил чироғи», «Аср баҳси» каби дostonларининг ўзбек поэмачилиги ривожиди ўз ўрни бор. Улар ичида «Россия» дostonи ўзбек поэмачилигининг сара намуналари қаторидан ўрин олгани барчага маълум. «Чоллар» дostonининг яратилишига туртки бўлган сабаб ҳам қизиқ. Бир куни Шукрулло Ойбек домла билан суҳбатлашиб қолади. Мўйсафидларнинг феъл-атворини худди уларнинг ўзидек бўлиб гапириб бераётган Шукруллога Ойбек домла шундай деган экан: «Ўзингизни кўрмасдан бу гапларингизни эшитган одам сизни олтишга кирган чол дейди. «Чоллар» деган поэма ёзинг». Хаёлда пишиб юрган фикрларга бу маслаҳат бир туртки бўлади ва «Чоллар» дostonи майдонга келади. Шукрулло ака дostonларидаги аксарият қаҳрамонларнинг ҳаётдаги прототиплари мавжуд бўлган. Хусусан, «Чоллар»даги Салим характерининг ҳаётий асосларини аниқлаш учун шоирнинг қўшниси Зокир паровознинг табиатини билиш керак бўлади.

«Коммунизм бўсағасида» номли ишчилар ҳаётидан олиб ёзилган дostonнинг ҳам, «26. Тонготар» номли Тошкент зилзиласи ва халқ матонатига бағишланган поэманинг ҳам ўзига хос ёзилиш тарихи бор. Ҳар иккала асарнинг майдонга келишида улардаги мавзунинг ниҳоятда актуаллиги ва бундай асарларга катта эҳтиёж мавжудлиги ҳақидаги ижодкор дўстларининг берган маслаҳатлари ва бу маслаҳатлар шоир тафаккурида етилиб турган ижодий ниятни алангалантиргани маълум.

Замондошимиз, ватандошимизнинг давр олдидаги, шиддатли замон ва умуман тарих олдидаги бурчи ва масъулиятини бадий акс эттириш Шукруллонинг сўнги йирик поэтик асарининг асосий мақсадини ташкил этади. Асар, авваламбор, ўз номи биланоқ диққатимизни тортади: «Аср баҳси». Табиийки, бундай катта маъноли умумлашма ном остида майда-чуйда, икир-чикир ташвишларни, ҳатто айтиш мумкинки бир халқ, бир

республика ташвишларинигина қаламга олиш, нари борса, асар ўз номи билан ваъда қилаётган ғоявий-бадий нагрукани оқлай олмаслик бўлур эди. Шоир буни яхши тушунади ва давримизнинг, асримизнинг долзарб муаммоларини, миллионлаб кишиларни тўлқинлантириб келаётган масалаларни бадий талқин этишни ўз олдиға мақсад қилиб қўяди. Бу ишни удалаш осон эмаслиги ўз-ўзидан аён. Чунки, асримизда миллионлаб кишиларни ташвишга солиб келаётган, ўйлантираётган масалалар озми, дейсиз. Бу ишни бир қамров билан амалға ошириш осон эмас. Ахир энг зарур проблемалар саралаб олингани тақдирда ҳам, шоир сон-саноксиз муаммолар уюми орасида қолиб кетишдек хавфдан ўзини сақлаб қола биладими?

Ҳамма гап шундаки, Шукрулло бу достонида поэзиянинг ўзига хос қонуниятиға амал қилади, унинг турларидан бири ҳисобланмиш лирик поэма жанрининг имкониятлари доирасида давримизни, замонамизни тўлқинлантириб келаётган масалаларни муаммоларни кўтариб чиқади.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, асарнинг муваффақият билан танланган шакли шоирни даврнинг энг муҳим масалалари орасида кўмилиб қолиш хавфидан қутқаради. Биринчидан, шоир асримиздаги долзарб масалаларнинг ўзини эмас, балки шу масалаларға фаол гражданилик позициясида бўлган замондошимизнинг муносабатини акс эттиради. Иккинчидан, замондошимиз ва аср, ватандошимиз ва давр ўртасидаги баҳс, диалог формасида берилиши шоирға шу кунлардаги долзарб муаммоларни бир фокус остиға жамлай олиш имкониятини туғдиради.

Хўш, шоир талқинидаги бу масалалар нималардан иборат?

Илмий-техник революция ва унинг инсоният тақдирида ўйнаётган роли, тинчлик ва уни сақлаб қолмоқ учун ҳар бир киши ўзини фидойижон қилиб курашмо-

ғи зарурлиги (кераккина эмас, зарурлиги) шоир талқинича асримизнинг энг долзарб масаласидир. Виждон ва инсоф, адолат ва ҳақиқат сингари завол билмас абадий мотивлар ҳам «Аср баҳси»нинг мана шу «Хатар» номли биринчи достонида юқоридаги ижтимоий проблемалардан ажралмас бирликда талқин этилади.

Шоир илмий-техник революция инсониятни камолотга юксалтираётгани, минг йиллик орзу-умидларини восил қилаётганини яхши билади. Бироқ, ўз асрини, замони ва замондошини шу илмий-техник революция келтириши мумкин бўлган ва баъзан келтираётган кўнгилсиз оқибатларидан ҳам кўз юммасликка, унинг олдини олишга чақиради.

Машина турганда ким ҳам истайди
Пахта теришликни минг бор букилиб?
Баъзан химиядан гўза баргимас
Одамнинг соғлиғи кетар тўкилиб!

Бироқ шоир илмий техник революция натижаларидан баъзан мукамал даражада оқилона фойдалана олиш даражасига кўтарилиб етмаганлик туфайли кўриниш бераётган бундай — айрим салбий оқибатларни кўрсатиш билангина кифояланмайди. Унинг ўзи ва асардаги лирик қаҳрамони бу масалага ўткир синфий ва партиявий позициядан ёндашади ҳамда шу илмий техник революция инсоният бахти ва келажагини барбод қилиши мумкин бўлган империалистик кучлар қўлида ҳам мавжуд эканлигидан қаттиқ азобга тушади. Аср тақдири, инсоният тақдири, умуман она сайёра тақдири учун қаттиқ қайғуради:

Энди набирага етишган бобо,
Қанча-қанча шаҳар, қанча ширин жон
Бир онда атомдан қилинса яксон
Бу ҳам НТРми? Унинг қудрати
Унинг касримасми?

Нега қолдинг жим?
Бунинг боиси не? Нима зарурат?
Нима гуноҳ қилган она табиат?

Шу тариқа муаллифнинг замон тақдирига фаол гражданлик муносабати асар бош лейтмотивини ташкил этади ва заминни асраб қолиш учун чақириқ, бунинг учун курашга даъват асарнинг бош ғоясини белгилайди.

Энг асосийси, тарих ҳозир шундай бир хатарли босқични бошдан кечираётган бўлса-да, инсоният тафаккурига ишонч, реал оптимизм Шукрулло дostonининг туб ўзагига сингиб кетган хусусиятдир. Асар финалидаги ушбу мисралар шунга конкрет ишорадир:

Тўғри, сен айтганча ғалвали дунё,
Атомлар, НТР асри бу, дўстим.
Лекин амин бўлки, атомлар эмас,
Инсоннинг идроки, инсофи ҳоким!

Бироқ, асар, айрим качмиликлардан ҳоли эмас. Бу камчиликлар «Совет Ўзбекистони» газетасининг редакция мақоласида, ҳамда Матёқуб Қўшжоновнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилган мақоласида тўғри кўрсатиб ўтилди. Асарда баҳс юритувчи қаҳрамонларнинг позицияси айрим эпизодларда аниқ ва тиниқ ифодаланмагани туфайли акс эттириляётган масалаларга шоир муносабати ҳам баъзи ўринларда бирмунча мавҳумлашиб қолади. Бу эса ўз навбатида анчагина мураккаб композицион қурилишга эга бўлган бу дostonнинг ўқувчилар томонидан етарлича чуқур идрок этилишида бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Агар автор акс эттираётган проблемаларига актив ҳаётий позициясини ҳар бир лавҳада аниқроқ бадий ифодаляй олганида эди «Фан-техника революциясининг буюк ютуқларига лоқайд қараш» камчилиги асарда ўз-ўзидан барҳам топган бўлур, «ариққа нонни оқизоқ қилиб еган» даврлар ҳа-

қида гапирганда, у даврни қўмсаётгани (достоннинг ҳозирги ҳолатида эса у шундай тасаввур қолдиради) эмас, балки табиатни сақлаш, асраш, авайлаш, муҳофаза қилиш лозимлигини айтмоқчи бўлаётган фикри аниқроқ ўз ифодасини топган бўларди. Бу мулоҳазалар бир неча достондан иборат бўлажак, «Аср баҳси»нинг навбатдаги қисмларида муаллиф янада чуқурроқ ўйлаши лозим бўлган масалалар ҳам бор эканини кўрсатади.

Шукрулло драматургия соҳасида ҳам ўз кучини синая кўрди. «Хатарли йўл», «Табассум ўғрилари», «Тўйдан кейин томоша», «Ўғрини қароқчи урди» сингари драмалар унинг бу жанрда ҳам ўзига хос маҳорати борлигини кўрсатди. Шукрулло ижодий биографиясини яқиндан билмаганлар учун бу ҳодиса, яъни шоирнинг драмага қўл уриши тасодифдек бўлиб туюлди. Аслида шоир Шукрулло драматургияга кириб келишининг ҳам ҳаётий асослари бор. У урушдан сўнгги уч-тўрт йил давомида Ўзбекистон ёзувчилар Союзи қошидаги Драматургия секциясига раҳбарлик қилди. Шу йиллар давомида драматургия сирлари билан яқиндан танишди. Узоқ йиллар давомида юрагига тугиб юрган фикрлари эса, ҳаётдаги прототипларининг кучли турткиси ва таъсири туфайли ўн беш йил чамаси ўтгач юзага чиқди. Унинг «Ўғрини қароқчи урди» комедияси ҳам реал қаҳрамонлар замирида майдонга келди. Узоқ йиллар давомида хаёлда етилган драма сюжети билан Шукрулло дўстлари Мустай Карим ва бошқа бир гуруҳ атоқли ижодкорлар танишгач, асар деярли тайёр бўлибди, деган хулосага келадилар. Драма қоғозга тушади.

Сўнгги йилларда Шукрулло истеъдодининг янги қирралари намоён бўла бошлади. Ҳаётнинг катта тажрибаси натижаси ўлароқ унинг «Жавоҳирлар сандиғи» номли прозаик асари майдонга келди. Жанри, поэтикаси, қурилиши жиҳатидан адабиётимизда маълум

маънода янгилик бўлган, ижод, ҳаёт ҳақидаги бадний мушоҳадалардан, устозлар ҳақидаги ёниқ хотиралардан иборат бўлган бу халқчил асар ўзбек адабиётидаги социалистик реализм имкониятларини янада бойитиш мумкинлигини кўрсатди.

У ўзбек тилидан ташқари, қисқа вақт ичида рус тилига ўгирилиб, марказий журналлардан бирида чоп этилди, полиграфик жиҳатдан ниҳоятда гўзал безакларда марказий нашриётлардан бирида босилиб чиқди, тезлик билан тарқалиб кетди. Иттифоқ миқёсидаги талабчан китобхонларнинг эътиборини қозонди. Бунинг сабаби нимада? Нима учун муаллиф қирқ йиллик ижодий тажрибадан сўнггина бу типдаги асар яратишга жазм қилди? Бунинг сабаби бор, албатта. «Жавоҳирлар сандиғи» Шукруллонинг гражданин ва ижодкор сифатида бутун умр давомида тўпланган ҳаётий тажрибаларининг, эстетик қарашларининг, фалсафий мушоҳадаларининг ҳосиласи, квинтэссенцияси ўлароқ юзага келди. Она замин ва замондош ҳақидаги, устозлар ва ижодиёт, инсон табиатининг ҳам азалий, ҳам доимо навқирон, боқий бўлган фазилатлари ҳақидаги Иқрорноманинг бадний ифодаси сифатида қоғозга тушди. Шу сабабдан «Жавоҳирлар сандиғи»га 70- йилларнинг иккинчи ярмида яратилган асар сифатидагина эмас, бутун умр давомида муаллифнинг юрагига ёзилиб юрган ҳаёт замнамаларининг тамсили сифатида қарамоқ тўғри бўлади.

«Эрталаб боққа чиққан одам, тагига дув тўкилиб қолган олмаларга қараб, шамол қийратибди-ку, дейди. Бу ерда ҳам шамол бир сабаб. Аслида тўкилганлари ё қурт еган ёки пишиб етилганлари бўлади», деган эди муаллиф «Жавоҳирлар сандиғи»да. Ёзувчи қалбида пишиб етилган бу асар китобхонларнинг маънавий мулки бўлиб қолди.

Абдулла Орипов мақолаларидан бирида ҳақиқий бадний асар шунчаки зарурат, ёки хоҳиш туфайли

эмас, эҳтиёж фарзанди бўлиб майдонга келади, деган эди. «Жавоҳирлар сандиғи» ҳам ана шундай эҳтиёж мевасидир.

Биз муайян бир сюжет ва композицияли, бутун китоб давомида бир ёки бир неча қаҳрамон ҳаёт йўли, характери тасвирланган асарларни ўқишга ўрганиб қолганмиз. «Жавоҳирот сандиғи», «Жавоҳирлар сандиғи» биздаги ана шу анъанавий малака ва кўникмада янги бир иқлим яратди.

У бизни ўрганиб қолган хонамиздан нотаниш, кенг табиат бағрига олиб чиққандек бўлади. Асарни ўқиш асносида унинг кейинги саҳифаларида бизни нималар кутиши номаълум бўлиб туради. Шу сабабдан, унинг ҳар келгуси саҳифаларидан янги нарсаларга дуч келишни умид қиламиз.

«Жавоҳирот сандиғи»да ёзувчи ўз ҳаёти йўлида учратган бир қатор оддий, меҳнаткаш халқ вакиллари билан учрашамиз, уларнинг феъл-атвори билан танишамиз, мушоҳадалари замиридан ёзувчи фалсафий, ахлоқий, маънавий қарашларини уқамиз. Адибнинг халқ жавоҳиротидан фойдаланилган ва ўзи томонидан бадий тўқима сифатида яратилган ривоятлари, ҳикоятлари мисолида Муҳаббат, Инсоф, Ростгўйлик, Яхшилик, Эътиқод, Ҳалоллик, Виждон ва Ғурур сингари ҳеч қачон эскирмайдиган, доим замонавий бўлиб турадиган, инсоннинг инсонлигини белгиловчи фазилатлар бадий тадқиқини кўрамиз. Ёзувчи бу масалаларга муносабатда Ойбек, Ғ. Ғулум, Ю. Ражабий, Ҳабибий, Ч. Айтматов, М. Карим, Қ. Қулиев сингари машҳур ижодкорлар ҳақидаги хотираларидан ҳам унумли фойдаланади. Бироқ улар фақат хотиралардангина иборат эмас. Улар бир томондан улкан ижодкорлар сиймоси, характерининг ихчам, лўнда, аниқ тасвири ва иккинчи томондан хотиралар фонидagi ҳаёт фалсафасининг бадий талқини ва учинчидан Инсон ва Ижод

моҳиятига доир Шукрулло қарашларининг ифода воситаларидир.

Шуниси эътиборлики, улар айни вақтда ҳаётимизнинг айрим замонавий конкрет масалаларига муносабат билдиришга ҳам бўйсундирилади. Масалан, Ғ. Ғулом ва Ю. Ражабий ҳазиллари, баҳси асосида улар шахси ва ижоди буюклигининг илдизлари очилишидан ташқари, ҳозирги мусиқа ва қўшиқ санъатимизни бузаётган «ўткинчи созанда»лар ҳам фош этилади.

«Жавоҳирот сандиғи» китобида асар мазмунига ажиб бир уйғунликда илова қилинган бир сурат бор.

Суратда бир туп мевали азим дарахтнинг кўкка бўй чўзган бешта оғочи акс этган. Унинг фонидagi чап-пор уриб гуллаган боғга сахий Осиё қуёшининг шарбати тўкилиб турибди. Шу ажиб манзарага бовужуд бир ўй оғушида турган асар муаллифининг қиёфаси; чеҳраси, келбатига назар ташласангиз у суратга тушаётган киши бўлиб эмас, бамисоли она табиат қучоғидан унинг ўзи билан бирга униб-ўсиб чиққан, ялакат ва узвий, зоҳир топиши қонуний бўлган бир бўлагидек таассурот қолдиради.

Бир туп дарахтнинг беш чайир оғочи табиатнинг оддий маҳсули эмас, меҳнаткаш инсон қўлининг беш панжасига ўхшаб кетади. Чаппор уриб гуллаган боғ ҳам шунчаки ўзи етилган табиат эҳсони эмас, меҳнаткаш қўл билан яратилган неъматлар маскани. Шундан биллурланиб гуллаган япроқчаларнинг ҳар бир донаси гоҳ кичрайиб, чеҳралардаги реза-реза тер томчиларига, гоҳ каттариб, чеҳраларнинг ўзига айланаётгандек бўлиб туюлади.

Она диёримизнинг ана шу шеърсурат табиатию меҳнаткаш халқининг шоирсийрат қиёфасини, қалбини нозиктаъб китобхонларга манзур бўларли даражада бадий акс эттириш санъаткорларимизнинг эзгу муддаоси. Жавоҳирот сандиғи бўлмиш халқ қалбининг дарчаларидан унинг чексиз — канорасиз ички дунёсига

назар ташлаб, кўпчиликни унга яқиндан ошно қилиш ва шу йўл орқали китобхон қалбини янги жавоҳирлар билан бойитишнинг ўзи бўлмайди. Халқнинг орзу-умидлари беқиёс, шоир таъбири билан айтганда, унинг армонлардан армонлироқ армонлари кўп, қувончу севинчларининг ранги, таъми, шакли ва мазмуни адоқсиз. Уларни акс эттириш ҳар қандай улкан ёзувчидан ҳам катта маҳорат талаб қилади.

«Жавоҳирот сандиғи» ҳам худди ана шу ниятлар мақсадида ёзилган. Китобда берилган мўъжазгина изоҳномада қуйидагиларни ўқиймиз: асарда «Шукруллонинг устоз ва тенгқурлари ҳақидаги эсдаликлари, адабиёт ҳақидаги, ўз шахсий ҳаёти ва турмуш тарзимиз тўғрисида ўйлари ўрин олган». Бу фикрлар тўғри, асарнинг структурасини, асосан шу айтилган масалалар ташкил этади. Бироқ, «Жавоҳирот сандиғи» моҳиятида, унинг ғоявий-бадий мундарижасида фақат шуларнинг ўзинигина кўриш, фикримизча, бу асар қиммати ва талқинини бирмунча чеклаб қўйишга олиб келган бўлур эди. Китобда айтилган: Кўринмагани кўриш, айтилмагани айтиш ҳақидаги афористик фикр айти шу асарнинг ўзи учун ҳам характерли бўлган фазилатлардан биридир. Чунки асарнинг бош мақсади устозлар, тенгдошлар ҳақида хотира ёзишдангина, муаллиф ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлини тасвирлашдангина, турмуш тарзимиз тўғрисидаги ўйлари билан ўртоқлашишдангина иборат эмас. Буларнинг барчаси ёзувчига материал бўлиб хизмат қилади, холос. Асарнинг бош ва етакчи мақсади эса, шулар воқитида Инсон, Замон, Халқ, ҳамда уларга чамбарчас даҳлдор бўлган давримизнинг муҳим ахлоқий-маънавий проблемаларини ўзига хос йўсинда бадий талқин этишдан иборатдир. Шу маънода «Жавоҳирот сандиғи»га тарихий-ҳаётий воқеалар акс эттирилган, муаллифнинг автобиографик минтақасидан тўйиниш олган, давримизнинг муҳим ахлоқий-маънавий муаммоларини

очишга бўйсундирилган, мифологик (баъзилари халқ оғзаки ижоди намуналари ва аксари ёзувчи ижодининг маҳсули бўлган) унсурлардан унумли фойдаланиш йўсинида ёзилган том маънодаги бадий асар сифатида қарамоқ тўғри бўлади.

Қурилиш, тузилиш, шакли ва услуби жиҳатидан «Жавоҳирот сандиғи» ўзбек прозасида маълум янгилик бўлди, дедик. Тўғри, у бир жиҳатдан шарқ классик адабиётининг мумтоз намуналари ҳисобланмиш Саъдийнинг «Бўстон»и ва «Гулистон»ини ёдга туширади. Ҳикоят, ривоятлардан фойдаланиш белгиларига кўра Ч. Айтматовнинг «Оқ кема»си ва А. Мухторнинг «Чинор»и билан муштарак хусусиятлари мавжуд. Лекин бундан қатъи назар, Шукрулло ўтмиш салафларининг ҳам, илғор замондошларининг ҳам тажрибаларини такрорламайди, балки уларни ижодий ўзлаштирган ҳолда ўз ғоявий-бадий қарашларини илгари суради. «Жавоҳирот сандиғи», «Бўстон» ва «Гулистон»дан, масалан, реалистик ижодий метод принциплари, ҳаёт материалининг ҳужжатлилиги ва конкретлиги билан фарқланиб туради.

Саъдий ва унинг замондошлари ёзган бу типдаги асарлар замирида, асосан, муаллифнинг идеали ётади ва у ўз даври, жамияти учун тўқис амалга ошуви оғир бўлган орзу-умид характериға эгадир. «Жавоҳирот сандиғи»даги Инсонийлик ва Эзгуликка доир ғоялар эса, ўзининг конкрет тарихийлиги жиҳатидан реал заминға эгадир. Асар қаҳрамонлари ҳам афсонавий-идеал даражасидаги шахслар эмас, биз билан бир даврда яшаган ва яшаётган замондошларимиздир. Асарнинг тузилиши маълум даражада «Доғистоним»ни ҳам эсга солади. Лекин «Доғистоним»ға нисбатан бу асарнинг ўзига хослиги изчил композиция теварағида умумлашган автобиографик оқимнинг бўртиб туришида кўзға ташланади. Авар ёзувчиси Ватан ва халқ образини яратишда кўпроқ ривоятларға мурожаат этса, ўзбек

адиби бу ниятни амалга оширишда кўпроқ тарихий шахслар ва замонавий конкрет ҳаётий ҳодисалардан фойдаланади, ривоятларни эса, асосан, маънавий-ахлоқий проблемаларнинг замонавийлигини очишга бўйсундириш билан кифояланади. «Оқ кема» ва «Чинор»даги мифологик услуб, биринчисида асар етакчи ғоясининг узвий қисми, иккинчисида асар сюжетидаги мустақил ва яхлит бўлак сифатида намоён бўлса, «Жавоҳирот сандиғи»да у кўпроқ киритма конструкция ролини бажариб, шахс табиатидаги Муҳаббат, Инсоф, Эътиқод, Виждон, Ҳалоллик, Диёнат сингари фазилатларнинг шу кундаги муҳим ҳаётий муаммолар билан алоқадорликдаги қирраларини очишга хизмат қилдирилади.

Гап бу ерда тилга олинган асарларнинг бири иккинчисидан устунлиги ҳақида эмас, услубий жиҳатдан ҳар бирининг ўзига хослиги тўғрисида бормоқда.

Юқорида биз «Жавоҳирот сандиғи»да изчил композицион қурилиш мавжуд деган фикрни айтдик. Бу фикр эътироз уйғотиши ҳам мумкин. Чунки, асарда биз кўникма ва малака ҳосил қилган традицион роман ва қиссалардаги каби бутун асар бўйлаб ўтадиган яхлит сюжет ҳам, яхлит ва умимий композиция ҳам, конфликт ҳам йўқдек. Лекин, бу деган гап «Жавоҳирот сандиғи»да улар мутлақ йўқ деган гап эмас. Улар бор. Улар ўзига хос кўринишда мавжуд.

Сюжет ва композициядаги, конфликтнинг намоён бўлишидаги, қаҳрамонлар тасвиридаги услубнинг эссе йўналишидаги ўзига хосликлари туфайли ҳам бу асарнинг жанрини белгилаш бирмунча қийин кўчади.

Агар қунт билан кузатсак, асар композицияси ва сюжетини бирлаштириб турадиган икки муҳим нуқта борлигини илғаб оламиз. Биринчиси, кўплаб китобхонлардан муаллифга келган хатлар ва уларда ёзувчи олдига қўйилган муаммолар, саволлар. Ёзувчи ушбу асари билан ана шу хатлардаги саволларга, муаммо-

ларга жавоб бераётгандек бўлади. Аслида эса улар фақат китобхонларнинг саволларигина эмас, ёзувчи олдига, унинг ғоявий ниятлари олдига умуман ҳаёт қўйган саволлардан иборатдир. Бинобарин, ёзувчининг шу китоби билан берган жавоблари ҳам фақат китобхонлари хатига қайтарилган жавобгина эмас, ўзини тўлқинлантириб юрган қўпдан-қўп ҳаётий масалаларнинг бадий талқинидир. Композициянинг иккинчи учи ёзувчининг ўз ижодкор дўстлари билан бўлиб ўтган сафар таассуротларига, ўйларига бориб боғланади. Бу ҳам аслида бир ижодий приём. Шу усул баҳонасида адиб мазкур асарда ўз олдига қўйган ижодий мақсадларини амалга оширади.

«Жавоҳирот сандиғи»нинг бош қаҳрамони муаллифнинг ўзи. Автобиографик тасвир эпизодларида адибнинг ўзи сифатида намоён бўлувчи бу образ ҳаётнинг долзарб муаммоларига муносабат билдирганда, улар ҳақда чуқур фалсафий мушоҳадалар юритганда умумлаштирилган замондош қаҳрамон даражасига кўтарилади. Умуман бу хусусият асардаги бошқа тарихий шахслар характери тасвири учун ҳам хосдир. Чунончи, адибнинг отаси образи хусусида шу фикрни айтиш мумкин. Ота образи — бу тарихий шахс, адибнинг отаси ва айни вақтда умумлаштирилган халқ донишманди образидир.

Шу ўринда «Жавоҳирот сандиғи»да умуман халқ образини ёритишга алоҳида эътибор берилганини таъкидламоқ лозим. Асар моҳият эътибори билан қалби ва тафаккури, тажрибаси ва ташаббуси ҳикматларга тўла халқ қиёфасини акс эттиришга қаратилган. Асардаги халқ образи деганимизда унда турли даражада акс эттирилган халқ вакиллари Суннатулла Махсум, Йўлдош сичқон, Мўмин туппакчи, Далавой, Абдурасул лочин, Олим тўра, Исроилбек, уста Мақсуд, Зокир паровоз, Ориф жинни, Маҳмуд тараша, Қарим индамас, Али посонгилардан тортиб, Ғафур Фулом, Ойбек,

Ҳ. Олимжон, Шайхзода, Ҳабибий, Юнус Ражабийгача бўлган тарихий шахсларни ҳам назарда тутмоқ лозим бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, устоз санъаткорларга бағишланган саҳифалар бутун асар давомида тароватли нур сочиб туради. Уларни устозлар ҳақидаги хотираларгина деб чегараламаслик керак. Бу эпизодларда уларнинг тарихан реал ва айна вақтда табиатлари учун бегона бўлмаган фазилатлар тасвири уйғунлашган ҳолда улкан санъаткорларнинг умумлаштирилган (характерлари яратиладики, ёзувчининг бу ижодий принципи ўзини тўла оқлайди.

Маълумки, ҳозирги аксар йирик бадиий асарларимизнинг марказини ҳаётимизнинг муҳим ижтимоий-иқтисодий проблемалари талқини ташкил этади. Шундай бўлиши лозимлиги табиий албатта. Бироқ баъзи асарларда бу масалалар тасвирига ўта берилиб кетиш оқибатида шахснинг маънавий дунёсини тасвирлаш бирмунча четда қолаётгандек туюлади. Шу маънода шахснинг, замондошимизнинг маънавий дунёси масаласига алоҳида эътибор берилиши ва бу масалани асарнинг бош проблемаси қилиб олиниши жиҳатидан ҳам «Жавоҳирот сандиғи» диққатга сазовордир. Умуман, маънавий-ахлоқий проблемалар бу асар моҳиятининг марказини ташкил этади.

Лекин, бу маънавий-ахлоқий проблемалар тасвири ўз-ўзича, «автоном» эмас, ҳаётимизнинг муҳим ижтимоий масалаларига алоқадор равишда тасвирланади. Масалан, қирғовул фожиаси талқинида ўзига хос бир мажозий йўсинда табиат муҳофазаси масаласи кўтарилади. Азалий ва Мазалийлар тақдири мисолида ижодкорнинг жамиятда тутиши лозим бўлган фаол гражданлик бурчига муносабат билдирилади. Бир отим нос баҳонасида гурунглашиб ўтирган мўйсафидлар ҳам фақат олди-қочдидан гап юритадиган, «Қиссасул-анбиё»дан ваъз қиладиганлар эмас, замон титроғини

қалбидан ўтказаётган, даврнинг энг муҳим муаммоси — урушга нафрат, тинчликни кўз қорачиғидек сақлаш лозимлиги ташвиши билан яшаётган қариялардан. Қези келганда шунини айтиш лозимки, бу парча «Жавоҳирлар сандиғи»нинг аввал босилиб чиққан биринчи китобида йўқ эди. Қайта тўлдирилган ва иккинчи китоби билан бирга чоп этилган нашрда мана шундай замонавий масалалар тасвири ҳисобига асар янада бойланган, дейиш мумкин.

«Жавоҳирот сандиғи»да айрим роман ва повестлардаги каби сюжет ривожини давомида ечилажак социал конфликтлар, ўткир ижтимоий зиддиятлар тасвири учрамайди. Ҳаётни бу тарзда акс эттиришни ёзувчи ўз олдида мақсад қилиб қўймайди, ҳам. Бу асар асосини виждон, инсоф, эътиқод, эзгулик, жувонмардлик ва уларнинг акси бўлган туйғулар тушунчалар ўртасидаги зиддиятларни кўрсатиш ташкил этади. Ҳаёт ҳодисалари мана шу маънавий-ахлоқий проблемалар призмаси орқали тасвирланади. Улар аксар ўринларда мажозий, аллегорик, мифологик ҳодиса ва қаҳрамонлар тасвирида талқин қилинадилар ҳамда бевосита замондошларимизни тарбиялаш мақсадига бўйсундириладилар. Бу асар учун қаҳрамон характерининг эволюцияси, ўсиши, ривожланиши деган тушунчаларни эмас, кўпроқ, муайян ҳолатлардаги қаҳрамон қиёфасининг, характерли белгиларнинг очилиши, барг ёзиши деган тушунчаларни қўллаш тўғрироқ бўлар. Бу хусусият асар сюжет линиясининг эссе ва новеллалар шодасидан иборат ўзига хос қурилиши билан белгиланади.

Бироқ, бутун асарни ягона ўқ атрофида бирлаштириб турувчи бош қаҳрамон — муаллиф тимсолида умумлашган замондошимиз характерини тасвирида катта проза жанрларига хос бўлган эволюцияни, ўсишни сезмаслик мумкин эмас. Бу қаҳрамон бутун асар давомида ҳам ижодкор, ҳам ҳаётга фаол муносабатда бўлувчи

гражданин сифатида тадрижий ўсиш жараёнини бошдан кечиради.

«Жавоҳирот сандиғи»да эҳтирос ва маҳорат билан ёзилган саҳифалар оз эмас. Қуёш ва пахта таърифи баҳонасида чизилган Ўзбекистон манзаралари тасвири ва бобо деҳқон, пахтакор халқимиз шаънига чексиз меҳр билан йўғрилган саҳифалар; беғубор ёшлик хотираларига бағишланган эпизодлар; Ғ. Ғулом билан бирга бозор расталарини оралаш тасвирланган парчалар ана шундай. Улар айни вақтда ўзининг чуқур ва тиниқ миллий руҳи билан ажралиб туради. Биз бу саҳифаларни ўқир эканмиз, миллий дўппи бозорини гулзорга менгзаб қанот қоқаётган капалакларни кўрганидек бўламиз, неъматимизнинг элга бериб бўлдик, деб япроқлари билан чапак чалаётган мевазорлар товушини эшитамиз, ариқларда оқиб келаётган тутларнинг таъмини туйгундек сезамиз ўзимизни, қуёшнинг нури ва ҳароратинигина эмас, гуркираб турган исини ҳам ҳис этамиз. Буларнинг барчаси умумлашган ҳолда Ватан образини, Ўзбекистон қиёфасини шжудга келтирадилар.

Бадий ижод, сўз санъати сирлари ва моҳиятига доир нозик кузатишлар ва хулосалар бир жиҳатдан бизни муаллифнинг эстетик принциплари оламига олиб қирса, иккинчи бир томондан кенг китобхонлар оммасини бадийнинг ажиб хилқатига ошно қилиш, санъат асарларини идрок этиш ва санъаткор меҳнатининг ўзига хос машаққатлари ва масъулиятини тушунтириш борасида муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Бадий ижод сирлари ҳақидаги бу бадий мулоҳазалар китобхонга ўта «илмийлик» қобиғига бурканган унча-мунча илмий ишларга нисбатан жозибалироқ таъсир кўрсатади.

Асардаги «янги чиққан ойни ўроққа ёки товоқдаги ярми бузила қаймоққа ўхшатиш мумкин. Лекин бу ерда қаймоққа нон ботирган одам ёки ўроқ тутган деҳқон унутилса, у етук асар бўлмайди» сингари фикрлар

Ўзининг мўъжазлиги, оригиналлиги, бадий ижод ҳақида бадий санъат билан айтилиши жиҳатидан жозиба-лидир. Асардаги, айниқса, Гафур Гуломнинг ижодкор, инсон, гражданин сифатидаги яхлит қиёфасини очишга бағишланган эпизодлар маҳорат билан ёзилган. Улар бамисоли қўшиқдек жаранглаб туради.

Юқорида «Жавоҳирот сандиғи»да халқ образини яратиш марказий ўринни ишғол қилади, дедик. Лекин асардаги халқ вакиллари образи биз бошқа асарларда кўришга ўрганиб қолган миқёсдаги меҳнат жасоратларини кўрсатаётган, ижтимоий фаоллиги билан бошқаларга ўрناк бўлаётган даражадаги қаҳрамонлар эмас. Улар ниҳоятда оддий, содда кундалик турмуш билангина банд бўлган кишилар. Бир қараганда, бадий асар қаҳрамони бўлишга арзигулик бирор-бир кўзга ташланарли фазилати билан ажралиб турмайдиган замондошларимиз. Бироқ, ҳамма гап шундаки, ёзувчи мана шу оддий, минглаб кишилар ичида сезиларсизгина яшаб юрган замондошларида асар қаҳрамонига арзигулик фазилатларни топа билади. Бу хусусият уларнинг замон ҳодисаларини жиддий мушоҳада қилиш, идрок этиш, даврнинг муҳим масалаларига фаол муносабат билдира олиш фазилатларида намоён бўлади.

Масалан, уста Мақсуд, Зокир паровоз, Қарим қориларнинг ўзаро суҳбатлари, тортишувлари бир қараганда, турмушнинг оддий ҳодисалари устида бораётгандек туюлади, бироқ, бу тортишувларга чуқурроқ эътибор берсангиз, улар замирида шу кундаги ҳаётимизнинг: жамият ва қонун, жинойят ва жазо, халқ хўжалиги ишларидаги баъзи исрофгарлик ва режасизликлар, ҳайбаракаллачилик, меҳнат тақсимотию унинг тўғри тақдирланиши масаласи, пахта етиштиришдаги айрим тартибсизликлар ва шу сингари жиддий муаммолар кўтарилаётганини англаб оласиз. Ёзувчи шу каби қаҳ-

рамонлари тортишуви баҳонасида ҳаётдаги айрим камчиликларни очишга ҳаракат қилади.

Булар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI ва XVII Пленумларида кўтариб чиқилган долзарб масалаларнинг ўзига хос бир бадий талқинидир.

Масалан, Уста Мақсуднинг «гап бир одамнинг мукофот олишида эмас, кишининг меҳнатини тўғри тақдирлай билишда. Гап унинг зарарли оқибатида. Бу бошқаларнинг руҳига таъсир қилмайди, дейсизми?!» қабилидаги фикрлари КПСС МК 1983 йил Июнь Пленумида кўтарилган масалаларга ҳамоҳангдир.

Шукрулло асарининг ўзига хослиги ҳақида, ютуқ-камчиликлари ҳақида прозамиз услубини бойитишга қўшган ҳиссаси ва қайси жанрга мансублиги ҳақида танқидчилигимизда, шубҳасиз, атрофлича фуқр юритилар.

Биз эса, «Жавоҳирлар сандиғи»нинг айрим жанр белгиларини аниқлашга ҳаракат қилган юқоридаги мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб, фикримиз мунозара уйғотиши мумкинлигини назардан қочирмаган ҳолда уни ўзбек прозасидаги дастлабки роман-эссе деб баҳолагимиз келади.

«Жавоҳирлар сандиғи» айрим камчиликлардан ҳоли эмас.

Асарда халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланилган ва ёзувчи ижодининг маҳсули бўлган кўпданкўп ажойиб афористик, ҳикматнамо фикрларга дуч келамиз. Бироқ, улар ичида «Икки сўзли дўстингдан бир сўзли душман афзал» сингари сунъийлари ҳам учраб туради. «Бир сўзли одам» дейиш бор гап, лекин «икки сўзли одам» ибораси сунъий.

Бундан ташқари асарда баъзи жиддий масалаларни ўта жўнлаштириб талқин қилиш ҳоллари кўзга ташланиб туради. «Шоирлик бу — нишолдага ўхшайди (?). Нишолда қилиш учун аввало тухумнинг оқини мис қо-

зонга солиб чилчўл билан роса чилпийсан. Бунинг ўзи билан ҳам нишолда бўлмайди. Унга етмак қуясан, тўртта тухум бир қозон кўпик бўлади (шоирлар ҳам баъзан ўзидан қўшиб кўпиртирмаса бўлмайди). Ундан кейин устига тобига келган қиёмни қуйиб, яна чилпийсан. Чилпишдан эринсанг, бирпасда етмаги пастга чўкиб, кўпиги тепага чиқиб бемаза бўлади-қўяди». Тўғри, бу муаллиф фикри эмас, Тожибой нишолдачининг гапи. Лекин бундан қатъи назар, автор хайрихоҳ бўлаётган бу фикр шеър ва шоирлик моҳиятини очишдан кўра нишолда пишириш технологиясини шарҳлашга ўхшаб кетади.

Бундан ташқари аҳён-аҳён кўзга ташланувчи яланғоч дидактизм, жиддий ижтимоий, маънавий тушунчаларни бадий талқин қилиш ниятида ўхшатиш, қиёслаш, чоғиштириш масаласида примитив мушоҳадаларга керагидан зиёд ўрин бериш асарнинг умумий салмоғига бирмунча соя ташлаб туради.

Китобда тарихий ҳақиқатга тўғри келиши нуқтаназаридан баҳсталаб кўринадиган маълумотлар бор. «Жавоҳирот сандиғи» муаллифи айтишича, «Қутлуғ қон» романи босилиб чиққач, Ойбек шундай деган экан: «Мен бу романи ўн беш йил аввал бошлаган эдим, бироқ, тажрибам етмагани туфайли давом эттирмадим». Ўн беш йил аввалги вақт тахминан 1927—1928 йилларга тўғри келади. Бироқ, Ойбек бу даврда «Қутлуғ қон»ни бошламагани маълум. Бу йилларда у Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида материаллар йиға бошлаган. Шу сабабли гап «Қутлуғ қон» эмас, «Навоий» романи ҳақида борса тўғрироқ бўларди. Ойбекнинг уч-тўрт дафтар ёзиб, ташлаб қўйган асари ҳам «Қутлуғ қон» эмас, «Студентлар» романининг ёзиб тугатилмаган дастлабки қоралама саҳифалари бўлган, у ҳам 20-йилларнинг иккинчи ярмига эмас, 30-йилларнинг ўрталарига тааллуқлидир.

Асарда «Баҳор кезларида боласини тишида тишлаб,

эвайлаганча қўшни томдан бизнинг томга мушук сак-
раб ўтарди... Албатта, бу ҳам ўзига хос муҳаббатдан»
деган парчага дуч келамиз. Тўғри, бу ерда «ўзига хос»
деган жумла бор, лекин бундан қатъи назар, муҳаббат
деган тushунча бизга фақат инсон учунгина хос бўлган
туйғу бўлиб кўринади. Чунки бу сўз инстинктни ифода-
ловчи маънодан ташқари ижтимоий маънони ҳам ўзида
акс эттиради.

Бадий ўхшатиш, шартлилик масаласида ёзувчи им-
конияти ва ҳуқуқи беқисс албатта, лекин, шунга қара-
май, китобнинг бир ўрнидаги муҳаббатнинг пулга ўх-
шатилиши, у шоҳда ҳам, гадода ҳам озми-кўпми бўли-
ши ҳақидаги фикрлар бир оз эриш туюлади.

Асарда таҳрирталаб жумлалар талайгина. Мисоллар:
«Аmmo ўзи учун (деб) бировни азобга қолдириш севги-
ми? Ахир севгига ақл ҳам лозим. Севги фақат ўзининг
хурсандчилигидан иборат бўлмаслиги керак». «Менинг
колхоз ранси икки оғайним бор», «пахтанинг парвари-
ши қилиб бўлинганидан кейин», «тахминан Улуғ Ватан
уруши тамом бўлган кейинги йилларда бўлса керак»,
«сафарда чоғимиз эди. Адабиётга аралашиб юрадиган
Ойбекнинг танишларидан бири...» Бу сўнги жумла-
да «Ойбекнинг» сўзи «Адабиётда» сўзидан олдин қў-
йилмагани учун номатлуб маъно оттенкасини келтириб
чиқариши мумкин. «Уруш тамом бўлгандан кейинги
йиллари ғалаба кунлари байрамлари...» жумласидаги
«кунлари» сўзи ортиқча, «байрамлари» сўзи «байра-
ми» сифатида берилиши мумкин эди. «Тошкент зилзи-
ласи муносабати билан ер олиб...» жумласи «Тошкент
зилзиласидан кейин ер олиб...» тарзида келиши аниқ-
роқ ва лўндароқ бўларди ва ҳоказо.

Булардан ташқари «севгидан мақсад нима? Бахтли
бўлишми ёки умрбод унинг азобида юришми?» жумла-
си сунъий таассурот қолдирса, «севги бу — ўзини эмас,
бошқаларни севиш. Севганига ҳамиша содиқлик...» пар-
часидаги аввалги жумла, биринчидан, нагрюзкасиз

фикр эмасми, ва иккинчидан, нега «бошқаларни», «бошқани» эмас, деган эътироз уйғотишга ҳақлидек бўлиб туюлади. Ғ. Ғулом Ю. Ражабийнинг ўзбек халқ музыкасига оид етти жилдлик китоб тайёрлаганини айтди, деган маълумот берилади китобнинг 120-саҳифасида. Асарда айтилишича шу суҳбатда Ю. Ражабийнинг ўзи ҳам иштирок этган. Агар гап «Ўзбек халқ музыкаси» тўплами ҳақида бораётган бўлса, у 7 жилдлик эмас, 5 жилдлик, «Шашмақом» ҳақида бораётган бўлса, у 6 жилдлик. Лекин, бу 6 жилдлик 1966—1974 йилларда нашр этилган.

Юқоридаги маълумот берилаётган суҳбатда Етим Бобожон ҳам иштирок этганлиги айтилади. Бу машҳур санъаткоримиз 1956 йил вафот этгани маълум. Демак, гап 5 жилдлик «Ўзбек халқ музыкаси» тўплами устида бораётгани эҳтимолга яқинроқ. Лекин, бу тўпلام ҳам 1955—1959 йилларда нашр этилган. Шуларни эътиборга олиб, юқоридаги маълумотга муайян таҳрир кiritиш лозимдек кўринади.

142-саҳифада Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»ида юздан ортиқ шоирлар ҳақида маълумот берилган, дейилади. Ҳолбуки бу асарда 350 дан ортиқ шоир ҳақида фикр юритилади.

Ҳозирги ҳолатда асар биринчи ва иккинчи китоб тарзида икки қисмга бўлиниши учун кучли зарурат кўзга ташланмайди. У яхлит асар, бири иккинчисининг узвий ва ажралмас давоми. Шу боисдан кейинги нашрларда уни эҳтимол яхлит бир асар сифатида умумлаштириш маъқул бўлар.

Юқорида айтилган айрим камчиликларга қарамай, «Жавоҳирот сандиғи» асари, фикримизча, сўнгги йиллар ўзбек прозасининг услубий йўналишини бойитган, унинг бундан буёнги ривожига ўзининг муайян таъсирини кўрсатадиган янги сифат белгилари билан қимматлидир.

Қисқача мулоҳаза юритганимиз ушбу асарнинг туб

моҳиятини унинг ўзидаги мазкур фикрлар яққолроқ ифодалай олади: «Жавоҳир сандиқ халқ ичида. Аммо топган билан уни очиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Топган пайтда бу сандиқни оча билиш ҳам керак. Бу сандиқ одамларнинг қалбида. Унинг калити эса одамларга меҳр».

Халқ ўзига меҳр кўрсатган фарзандларига меҳр билан жавоб беради.

УМР АСЛИ ДАВР БЕРГАН ҚАРЗ ЭҚАН...

Адабиётимиз тараққиётининг ҳеч қайси бир босқичида адабий жараёнга 60—70 йиллардагидек ёш ижодкорларнинг ранг-баранг, бой ва бақувват тўлқини кириб келган эмас. Бу тўлқин вакиллари рубоий ва сонетдан тортиб, лирик поэмаларгача, салмоқли драматик дostonлардан тортиб, шеърӣ романларгача, хуллас поэзиянинг барча шаклларида баракали ижод қилмоқдалар. Улар ўз устозларининг илғор аънаналарини давом эттириб ва янада бойитиб, адабиётимизни ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан янада ранг-баранг қилмоқдалар, адабий-маданий равнақимизни янги босқичга кўтаришга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Бу авлоднинг пешқадам вакиллари ўн беш-йигирма йил ичида адабиётимизда мустаҳкам ўрин эгаллади. Абдулла Орипов наинки республикамиз, балки Иттифоқ миқёсидаги ўзбек шеърӣятининг илғор намояндalarидан бирига айланди. Омон Матжоннинг «Беруний», «Паҳлавон Маҳмуд», «Тўғон» каби драматик дostonлари адабиётимизда бу жанрларнинг янада такомиллашувига янги иқлимлар олиб кирди. Бу авлод жаҳон адабиётининг «Илоҳий комедия», «Рамаёна», «Манфред», «Инсон манзаралари» сингари мумтоз намуналарини ўзбек тилига ўгириб берди. Бу шоҳ асарларнинг ўзбек тилига ағдарилиши наинки таржима адабиёти-

миз, балки умуман бадий адабаётимиз ва бадий тафаккуримиз равнақиға ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Мана шу янги авлод вакиллари ичида ўзининг жиддий ва теран изланишлари билан кўпчиликнинг ихлосини қозониб келаётган шоирлардан бири Абдулла Шердир. Абдулла тахминан 20 йил мобайнида матбуотда юзлаб шеър эълон қилди. Унинг «Кўклам табассуми», «Алёр», «Атиргул сояси», «Роз» номли қатор шеърӣ тўпламлари босилиб чиқди.

Шоирнинг дастлабки «Кўклам табассуми» тўплами билан сўнгги «Куз ҳилоли» китобида жамланган шеърларини қиёслаш Абдулла Шер асарларида кейинги йилларда ижтимоӣ салмоқ, гражданлик руҳи анча теранлашиб бораётганини кўрсатади. Абдулланинг 60-йиллар охири, 70-йилларнинг бошларидаги шеърларида кўпроқ ўзининг замон, замондош, Ватан олдиға қўйган саволларига жавоб беришға интилган ҳаракатлари ўз ифодасини топган бўлса, сўнгги шеърларида энди кўпроқ Ватан, замон, замондошнинг унинг ўз олдиға, лирик қаҳрамонининг олдиға кўндаланг қўйган саволларига жавоб топишға ҳаракат қилиши билан белгиланади. Яъни Абдулла Шернинг сўнгги йиллардаги шеърларида даврнинг муҳим ижтимоӣ масалалари, уларнинг замондошимиз туйғуси ва шууридаги акс-садоси ҳамда аксинча, шахс табиатидаги умидлар, севинчлар ва ташвишларнинг ижтимоӣ моҳияти кўпроқ қаламға олинмоқда.

Унинг мозий манзаралари ва ҳодисаларини таҳайюл санъати билан тиклаш ўлароқ яратилган «Ўттрор ўйлари», «Тун балладаси», «Чўли ироқ», «Бухоро манзумаси» сингари асарларида ҳам, халқ йўлида ёзилган ўйноқи, сероҳанг, аммо чуқур, тубчил шеърларида ҳам, «Урушнинг сурати», «Роз» сингари замонавий шеърларида ҳам ана шу ижтимоӣлик ва гражданлик руҳи уфуриб туради. Хусусан, «Роз» шеърларидаги:

Нолимайман ҳаётимдан ва лекин,
Умр, асли, давр берган қарз экан.
Давр учун, билдим, яшаш нелигин:
Бола эмас, фарзанд бўлмоқ фарз экан,—

дейилган фикрни шоир ижодининг етакчи принципларидан бири дейиш мумкин.

Сердолға, шиддатли даврда шунчаки яшамоқ эмас, шу даврга муносиб фарзанд бўлиб яшамоқ, унинг оғирини енгил қила билмоқ, шу даврнинг дарди, ташвишлари, интилишларига умрни ҳамоҳанг қилмоқ — Абдулла Шер шеъриятининг, унинг лирик қаҳрамонининг ва умуман, шоир сифатидаги муаллиф табиатининг асосий фазилатидир.

Давр ташвишига ҳамдардлик ва коммунистик идеаллар билан яшаш, бу идеалларни ўз кураши ва ҳаёт тарзи билан намоён қилиш Абдулла Шер қаҳрамонларининг етакчи хусусиятидир. Бу қаҳрамон мансуб авлоднинг аъмолига кўра ҳозир фақат шу куннинг ташвиши билангина яшаш мумкин эмас, даврнинг ҳақиқий граждани келажак иқболи учун ҳам қайғурмоғи лозим:

Токи ҳайрат, қувончга тўлиб,
Олис авлод бизни этсин ҳис;
Туюлмасин асримиз бўлиб
Улар учун кўшалоқ икс.

Бунинг учун эса, давр олдида, тарих олдида, инсоният қаршисида турган муаммоларни, миллионлаб кишиларни тўлқинлантираётган иксларни ечмоқ керак. В. И. Ленин таваллуд кuni муносабати билан ёзилган бу «Таржимаи ҳол» шеърисида шоир доҳий таржимаи ҳоли мисолида фақат бир киши биографиясини эмас, тараққийпарвар инсониятнинг ягона таржимаи ҳолини кўришни орзу қилади. Бу орзу, бу таржимаи ҳол коммунистларча собит ва ҳалол яшамоқдан иборатдир. Бу эса ўз-ўзидан бўладиган иш эмас. Бунинг учун курашмоқ керак. «Урушнинг сурати» шеърисида айтилганидек,

ўқ тешган каскадан Дунё мўралаб турган бир пайтда, даҳшатли уруш кечган йилларнинг Қуёши яхлаган золдирдек ғилдираб қолган дақиқалар унутилмаган ҳозирги кунларда қизил сафларга садоқатгина бу таржиман ҳолнинг асоси бўла олади.

Абдулла Шер қатор шеърларида давр кишисининг замон олдидаги масъулиятини мана шундай аниқ ва конкрет кўрсата олади. Лекин унинг айрим шеърларидаги замондош қиёфасида, характерида мана шу аниқлик етишмай қолади. Унинг ўрнини ҳадсиз, канорасиз умумийлик эгаллайди. Хусусан, унинг «Муқаддас ер узра, осмон остида...» деб бошланадиган шеърда шундай ҳолни учратамиз:

Муқаддас ер узра, осмон остида
Фаслларни қучиб ухлайди олам,
Оламни уйғотиб яшаш қасдида
Сўнгсиз наъра бўлиб гулдирад одам.

Бу парчанинг дастлабки икки мисрасида осмон остида муқаддас ер узра оламнинг фаслларни қучиб ухлаётганлиги бизга ўзимиз яшаётган олам ва замин ҳақида бирор бир конкрет тасаввур бера олмагани каби, сўнгги икки мисрадаги оламни уйғотиб яшаш қасдида сўнгсиз наъра бўлиб гулдираётган одам ҳам бизда шоир айтмоқчи бўлаётган одам ҳақида бирор бир конкрет таассурот қолдирмайди.

Мақсад ва ният нечоғлик яхши ва тўғри бўлмасин, уни аниқ ва конкрет намоён қилишдаги қийинчиликларни енгиб ўта олмаслик, турли ёндош образлар ва образли фикрлашлар доирасидан асосий масалани ажратиб, ёрқин ва тиниқ ифодалай олмаслик Абдулла Шерда ҳам учраб туради. Масалан, «Садоқат» шеърда унинг қаҳрамони келажакка узоқ олисдан келишини ва айни вақтда, яна олис сафарга шай эканини, олға юрмоқлик учун ортига ҳам назар ташлашини баён қилади. Улуғ йўлга чиққанида уни инқилоб фарзанди,

Сукрот пешонали инқилоб даҳоси алқаб кузатиб қолганини айтади. Тарихни безовта бўлмасликка чақиради, юзлар қора бўлмаслигига, ишончларни оқлаяжасига ишонтиради. Бу фикрларнинг ҳаммаси яхши, улар эътироз уйғотмайди.

Бироқ:

...Ортимда босилган йўл... Олдда бахт саҳарлари
Куёший ҳовучларда, кураш майин тутади.
Париваш орзуларнинг ораста шаҳарлари
Тушда кўрган ёр каби бизни тун-кун кутади —

мисраларини ўқиб, нечоғлик чиройли ташбеҳларга бой бўлмасин, биз улардан на ортда босилган йўлнинг мазмуни ҳақида, на олддаги бахт саҳарларининг маъноси ҳақида, ва на куёший ҳовучларда тутилган кураш майларининг натижаси ҳақида бирор бир конкрет тасаввур ололмаймиз. Париваш орзуларнинг ораста шаҳарлари ҳам бизга чиройли пардаларга бурканган мубҳам тасаввурдан бошқа нарса беролмайди.

Шеър давомида яна қуйидаги мисраларга дуч келамиз:

Буюк доҳийлар руҳин ҳар манзилда шод қилиб
Коммуна уфқларига толмай етармиз бир кун;
Ардоқлаб ғояларни, туғдек муқаддас билиб,
Ораста шаҳарларда тонгни кутармиз бир кун.

Яхши мисралар. Ҳақиқатан ҳам бизнинг асосий мақсадимиз коммуна манзилларига етиш; бу йўлда доҳийларимиз ғояларига амал қилиш. Лекин энг асосийси, ўқувчи шеърда бу фикрнинг фақат тасдиғини эмас, тавсифини эмас, лирик шеър имконияти доирасидаги таҳлилини ва тасвирини кўришни истайди, бирор бир янгилик олишни истайди. Орзудаги манзилга етишдаги курашлар, қийинчиликлар, мураккабликлар, уларни енгишлар, буларнинг барчаси инсон қалбида, вужудида, тўйғусида, шуурида қолдиражак излар, ўзгаришлар.

ни кўришни истайди. Биз бу ерда шеърдан поэмада ёки романда ҳал қилиниши мумкин бўлган нарсани талаб қилаётганимиз йўқ. Ундан шеър имконияти доирасида шуларни кўришни истаётганимизни айтяпмиз, холос. Шеърнинг ҳам асосий мақсади у ёки бу фикрни эътироф этиш ва тасдиқлашгина эмас, унинг ҳаракатини кўрсатиш эканлигини эслатяпмиз, холос.

Қаламга олинган фикрнинг, мақсаднинг тасдиғигина эмас, ҳаракатини кўрсатганда, унинг моҳиятини очиб олганда Абдулла Шер жиддий муваффақиятларга эришади. Унинг «Россия», «Урушнинг сурати», «Пахтакор дўстимга мактуб», «Баҳор қўшиғи», «Роз» каби шеърларини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади. Ёки «Алёр» шеърини олайлик. «Алёр» моҳиятига кўра мадҳия-шеър. Мадҳия йўлида ёзилган шеърда муваффақият қозониш осон эмас. Бу шеър эса Ўзбекистон шаънига битилган чиройли бир қўшиқдир. Биз бу асардан Форобий фалсафаси ва ғўзамиз шонаси бирдек қадрини топган давримизни кўраемиз. Унда ўзини «сен» деса ҳам, ҳар бир кўсакни «сиз»лаётган ва айни вақтда жаҳон тақдирини ўз тақдири деб билаётган халқимиз билан юзма-юз учрашамиз, юртимизнинг шиддатидан асримиз суръати кўмак сўраб турганини кўриб кўксига ғурур туяётган меҳнаткаш ва курашчан ватандошимиз билан гаплашамиз, ҳали эски йил билан хўшлашмасданоқ янги йил шеъри учун вазн танлаш умиди билан яшаётган шоир қалбидан огоҳ бўламиз. Бу асарда бир шеър имконияти доирасида давр ва Ватан, халқ ва бунёдкор замондош, ўтмиш ва бугун, тарих ва келажакнинг мухтасар бирликдаги ифодасини сезамиз. «Лениннинг сиймосини сингдириб ўз руҳига, От қўйиб бораётган коммунист Ўзбекистон!» образи билан танишамиз.

Умуман, Абдулла Шер халқимизнинг бугунини куйлаганда унинг ўтмишини унутмасликка, ўтмиш мавзусига мурожаат қилганда унинг бугунги ҳаётимизга

келиб уланадиган нурли ёғдуларини топишга алоҳида эътибор беради. Унинг замонавий мавзудаги «Алёр», «Роз», «Ўзбекистон», «Қизил шеър», тарихий мавзудаги «Бухоро манзумаси», «Афросиёб қўшиғи», «Ўтрор ўйлари» сингари шеърлари бунга мисол бўла олади.

Тарихни — ўтмиш ва бугунни — бир бутунликда беришга интилиш Анвар Эшонов шеърларининг ҳам асосий хусусиятидир.

Халқимизнинг ўтмишдаги азоб-уқубатлари, нилий тиниқликда мовий осмон билан рақобатлашадиган санъат обидаларини яратган меъморларимизнинг оғир турмуши ҳақида кўп ўқиганмиз. Анвар Эшонов ўтмиш даҳшатли эди, чиркин эди деб умумий, маълум гапларни қайтармайди. Бунинг ўрнига шу фикрнинг образли ифодасини беради:

Қоннинг формуласи йўқ,
Жоннинг формуласи йўқ.

Формуласи йўқ ҳали кўздан оққан ёшларнинг,
Кўз ёшидай тиниғу қондай ёнар бўёқлар
Формуласи йўқ ҳали қанча кесик бошларнинг.

«Ёш» ва «бош» сўзларидек шеъриятимизда мўл ишлатилган қофия кам топилар, аммо бу ўринда маъно моҳиятига кўра ниҳоятда ўринли ишлатилиши туфайли улар яна бир янги рангда жилолангандек бўлади. Бу — шоирнинг «Йўқолган қўлёмалар» номли шеърдан. Таҳайюл шоир тафаккурини қадимги қўлёмалар баҳонасида дам мозийга, дам бугунга, ўтмиш даҳоларимиз-у, дам шу кунги алломаларимиз ҳузурига етаклайди. Қадимги қўлёмадай йўқолиб кетаётган халқим, сен инқилоб туфайли қайтадан туғилдинг, деб хулоса чиқаради шоир.

Лирик шеър, асосан, ҳис-туйғуларни куйлаши сабабли, кўпинча ҳаётнинг оний ҳолатларини акс эттиради, деган гап бор. Бу фикр тўғри, лекин у лириканинг ўзгармас қонуни эмас, асосий хусусиятларидан бири-

дир. Маҳорат билан ижод этган шоирлар ўз олдиларига қўйган мақсадларидан келиб чиқиб лирикада оний ҳолатларни ҳам ва айни вақтда, ҳаётнинг муайян даражадаги, кенгроқ манзарасини ҳам ярата оладилар. Бунга Ғ. Ғулом, Шайхзода, ва бошқа қатор таниқли шоирларимиз ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

А. Эшонов ўзининг янги шеърлари билан Ғ. Ғуломдан сўнг бир оз унутилаётган лирик асарда ҳам туйғулар тасвирининг воқеабандлашуви асосига қурилган ҳаётнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини кўрсатишдек илғор тенденцияни астойдил давом эттиришга чоғланганини кўрсатмоқда. Умуман, А. Эшонов шеърларидаги кутилмаган ёрқин образлар, воқелигимиздаги ҳар бир ҳодисани унинг ибтидоси, инқилоб, дохиймиз В. И. Ленин, коммунистлар партияси ва ҳозирги порлоқ ҳаётимиз билан боғланишда тасвирлашга интилишида буюк Ғ. Ғуломнинг кучли таъсири сезилади. Зеро, бу хусусиятлар А. Эшоновнинг «Нон иси», «Бу йўллар» тўпламларининг ўзига хос фазилатларини ташкил этади.

А. Эшоновнинг «Нон иси» деган бир чиройли шеър бор. Шоир «нон» тушунчасининг нури остида мамлакатимиз, халқимиз тарихига назар ташлайди, шу нур остида инқилобий курашларнинг, Ленин ғояларининг бадий талқинини беришга интилади, бугунги турмушимизни куйлайди. Улар асосида шу турмушга етгунча кечган синфий ва ижтимоий курашларни (жанр доирасида) кўрсатади. Шеър замирида шу нон ҳаққи фаровон ҳаётимизни алқаш, шу турмушимиз ҳаққи нон қадрини эъзозлаш, нон қадрига куюнчаклик асосида Инсон қадри, тинчлик учун курашиш, улар учун қайғуриш ғоялари ётади. Шеърдан замондошимизга кучли даъват, чақириқ янграб туради:

Адлия министри!
Сиздан қатъий илтимос,
Исроф қилса ким нонни

қаттиқ жазо берилса,
Пролетар қонунига
келиб қолар айни мос,
Тўкилган пахталардай
нон увоқ ҳам терилса.

Нон — дунё халқлари учун бирдай аён тушунча. Аммо шоир барчага бирдай англашиларли нарса қадрини куйлашда кучли гражданлик руҳи билан суғорилган янги хулосалар чиқара олади. Энг асосийси, бу хулосалар интернационал мақсадларни очишга бўйсундирилади. Бизнинг-ку юртимиз нонга тўқ. Аммо дунёда ҳали қанчалаб бир бурда нонга зор одамлар бор. Шоир, унинг лирик қаҳрамони ўз мамлакатигина эмас, жаҳон миқёсидаги нон ва тинчлик ҳақида қайғуради. Бошқаларнинг дардини ўз дарди, аламларини ўз азоби деб билади:

Куррада янграган ўқ юрагимга отилар,
Тупроқнинг жароҳати
менинг жароҳатимдир.

Бироқ, шоир айтганидек, «дунё ўнглиниб қолмас, сафсата сотган билан». Бунинг учун дунё халқлари тинчлик йўлида бир муштдек жипслашиши керак. Совет халқи дунё халқларини мана шу жипслик томон етаклаб бормоқда. Шоир ўз қалбида шу Ватан фарзандининг ифтихор туйғусини туяди ва шеър ниҳоясида мана шундай хулоса чиқаради:

Тарих кун тартибида
бош масала ҳамон: Нон,
Куррада хавф туғилса
бутун олам бир жисм
Жаҳондаги ҳар уйда
отғуси-ю, оппоқ тонг,
Бутун оламини тутгай
фақатгина нон исн.

Абдулла Ориповдан сўнг поэзиямизда унинг «Муножот»ига эргашиб жуда кўп шеър ёзилди. Очиғи, улар

А. Орипов асарига яқинлаша олгани йўқ, кўпи тақлид бўлиб қолди, холос. Бироқ, бизнингча, А. Эшоннинг «Муножот» шеъри ундай эмас, шеър кучли тугёни, тиниқ ва ёрқин тасвирдаги ўзига хослиги билан ажралиб туради. А. Эшов «Муножот»идан Орипов шеърига қўшимча бир қатор хислатларни топамиз (гап, уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш эмас, ҳар бирининг ўзига хослиги устида боряпти). Абдулла Орипов шеърини асосан, халқимиз ўтмишидаги азоб-уқубатларни, оғир турмушни акс эттириш асосига қурган эди, халқимизнинг бугунги ҳаётга томон ҳаракатидаги курашини ёритиш Абдулла шеърининг мақсадига кирмагани.

Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод,—

деб тугайди унинг «Муножот»и. А. Эшов «Муножот»ида ҳам ўтмишдаги оғир ҳаётни тасвирлаш муҳим ўрин тутди. У ҳам куй оҳангида фақат товушигина эшитмайди, қул бозорини, сотилиб кетаётган қизлар карвонини кўради, торга урилган ҳар бир зарбдан армонли кўз ёшларнинг аччиқ таъмини туяди, оҳанглар орқали унинг кўз олдида Навоий тобутини кўтарган Ҳирот гавдаланади. Аммо, А. Эшов фақат ғамни тасвирлаш билангина чекланиб қолмайди. Ҳаёт нечоғлик уқубатли бўлмасин, унда нурлар ҳам йўқ эмас, одамзот нечоғлик ғам қўйнида яшамасин, унинг қалбида шу ғамдан қутилиш учқунлари ҳам яшайди. А. Эшов ғам ва азоблар билан бир қаторда ўтмишдаги мана шу учқунларни ҳам кўради. Натижада у мусиқадан ғамнинг оҳангларинигина эмас, ҳозирги замонга етиш учун бўлган курашлар силсиласини ҳам уқайди. Унингча «Муножот» аламли туйғуларнинг оҳангдаги муждасигина эмас, «йироқ аждодларнинг оловли саси» ҳамдир. Бу ғамларда шоир «ўтга ташналик»ни ҳам кўради. Биз бу ташналикни ғамлардан қутилишга интилиш орзула-

ри сифатида англаймиз. Шунинг учун шоир куйдаги нолалардан халқнинг исёнга соғинчларини пайқайди. Ва энг асосийси, бу исён умидлари асримиз бошидаги буюк даҳога келиб туташади. Шу тариқа шоир тарихни замонамизга, Ленинга, инқилобга олиб келиб боғлайди. Тарихни бир шеър доирасида яхлит гавдалантиришга интилади.

Замон билан юзма-юз сўзлашиш, давр ва инсоният тақдири ҳақида қайғуриш, кўҳна мозий қатламларига назар ташлаб, бугуннинг тарих билан боғланиб турган яхлитлигини англаш — А. Эшонунинг аксар шеърлари лирик қаҳрамонларини бирлаштириб турувчи фазиладир. Бу лирик қаҳрамон ўз ҳамшаҳари, юртдоши ёки ватандошига ҳамроз бўлиш билангина кифояланиб қолмайди. Унинг назари ва қизиқишлари уфқи кенг. У қаерда бўлмасин ғоядоши, маслакдоши билан, қўлни қўлга бериб улуғ идеаллар йўлидан боришга бел боғлаган киши. Коммунистик идеал бу қаҳрамоннинг бош мақсади ва ғоясидир. У жаҳон тақдирини ўз тақдири деб билади. Чунки, унингча, ҳозир ҳеч бир киши ўз тақдирини жаҳон тақдиридан айри ҳолда тасаввур қилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, дунёнинг қаеридадир отилган ўқ шу мамлакат фарзандигина эмас, шоирнинг ҳам юрагига келиб теккандек бўлади.

Шу маънода фалсафий мушоҳадакорликка тамойил кўрсатишда ва бу мушоҳадаларни миллий образлар билан тўйинтиришда унга Ғафур Ғулом ва Асқад Мухтор шеърятининг таъсири кучли сезилади. Бу, айниқса, умумлашма фикрларни ёрқин миллий образларда, миллий бўёқларда беришга интилишда ҳам намоён бўлади. «Мен хаёлан кўраман хирмонларнинг ортидан, Тонгги бўсадан кечган келинларнинг жамолин», «Жиндай анор сепилган лаганда ош сузуғлик», «Умидлари унса бўлиқ чигитдай», «Хиноли қўлларила она кетмон ушлади» сингари образли миллий бўёқлар ана шундайдир.

Бироқ, баъзи ўринларда Анвар Эшонов шеърларида устозлардан ўрганиш, ўзи сезган ёки сезмаган равишда уларга эргашишга айланиб қолади. «Дунёни қолдирди Ленин инониб» асаридаги «Интизор термилган кўзларда соғинч», ҳамда:

Ингирма миллион оппоқ кабутар
Ғолиблар руҳидай кезар дунёни.
Оппоқ кабутарни ардоқланг, дўстлар,
Оппоқ кабутарлар шоҳидлар жонн.—

сингари мисраларни ўқиб, улар худди шу мазмун ва образларга жуда яқин бўлган Ғ. Ғулом ва Р. Гамзатов асарларидан кўчиб ўтиб қолмабдимикин, деган хаёлга борамиз.

А. Эшонов шеърларида бир ўқишдаёқ кўзга ташланувчи қусурлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, бир неча шеърда бир образнинг қайта-қайта такрорланиши ана шундай камчиликлардан биридир. Масалан, «Кўзинг қаросига жам қил ер юзин» деган мисра деярли катта ўзгаришсиз «Дунёни қолдирди Ленин инониб» шеърида ҳам, «Ишқ аёл қалбидан ибтидо бўлмиш...» шеърида ҳам, «Дунё тақдиридан айримас одам» шеърида ҳам такрорланади. «Ер томирини ушлаб» деган мисра ҳам икки-уч шеърда ишлатилади.

Бундан ташқари «Шарқлик ўн бир қаҳрамон тепалиги олдида» номли шеърда «Ҳамиша ёвлардан сақлар дунёни» (ёвдан умуман дунё эмас, Ватан сақланиши мумкин), «Кўзларинг чақиндир, кўзларинг чақин...» шеърида «Кўзларинг минг жило билан товланар, Кўчириб қўйгандай етти иқлимни» (агар чиндан ҳам шундай кўз мавжуд бўлса, у кўз эмас, атласга ўхшаб қолмасмиди?), сингари мисралар ҳам учрайди-ки, булар проза ва шеъриятда бирдек ўз иқтидорини синаётган Анвар Эшоновнинг сўз, фикр ва бадий образ бирлигига масъулият билан қараш масаласида ўз устида қунт ва сабот билан ишлаши лозимлигини кўрсатади.

Булардан ташқари, Анвар Эшоновнинг «Тошни тошга уриб ким чиқарди ўт», «Дунё тақдирдан айримас одам», «Ишқ аёл қалбидан ибтидо бўлмиш» сингари шеърларининг хулосага, якунга бориб бўшашиб кетиши, шеърнинг сўнг қисми оддий, дарак гапни айтишга ўхшаб қолиши, мубҳамлик унинг шеър якуни, хулосаси масаласи хусусида ҳам ўз устида астойдил ишлаши кераклигини кўрсатади.

Анвар Эшонов сўнгги йилларда поэзиянинг катта-роқ жанрига ҳам мурожаат этди — тўрт нутқдан иборат «Бу йўллар» номли дoston ёзди. «Тошбибининг тугамаган дostonи», «Бир кўча бор Ургутда», «Нон ҳақида сўз», «Бу йўллар» сингари кичик лирик дostonлардан иборат бу туркум асарда фронтда ва мамлакат ичкарисида уруш даврининг машаққатларини бошдан кечирган, энг оғир вазиятларда ҳам иродаси букилмаган матонатли кишиларнинг қиёфаси гавдалантирилди.

Умуман буюк Ғалабанинг 40 йиллиги яқинлашган сари Улуғ Ватан уруши ва совет халқининг қудрати ва жасорати мавзуини ёритишга эътибор кучайди. Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари Уйғун ва Зулфия сингари катта авлодга мансуб ижодкорлардан тортиб, Қутлибека Раҳимбоева ва Мирза Кенжабоев сингари кенжа авлод вакилларигача умумхалқ жасоратига янги-янги асарлар бағишладилар. Бу мавзу Сафар Барноевнинг қатор шеърларида ҳам ўз ифодасини топди.

Ҳар бир одамнинг юраги ва кўз қорачиғига абадий ўрнашиб қолувчи чеҳралар бўлади. Лекин вужудига инсонни, унинг чеҳрасини бошқалардан кўпроқ жо қилувчи кишилар шоир ва ёзувчилар бўлса ажаб эмас. Чунки улар ҳеч кимнинг тақдирига бефарқ қарай олмайдилар: найнки дўст, ҳатто душманнинг ҳам. Улар кўз қорачиғидан ўтиб юрак хужайраларида суратланиб қоладилар.

Сафар Барноевнинг шеърий тўплами — «Чеҳралар»

нинг номи ҳақида ўйга толиб, шу фикрлар хаёлимдан ўтди...

Сафар Барноевни бугун энди ёш ижодкорлар қаторига қўйиш мумкин эмас, ёш жиҳатдан ҳам, ижодий тажриба жиҳатдан ҳам. Унинг ёши элликка бориб қолди. Шеър ва дoston, ҳикоя ва қиссалардан иборат ўндан ортиқ китоб чиқарди. Илк тўплами босилиб чиққанга ҳам ўн беш йил бўлди. Гап бу ерда муаллифнинг ёши-ю, китобларининг саноғида эмас, албатта. Ёш бир жойга бориб ҳам, ўнлаб китоблар чиқариб ҳам адабий жараён эътиборига маҳтал ва ўқувчи меҳрига зор бўлган ижодкорлар топилади.

Сафар Барноевнинг шеърларини мактабларда, адабий тўғарақларда, пионер саройларида, турли учрашувларда ёддан ўқийдиган ўқувчилар оз эмас. Ҳикоя ва қиссалари мактаб кутубхоналарида янги ҳолича турганини ҳам кўрмайсиз. Лекин бу деган гап унинг ёзганлари барчаси бирдек муваффақиятли, деган маънони ҳам англатмайди, албатта. Унинг китобларида анчагина бўш ва саёз шеър, ҳикоялар учраб туради, ҳатто маромига етмаган қиссалари ҳам бор. Бироқ, энг асосийси, ўз устида астойдил ва жиддий ишлаши туфайли Сафар Барноев сўнгги йилларда сезиларли ютуқларни қўлга кирита бошлади. Бу ютуқлар, хусусан, унинг Улуғ Ватан уруши мавзуидаги шеърларда кўринади.

Болалиги уруш йилларида кечган, ҳозир эса, даврнинг муҳим ташвишлари, қувончлари қалбида акс-садо бераётган шоир қалбида бир умрга сақланиб қолган чеҳралар бор. Улар кўп, улар ранг-баранг. Бироқ, ададсиз мунг ва адоқсиз севинч тўла бу турфа чеҳралар ичида дилга шу қадар яқин ва ардоқлилари ҳам борки, шоир доимо юрак ва виждон тили орқали улар билан мулоқотда бўлгиси келади. Булар болаликнинг ҳайратдан катта очилган кўзлари қорачиғида сингиб қолган — урушга кетаётган ва уларни кузатаётган ҳамқишлоқлар; булар ўсмирликнинг титроқ вужудида суратланиб

қолган — урушдан қайтган ғолиблар ва икки қўл кенг ёзилганича, соғиндиғини қучолмаган ўксук бағирлар; булар шу куннинг катта граждандик ташвишлари билан яшаётган ёш замондошимиз, кечаги дориламон кунларнинг бугунги камтар ва оддий қаҳрамонлари.

Бир сўз билан айтганда, Сафар Барноевнинг уруш ва ғалаба мавзуидаги шеърларининг қаҳрамонлари шу тариқа, шоирнинг ҳамқишлоқлари, ўзи шахсан билган кишилар доирасидан чиқиб, Улуғ Ватан урушида Ватанимизни ҳимоя қилган умумлашган қаҳрамон даражасига кўтариладилар. Уларга фаол муносабатда бўлаётган шоирнинг «мен»и ҳам шу қаҳрамонларга муносабат билдираётган замондошимизнинг типик қиёфасини ўзида истифода этади.

Сафарнинг сўнгги йилларда ёзилган бу йўналишдаги шеърлари аввалги шеърларида устунлик қилувчи панд-насихатчиликдан қутилишга интилаётганини, инсон қалбига чуқурроқ кириб боришга, унинг табиатдаги мураккаб туйғуларни ёритишга ҳаракат қилаётганини кўрсатади. Хусусан, унинг «Чеҳралар» шеърига назар ташлайлик. Уруш ветеранлари салкам қирқ йилдан буюн ҳар баҳорда учрашиб турадилар. Суҳбат хотиралар шу қадар қизиқ кетадики, ҳатто уларни тинглагани қуёш ҳам уйғониб келади. Лекин, йилдан-йилга собиқ қуролдошлар камайиб боради ва ниҳоят, кунлардан бир кун учрашув майдони ҳувиллаб қолади: бу ерга биргина киши келади, холос. Жангчи ҳатто Берлинга етганида ҳам бунчалик чарчоқ сезмаганди, деб ёзади шоир. Уруш ветеранларини эъзозлайлик, қадрлайлик, улар камайиб бормоқда деган қуруқ насихатгўйлик шеърда йўқ. Бунинг ўрнига асарда шу фикрнинг поэтик моҳиятини ифодаловчи чуқур мазмун бор, туйғулар жунбуши бор, қаҳрамон характерининг тасвири ва унга фаол муносабат билдираётган замондошимиз қиёфаси бор.

Умуман, кичик-кичик картиналарда уруш даври

хаёти ва айниқса мурғак қалб кечинмаларини, бу кечинмаларнинг маҳзун ва нурли ҳолатларини бера олиш иқтидори Сафарнинг уруш ва ғалаба мавзуидаги аксар шеърлари, балладалари учун хос бўлган хусусиятдир:

Почталёон кўчамиздан
Утиб қолса баногоҳ,
Гилдиракдек гилдираб
Чопар эдик изидан.

Қанчалар тиниқ ва бокира мазмун бор бу муъжазгина парчада. Меҳрга тўймаган, тўйинмаган чеҳраларнинг илтижоси, юрак тепишлари ва умидлари бор почталёон изига бу саждаларда. Бироқ бу, ҳозирча ҳолат холос. «Уруш болалари» деб аталган бу шеърнинг давоми янада чуқурроқ ижтимоий мазмун билан йўғрилади:

Биз — уруш болалари,
Қўзимиз билан кўрдик
Темирларга қоришиб
Тупроқнинг занглаганин.
Уруш жон олди деймиз.
Уруш қон олди деймиз.
Уруш заъфарон қилди,
Ҳатто ернинг ранг-рўйин.

Шеър ниҳоясидаги: уруш даври болалари урушнинг даҳшатларини жуда яхши билишлари ва бу мудҳишотнинг қайта такрорланмаслиги учун керак бўлса олов бўлиб ёнажаклари ҳақидаги хитоб, умуман, ҳозирги ёш авлоднинг бу масалага муносабатидаги иқрорномасидек эшитилади.

Сафарнинг бу «Уруш болалари» номли шеърининг узвий давоми бўлган «Учбурчак мактублар» деган шеъри бор. Менинг фикримча у бирорта ўқувчини бифарқ қолдирмайдиган бақувват шеърлар сирасига кирди. Биз бу шеърда қўшнининг уйида матом бўлаётгани туфайли (урушдан қора хат келган) улар ранжи-

масин деб ўз шўхликларини тийишга, лабидаги кулгуларини қотириб қўйишга мажбур бўлган «елка қисиқ, бош эгик» болаларни кўрамиз. Лорсиллаган Осиё қуёши бу шеърда наинки қиш чоғи, ҳатто саратонда ювошгина боқади, холос. Олис жанг майдонларидан келувчи бир парча қоғоз — учбурчак мактуб — бу шеърда бизга болакай назари орқали бамисоли ҳаёт, умид, қувонч ва келажак рамзи бўлиб кўринади. Ниҳоят бир кун шу учбурчак хат ҳам келмай қолгач, беун йиғлаган кўзларгина эмас, ҳатто киприкларнинг ҳам қизариб кетиши мумкинлигига ишонамиз. Бу шеърдан биз орзиқиб кутилган ғалаба келгач, ҳатто қуёшнинг ҳам бир қалқиб кетганию, тупроқнинг оғир хўрсинганини туйгандек бўламиз: бу — она замин бағрига бош қўйган йигирма миллион чақмоқнинг ғалаба кунини бир эмраниб қўйиши туфайлидир. «Йигирма миллион» тарихий рақамига шеърятда қўлланган не-не ажойиб сифатлар, ўхшатишлар бирлиги маълум. Улар ичидаги Р. Гамзатовнинг йигирма миллион турнаси жаҳонни кезиб юрибди. Фикримизча, «йигирма миллион чақмоқ» ҳам Сафарнинг анчагина муваффақиятли топилмасидир.

Умуман, «Учбурчак мактублар»да поэтик янгилик сифатида баҳоланишга арзигулик мисралар, образлар талайгина.

Буюк ғалаба келган кун бу шеърда қуйидагича ифодаланади:

Эҳ-ҳе... бир кун кулдик биз,
Аччиқ йиғи аралаш.
Кулгимизнинг ранг-рўйи
Қандай эди қонталаш.

Бу орзиқиб кутилган ғалаба, қувонч, шодиёна кулгусига не етсин. Бироқ ғалаба қанчалик азиз бўлмасин, кулгулар нечоғлик чаман ёзмасин, кечган азобларни, қайтиб келмас йўқотишларни, есир болаликни, сағир

орзулару, ўксик армонларни унутиб бўладими? Мана шулар рамзини шоир юқорида кўрсатилгандек, «кулгимизнинг ранг-рўйи, қандай эди қонталаш» дейилган биргина образли иборада бера оладики, буни менимча, агар таъбир жоиз бўлса, Сафарнинг жиддий муваффақияти дейиш мумкин. Шоир мазкур шеърида Ғалаба шодиёнаси тасвирини давом эттириб, кичик бир детал воситасида бизни кенг табиат қучоғига олиб чиқади ва айни вақтда, шу зумда яна инсон қалбига олиб киради. Кичиккина парча — тўрт мисрада буни амалга ошириш осон эмас, лекин назаримизда, Сафар бунинг уддасидан чиқади:

Майсаларнинг лабидан
Кўкариб чиқди кулгу.
Кулгуларга ўралиб
Юракда қолди қайғу.

Бу — инсон руҳиятидаги, мураккаб, зиддиятли ҳолатнинг анчагина теран ва усталик билан тасвирланишидир. Орзиқиб кутилган ғалаба келди. Лекин, бари бир чекилган ғамларни унутиш мукинми? Мумкингина эмас, умуман унутиб бўлармиди? Бу ғамлар авлодлар бағрида абадий яшамайдими? Бироқ бундан катъи назар, ҳаётда севинч тантана қилиши муқаррар. Шунинг учун юракдаги қайғулар яланғоч эмас, аввалги парчадаги каби фақат қонталашгина эмас, кулгуларга ўралгандир, ҳаёт ғолибияти, саодат тантанаси, шодлиги билан буркангандир. Бу — ҳаёт оптимизмининг ўзига хос ихчам ифодасидир. Шоир «Учбурчак мактублар» шеърининг бошидан охиригача оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига, шахсий туйғулардан ижтимоий маънолар ифодаси томон кўтарила боради ва асарни қуйидагича умумлашма билан якунлайди:

Асрим шошириб қўйди
Бугун инсон ақлини.
Бизлар унутдик тамом

Учбурчак хат шаклини.
Аммо унутмадик, йўқ
Юртимиз мардларини,
Опицлаб юрмоқдамиз
Уларнинг дардларини...

Сафарнинг уруш ва ғалаба мавзуидаги бундай шеърлари талайгина. «Тунда осойишталик чўкканида борлиққа...», «Қўшни кампир илтижолари», «Жаббор отанинг айтганлари», «Икки дўст ҳақида баллада», «Адашган хабар балладаси» сингари асарларида Сафар уруш ва унинг даҳшатларини, бу даҳшатларнинг инсон қалбида қолдирган жароҳатлари билан алоқадор бўлган мавзуларни, бу мавзудаги янги-янги қирраларини очишга интилади ва аксар ўринларда бунга муваффақ бўлади.

Уруш туфайли миллионлаб фарзандлар отадан етим қолганлигини биз яхши биламиз. Бироқ, урушдан қайтмаган фарзандлари умидида ҳамон нигорон қанчадан-қанча волидалар-чи, оталар-чи? Бу қандай етимлик? Сафар ўзининг «Жаббор отанинг айтганлари» шеърда бу мусибатни ўзига хос тарзда ёритиш имконини топади:

Дейшар: жуда ёмон болалар етим қолса!
Мен дейман: жуда ёмон оталар етим қолса!

«Адашган хабар балладаси»да ўзининг мотами йилига етиб келган жангчи қалбида кечган дилгир туйғулар тугёни тасвирланади. Бироқ, энг асосийси, муаллиф бу ҳолат тасвири билан кифояланиб қолмай, ўз гоёвий ниятидан муҳим хулоса чиқаришга эришади:

Хабар адашиб келди,
Балки ўнта, ягона.
Аммо биз адашмадик,
Адашмади замона.

Сўнги йиллар ўзбек шеърлятида инсон руҳининг қатламларига чуқурроқ кириш, туйғулардаги мураккабликлар ва зиддиятларни очишга интилиш тенденцияси кучайиб бораётганини танқидчилик алоҳида таъкидламоқда. Сафар Барноевнинг муваффақиятли чиққан шеърлари ҳам мана шу тенденцияга эш ва ҳам оҳанг. Ҳаёт-мамот жангларида ялакат мағиздек бир жон-бир тан бўлган икки дўст («Қасам ҳақида баллада»), тақдир омон қолишни насиб этса умрбод оғанидек яшашга қасам ичган икки биродар тинч ҳаёт даврига келиб қон кечиби топган садоқатни сақлаб қолломайдилар. Омад кулиб боққан дўст омадсизроғини унутади. Бу оқибатсизлик, сўз қадрининг поймол бўлиши, ёки бошқача айтганда қасамнинг бебурдланиши шоирни ларзага солади. Шоир тасвирлашича, жангларда сўнмаган ишонч, жангларда омон қолган бир дўст тинч кунларга келиб тирик бўла туриб иккинчи бир дўст қалбида ўлади. Инсон ҳаёт бўла туриб кимнингдир, айниқса, яқин дўстнинг қалбида ўлишдан ҳам оғирроқ мусибат йўқ. Шоир сўзлариши шамолларда учирмасликка чақиради, ишончни оқибат билан мустаҳкамлашга чорлайди. Шундай қилинг, деб бизга ваъз ўқимади, бу хулосага келишни ўзимизга қолдиради. ()

Бироқ Сафарнинг барча шеърларини юқорида таҳлил этилган намуналар қатори муваффақиятли дейиш қийин. Унинг тўпламларида паст-баланд шеърлар мўл учрайди. Анчагина дуруст ва кучли шеърлари билан ёнма-ён бўш ва саёз шеърларга ҳам дуч келамиз.

Умуман Сафар Барноевнинг аксар шеърларига назар ташласак, у кўпроқ сюжетли шеър яратишга мойил эканини кўрамиз. Тўғри, муаллифнинг ғоявий-бадий мақсадлари билан мустаҳкам алоқадорликдаги теран сюжетлилик асосида яратилган истаганча ажойиб шеърларни кўрсатиш мумкин. Бироқ, ҳамма гап шундаки, кўпсўзлилики, фикрий чўзиқлик, қаҳрамон ҳа-

ракатини жиловлай олмай, унга эргашиш, нозарур тафсилотларга берилиш, етакчи гоёвий ниятнинг мазмун баёнчилиги сояси остида қолиб кетиши, ва шу аснода асар эстетик эффектнинг нураши каби қусурлар шеърдаги теран сюжетлилиқнинг доимий кушандаларидир. Сафарнинг «Қўшнимиз жангдан қайтди...», «Қушчаларим қўшиғи», «Отамнинг ўртоқлари» сингари шеърлари, қатор балладаларида шу нуқтаи назардан оқсаш кўзга ташланади. Бундан ташқари, тасвир ифодасида табиийликка эришолмай, «Номларини (қаҳрамонларнинг) билардим ёддан», «Унутмоқлик — заҳматдан-заҳмат», «Эртаминзи қилган саломат» («Чеҳралар» шеъридан) сингари зўрма-зўраки, сунъий сатрларга йўл қўйилиши; «Сизни кетма-кет туғиб меҳрга кўмилгандим, Дунё агар шу бўлса, дунёга чўмилгандим», «Сизни кетма-кет туғдим, Дейишганди катта бахт» («Қўшни кампир илтижолари» шеъридан), «Қунлар бунча елдим, Дунё бунча чархпалак. Мана оғир болдим, Кўзда нур йўқ, Жон ҳалак» («Жаббор отанинг айтганлари» шеъридан), «Уруш-ку қувончи аралаб, Сўндирди умрнинг чироғин» («Ҳар баҳор...» шеъридан), «Олтмишнинг тең ярмига етибман бир думалаб» («Отамнинг ўртоқлари» шеъридан) сингари мубҳам мисраларнинг учраб туриши Сафарнинг ўз шеърларига талабчанликни янада кучайтириши ва асарни қайта-қайта ишлаш масаласига алоҳида масъулият билан қараши зарурлигини кўрсатади. Масалан, Сафарнинг «Ҳар баҳор» деб бошланадиган шеъри бор. У аслида ёмон эмас. Мана неча йилдирки чол урушга кетган кенжасидан қора хат келганини кампирдан яшириб яшайди. Кампир ҳамон умидвор, динтиқ, фарзанди илинжида. Шеър драматик манзаралардан, чуқур психологик кечинмалар тасвирдан ҳоли эмас. Лекин, бари бир уни муваффақиятли дейиш қийин. Нима учун? Шунинг учунки, у бизга «Асрор бобо» ҳикоясининг ихчамлаштирилган шеърий вариантидек

тасаввур қолдиради. Фақат бугина эмас. Фарзандидан қора хат олиб, бунни бир-бирларидан яширган чол-кам-пирлар ҳақида кўплаб ўқилган асарлар ҳақидаги тасаввуримизга бу шеър бирор бир янгилик қўшмайди. Фақат бу шеърнинг ўзигагина баҳо берган, уни шу йўналишдаги бошқа асарлар билан қиёсламаган ўқувчида у анчагина ижобий баҳо олишга ҳам муносиб. Бироқ, унга каттароқ талаб, ҳақиқий, оригинал бадий асарга қўйиладиган мезон нуқтаи назаридан ёндошсак фикримиз ўзини оқлай олади.

Сафар Барноевнинг шеърлари ичида шундайлари ҳам учраб турадики, уларда кўпсўзлилиқ, чўзиқлик асл мақсадни, маънони тўсиб қўяди. Баъзан эса, қатор-қатор сўзлар, мисраларнинг маъновий ва маънавий нагрукаси етарли даражада бўлмайди. Шу нуқтаи назардан «Қушчаларим қўшиғи» шеърига назар ташлайлик. Унда лирик қаҳрамон қушчалар билан шундай мулоқотга киришади:

Бизлар бормиз,
Сизлар борсиз
Тинчлик асло бузилмас.
Қуёш кулиб турар экан
Ҳеч қандай ўқ узилмас.

Бир қараганда сўзлар жойида, мисралар ҳам, қофия ҳам ўз ўрнида. Поэтик маъно мантиғига келганда эса, у ўқувчи идрокини қаноатлантира олмайди. Чунки бу шеърини парчага юкланган мақсад, ният ва улар орқали илгари сурилувчи гоё ниҳоятда мубҳам. Конкретроқ таҳлилга ўтайлик. Хўш, қуёш кулиб турар экан, нега ҳеч қандай ўқ узилмаслиги мумкин? Эҳтимол шоир қуёш образига бирор бир рамзий маъно юклагандир, деб бу шеърни қайта-қайта ўқиймиз, бироқ бунни сезмаймиз. Шеърнинг охириги тўртлиги шундай:

Тонгда туриб тилга кирган
Қушчаларим — шўхлигим.
Ғолиб Ватан фарзандиман,
Шудир кўнгил тўқлигим.

Ғолиб Ватан фарзанди бўлиш яхши, бироқ ғолиб Ватан фарзанди бўлишнинг ўзи туфайлигина кўнгилни тўқ қилиб юравериш билан бу лирик қаҳрамон назаримизда бизга ҳам, ёш ўқувчиларга ҳам ҳали ибрат намунаси эканлигини кўрсатолмайди. Шеърхон лирик қаҳрамон ҳаракатидан, характеридан, ҳаёт тарзи, ўй-мушоҳадаларидан ўзига нимадир олишни, ўзини бо-йитишни истайди. Юқоридаги шеър якунидаги лирик қаҳрамон қиёфаси ҳам, характери ҳам мубҳам. Натижада, шеърнинг аввалги қисмларида бир оз кўриниш бера бошлаган учқунлар асар ниҳоясига бориб сўниб қолгандек туюлади. Бу камчиликлар Сафар Барноевнинг ўз шеърлари устида астойдил ва қайта-қайта ишлаши лозимлигини кўрсатади. Бироқ энг асосийси, С. Барноевнинг ҳарбий-ватанпарварлик мавзуида сўнгги йилларда ёзган шеърлари уруш оловини ёқишга ҳезланаётган капиталистик дунё кирдикорларини фош этишга, тинчлик ғояларини мустаҳкамлашга баҳоли қудрат ҳисса қўша олади. Улуғ ғалабанинг қирқ йиллиги муносабати билан майдонга келган унинг шеърлари моҳият эътибори билан шу ғалабани бунёд этганларнинг нурли хотираси олдида ижодкорлар бурчининг ўталишидан ўзига хос бир намунадир.

Ҳарбий-ватанпарварлик мавзуидаги Сафар Барноевнинг шеърларида ижтимоий оҳанг анчагина ўткир бўлгани ҳолда, катталарга ёзилган унинг бошқа йўналишдаги шеърларида бу хусусият бирмунча етишмай қолади.

Шу талаб — ижтимоий масалаларнинг поэтик талқини ва шу куннинг долзарб масалаларига ҳамнафаслик нуқтаи назаридан Турсуной Содиқова шеърларига назар ташлайлик.

Турсуной Содиқова шеърятимизга 60-йилларнинг бошларида, студентлик йилларида кириб келди. Адабиёт ихлосмандлари яхши билишади: умуман бу давр поэзиямиз ва прозамизнинг янгиланиш даври бўлган эди. Бу йилларда адабий жараённи теравлик ва хасослик билан таҳлил этиб, шу жараённинг ўзига фаол таъсир ўтказувчи янги йўналишдаги, ҳатто айтиш мумкинки, янги типдаги бир қатор адабий танқидчилар бўй кўрсатди. Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов сингари шоирларимиз худди шу йилларда оғизга тушди. Ўткир Ҳошимов ва Шукур Холмирзаев каби носирларимизнинг асарлари қўлма-қўл бўла бошлаган йиллар ҳам шу даврга тўғри келади. Муҳаммад Али, Рауф Парфи, Жамол Камол, Ойдин Ҳожиева, Омон Матжон, Чўлпон Эргаш, Машраб Бобоев ва бошқаларнинг шеърлари шу йиллардан бошлаб шеърятимизнинг келажагини янада порлоқ қилувчи авлод етишиб келаётганини кўрсатди.

Бир-бирига ўхшамас, ўзига хос бундай шоирлар ичида адабиётга эндигина қадам қўйиб келаётган ёш бир шоирнинг ўз ўрнини топиб олиши, улар ичида йўқолиб, эриб кетмаслик, осон иш эмас. Бунинг учун ёш шоир ўзлигини, ўз овозини кўрсатиши зарур эди.

Турсуной шеърятимизга мана шундай шарт-шароитларда кириб келди ва айтиш мумкинки, ўзининг дастлабки шеърлари биланоқ мутахассисларнинг ҳам, шеърхонларнинг ҳам эътиборини ўзига торта олди. Унинг дастлабки шеърлари ҳақидаёқ Озод Шарафуддинов, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар илиқ фикрлар айтишди. Ҳатто, А. Орипов Турсунойнинг қайси бир шеърдаги «Кўнглим каби ой ҳам яримта, жой излайди ўзин қўйгали» деган мисрасини ўз асарларидан бирида эътироф этиб, унинг муаллифини шеърининг лирик қаҳрамони даражасига кўтаргани хотирамизда.

Турсунойнинг шеърларида узоқ вақт, асосан, маъ-

навий — интеллектуал масалаларни куйлаш устунлик қилди. Уларда, кўпроқ, қалбнинг нозик, оний ҳолатлари, қувонч ва қайғулар, муҳаббат ва изтироблар, учрашув ва айрилиқлар, соғинч ва ташвишлар қаламга олинди.

Кейинги йилларда унинг шеърларидаги бу хусусиятлар муайян умумлашма маънолар билан йўғрила бошлади. Лирик қаҳрамонининг гражданлик позицияси ўткирлашди. Даврнинг, ҳаётимизнинг қатор муҳим ва актуал масалаларини кўтариб чиқишга интилиш ва уларга муносабат билдириш сўнгги йиллардаги Турсуной шеърларининг етакчи хусусиятига айлана бошлади, дейиш мумкин.

Шу маънода унинг «Аёл монологи» ва «Қоғозбозликни йўқ кўргали кўзим» деб бошланадиган шеърини сўнгги йиллар ёшлар поэзиясидаги бақувват шеърлар қаторига қўйгимиз келади. Бундан 60 йил аввал Маяковскийнинг қоғозбозликка қарши ёзилган машҳур шеърини барчамиз яхши биламиз. Турсуной шу мавзуга янги даврдан туриб қайтадан мурожаат қилди. Бу эски мавзунинг янгича қайтарилиши эмас, балки янги давр шароити талабларидан келиб чиқиб янгича талқин этилиши, аввалгисининг ривожлантирилишидир.

Турсунойнинг 4—5 йил аввал ёзилган бу шеъри ниҳоятда зарур ва керак, долзарб ва ҳаётий эканини яқинда қабул қилинган умумий таълим ва ўрта мактаблар ишини янада такомиллаштириш ҳақидаги партия қарори яна бир қарра тасдиқлади. Маълумки, бу қарорда маориф ва мактаб ишларида процентбозликка, керак-нокерак қоғозбозликка, ўринсиз текшир-текширларга чек қўйиш лозимлиги алоҳида уқдириб ўтилди. Турсунойнинг фикр юритаётганимиз шеъри — худди мана шу ҳақда, шу масаланинг гўзал бир поэтик, умумлашма ифодасидир. Шеърдаги:

Юрак қилмас экан уришни канда,
Ҳалол меҳнат билан бергумдур овоз.
Коммунизм қуришдай юмуш турганда,
Қуриб кетмайдими ҳар қандай қоғоз!—

дейилган, маориф соҳасидаги, умуман ҳаётдаги керак-сиз, ортиқча қоғозбозликка қарши курашга чақирувчи даъват, минг-минглаб кишиларнинг қалбидаги туйғуларига, фикридаги хаёлларига эш бўла олади.

Турсуной нозиктаъб, нозикхаёл шоира. У ўзига хос ва бетакрор ҳолатларни, миллий манзараларни топа олади. Топиш-ку, бир наъв, энг асосийси, уларга ихчам, лўнда ва тиниқ, ҳатто айтиш мумкинки, суратли ифодалар топишга эришади. Бу — шеърятда мураккаб, уддасидан чиқиш осон бўлмаган иш. Бунга фақат тинимсиз меҳнат, изланиш ва иқтидор натижасидагина эришиш мумкин.

Унинг шеърлари туфайли биз хушбўй жийда япроғидан майин куйлар ўқиймиз; тахтачада унаётган бугдойлардан сумалак таъмини туямиз; ёмғир ёлган кез мунгайган ўт-ўланларни эмас, кўзларини маҳкам юмволиб, чўмилаётган гунчаларни кўрамиз, таҳайюл ишга тушса, бу гунча бизга гўдакка ўхшаб кетади; шоира шеърларида нафис нилуфаргулнинг ҳовузда очилиш чоғдаги саси эшитилади; наинки май ёки бода, ҳатто сўзлар ифоридан маст бўлиш мумкинлигини уқамиз; ялпиз ҳидини улашиб қўймасидан баҳор шаробини тўйиб сипқориб қолиш лозимлигини, ҳаётнинг бугунги бу тароватини эртага топиб бўлмаслигини идрок этамиз ва ҳоказо. Бундай мисралар, бундай шеърлар бизни ҳаётдан завқланишга чорлайди, қалбимизга гўзаллик туйғуларини олиб киради, яшамоқ, курашмоқ ва меҳнат қилмоқнинг тотли хаёллари билан буркайди.

Турсуной ҳозиргача учта шеърини тўплам эълон қилди, холос. Унинг дастлабки «Куй» номли китоби босилиб чиққанига ҳам салкам ўн йил бўлди. 1981 йил эълон қилинган «Гул фасли» тўплами ҳам китоб дўкон-

лари расталарида шеърхонларнинг кўзига такрор-такрор тушишга улгурмаёқ, тарқалиб кетди. Таниқли адабиётшуносларнинг илиқ баҳосига сазовор бўлди. Танқидчилик бу китобга ёзган махсус тақризда тўпламни наинки муаллифнинг, балки айни вақтда, ҳозирги ёшлар шеърятининг жиддий ютуғи деб кўрсатди.

Лекин Турсунойнинг ёзганлари ичида тўлиқ асар даражасига кўтарилмай, унинг эскизи даражасида қолиб кетган «Поезд ўтар» каби, фикрий янгилик белгиларидан узоқроқ «Ёр-ёр» сингари шеърлари ҳам учраб турадики, улар чиройли шеърлардан дасталанган тўпламлари савиясига бирмунча путур етказди. Шу маънода у тўпламларига янада талабчанроқ ёндошгани маъқул.

Кези келганда шуни ҳам айтиш лозимки, Турсуной, мана деярли йигирма йилдан буён ижод қилиб келаётган бўлса-да, унинг атиги уч тўплами чиққан, холос. Бу, албатта, унинг каммаҳсуллиги натижасигина эмас, ўзига бўлган жиддий талабчанлиги ифодасидир. У ажабтовур кўп ёзадиган, бироқ талабчанлиги туфайли ёзганларини оз эълон қиладиган ижодкорлар тоифасига киради. Тўғри, бадий ижоднинг қиммати миқдор билангина эмас, миқёс билан белгиланади, албатта. Лекин, шунга қарамай, биз Турсунойга янада фаолроқ бўлишни, шеърлари билан матбуотда тез-тез кўриниб туриш лозимлигини айтишга ҳақлимиз. Зеро, унинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний имкониятлари янада фаолроқ ижод қилиши мумкинлигини кўрсатади.

Шундай шоирлар бўладикки, уларнинг ютуғи ҳам, камчилиги ҳам китобхон ва мутахассислар томонидан бир маромда баҳоланиб боради. Шундай шоирлар ҳам бўладикки, уларнинг асарлари жамоатчилик ўртасида ҳам, танқидчилар орасида ҳам кескин баҳсларга, мунозара ва тортишувларга сабаб бўлади. Ана шундай шоирлардан бири Рауф Парфидир.

Рауфнинг дастлабки «Карвон йўли» (1968) тўпла-

ми чиққанига салкам йигирма йил бўлди. Утган йиллар мобайнида у «Акс-садо», «Тасвир», «Хотирот», «Кўзлар», «Қайтиш» сингари ўнга яқин тўплам эълон қилди. Шу ўринда Рауфнинг таржимонлик фаолияти-ни ҳам алоҳида таъкидлаш керак. У халқимизни жаҳон адабиётининг икки йирик асари билан ошно қилди. Булар Байроннинг «Манфред» асари ва Нозим Ҳикматнинг «Инсон мазаралари» номли монументал полотносидир.

Рауф ижоди ҳақида, шеърларининг йўналиши ва ўзига хослиги ҳақида, қусур ва ютуқлар ҳақида деярли йигирма йилдан буён жиддий баҳслар бўлиб келади. Уларда турли-туман, ҳатто, баъзан бир-бирига зид ва қарама-қарши фикрлар айтилади. Лекин бир нарса аниқ: Рауф ижодини энг жиддий танқид қилувчилар ҳам бу шоирнинг ўзига хос талант ва иқтидор эгаси эканлигини эътироф этадилар.

Рауф ижоди ҳақида фикр юритувчи айрим танқидчилар унинг шеърларида баъзан лаҳзалик тушкун кайфиятлар куйланишини, баъзан замондош қиёфасининг нотўғри талқин этилишини сўзлайдилар. Аслида шундайми? Мутлақ йўқ, дейиш менимча нотўғри бўлур эди. Чунки Рауфнинг ҳазин руҳли шеърлари йўқ эмас ва оз ҳам эмас. Лекин энг асосийси, уларнинг моҳиятини тўғри аниқлай олишда, улардан тўғри хулоса чиқара билишда. Чунки Рауфнинг аксар шеърларидаги ҳазин кайфиятлар ҳазинликни мадҳ этиш учун эмас, аксинча, ундан қутулиш учун, нурли ҳолат, туйғу, кечинмаларни излаш, уларга интилиш мақсадида ва уларни ботинан тараннум этиш ниятида қаламга олинади. Замондошимиз талқинидаги айрим танқидчиларга қора бўёқлардек туюлган тасвир услуги эса, Рауфда аслида замондошимизнинг мураккаб кечинмаларини, инсоннинг дарду ҳасратлари ва қувончларида рўй берувчи мураккабликларни, зиддиятларни акс эттириш асосига қурилади. Маълумки, социалистик реализм инсон қал-

бидаги бундай мураккаблик ва зиддиятларни тасвирлашни инкор этмайди. Менимча, юзаки ёзишга ўрганиб қолган айрим шоирларда инсон идроки ва қалбидаги худди мана шу мураккабликларни акс эттириш, оддий қолип ва шаблонларга сиғмовчи, ҳар бир ҳолат ва вазиятда бетакрор, янгича намоён бўлувчи ўзига хосликларни тасвирлаш етишмайди. Евтушенко, Вознесенский, Рождественский, Ўлжас Сулаймон, Гулрухсор шеърятига эътибор берсак, уларнинг асарлари машҳурлигини белгилаб берувчи асосий фазилятлардан бири худди мана шу инсон кечинмаларидаги мураккабликларни тасвирлаш эканини кўришимиз қийин эмас.

Лекин мен бошқа бир масала муносабати билан Рауф шеърларидаги айрим камчиликларни айтишни истар эдим. Бу айниқса, Рауфнинг ўта мураккаб, баъзан жумбоқ даражасига бориб қолувчи образлиликда кўринади. Масалан:

Кибернетика
Мия — қора қути,
Қора қути — жаҳоннинг соябони
Бир нафасни бир зарбга тенглашдек
таҳлика —
қора қути...

сингари мисралар Рауф шеърларида оз эмас.

Шунингдек, Рауфнинг «Николай Рубцов хотирасига» номли шеъридаги:

Сокин оғир шеърлар ёзмак бўламан шаънингга
Ютиб юбораман кўзларимни чайнаб
Туфлаб ташламакчи бўламан қофиясини
Оғриқни енгиб
Сокин, оғир шеърлар ёзмак бўламан.—

мисраларини неча марта қайта-қайта ўқимайлик, бари бир, улардан бирор конкрет маъно уқиб олишимиз қийин. Улар бир вақтлар — 20-йилларда пайдо бўлиб,

шеъриятдан ҳам, халқ қалбидан ҳам ўрин тополмаган изланишларнинг бугунги ингрофига ўхшаб кетади.

Фақат бугина эмас. Шунга ўхшаш перспективасиз изланишлар Рауфнинг бошқа шеърларида ҳам учрайди. Масалан, «Верлен» шеърига назар ташлайлик:

У ҳайбатли кўзга айланди,
Ундан оқиб чиқади ўзи.
Қувиб борар, қизил-яшил кўйлак кийган
Ҳавони қувиб борар.
Темир-бетон қўллари билан
Қаттиқ тақиллатар ҳаприқиб,
Юрагининг почта қутиси
Осилган дарбозасини.

Кўриниб турибдики, бу парча билан аввалги парча ўртасидаги поэтик приёмда яқинлик, қариндошлик бор. Уларнинг асосини, ҳаддан зиёд мураккаб образлилик ташкил этади. Образлилик дейиш ҳам унчалик жойиз эмасдир, балки. Бу шеърларга образлиликдан кўра кўпроқ образсизлик сифати тўғри келар. Чунки, шеъриятдаги ҳар қандай тушунарсизликлар даставвал образдаги қусурлар оқибатидир. Назаримда Рауфнинг бу типдаги шеърларининг камчилигини фақат шаклдангина изламаслик керак. Чунки шакл жиҳатидан юқоридаги шеърларга ниҳоятда яқин бўлган «Виктор Харанинг сўнгги қўшиғи», «Ватан ҳақида Бернд Иеншга мактубим», «Пабло Неруда ўлимига» сингари шеърларда юқоридаги асарларидаги каби фикрий мужмаллик кўринмайди. Аксинча, уларда фикр тиниқ, бинобарин, гоё ҳам аниқ. Улар фақат Рауфнинггина эмас, умуман халқаро мавзуда ёзилган сўнгги йиллар ўзбек сиёсий лирикасининг пишиқ намуналаридир.

Рауфнинг сўнгги «Қайтиш» тўпламида янги бир аломатга эга шеърлар пайдо бўлди. Бу — қатор шеърларга онгли равишда тиниш белгиларнинг мутлақ қўйилмаслигидир. Умуман олганда, бу нарса шеъриятда тамомила янги ҳодиса эмас. Бошқа халқлар шоирлари

томонидан турли даврларда бу тажриба қўллаб кўрилган. Лекин тажриба, эксперимент бўлса-да, у Рауфнинг шеърларида ўзини оқлай олдими? Фикримизча у шеърини асарни идрок этиш ва ҳис қилишда ортиқча қийинчиликлар туғдиради, кераксиз барьерлар ҳосил қилади, холос.

Лекин, Рауф асарлари савиясини ва умуман, йўналишини бундай тажрибалар, экспериментлар, ҳамда «Кибернетика. Мия — Қора қути», «Николай Рубцов хотирасига» сингари шеърлар белгиламайди. Рауфнинг ранг-баранг шаклларга, бетакрор ва гўзал, ҳеч ким ишлатмаган образлар оламига бой бўлган шеърлари ниҳоятда севиб ўқилади. Улар шеърятимизгина эмас, умуман турмушимиз, туйғуларимиз, мураккаб олам ва одам қалби ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларимизни бойитишга хизмат қиладилар.

Рауфнинг ихлосмандлари, мухлислари уни биров ишлатган бирорта иборани, бирорта ўхшатишни, бирорта образни қайтармаслиги учун, бетакрорлиги ва ўзига хослиги учун, янгиликка интилишни ижодининг бош аъмоли қилиб олганлиги учун ва бу йўлда мухлислар ишончини оқлаб келаётгани учун севадилар ва қадрлайдилар. Унинг шеърларида, масалан, севгилисига қарата айтилган:

Кўзимга беркитай ва лекин,
Ешдай оқиб кетма, севгилим.

Ватанга қарата айтилган:

Ўзбекистон, энг ширин бўса
Каби лабларимга уриндинг,—

сингари дилбар образлар ниҳоятда мўлдир.

Агар юксак тоғларга чиқиб, қалбингизга сиғдиролмаган шодлигингизни «эх-ҳе»... деб уфқларга ёйиб юборсангиз, кўп ўтмаёқ унинг «ҳ-е-е-е»... деган акс са-

доси келади. Бу — табиий акс садо. Инсон ўзининг дарди, севинчи, бахти ва бахтсизлиги ҳақида ҳам жамиятга садолар тарқатиб туради. У санъаткор юрагига урилиб қайтади. Бу энди — ижтимоий, санъатнинг сеҳрли ва қудратли тилсимига бурканган акс садодир. Буниси аввалгисидан фарқли ўлароқ, қандай бўлса шундайлигича эмас, бориб урилаётган санъаткор юрагининг хусусиятларидан келиб чиқиб турли-туман, жаъмики ютуқ ва камчиликлари билан ўзига хос бўлади. Бу оригиналликнинг даражасини санъаткор маҳорати белгилаб беради.

Рауф Парфининг шеърларидан биз ана шундай — ижтимоий маънодаги акс садонинг шоир юрагига урилиб қайтган турли даражадаги паст-баланд тўлқинли овозини туямиз.

Рауф кўпчилик эътироф этаётган шеърятимизнинг фақат шаклигина эмас, энг асосийси, унинг мазмуни ва ҳаяжонли дунёсини ҳам бойитишга интилаётган шоир. Янги шаклга янги мазмунни ўзига хос йўсида ифодалаш учунгина мурожаат этилишидан маълум бўладики, шеърнинг ҳар бир компонентида фақат янгиликка интилиш Рауфнинг бош принципи. У инсоннинг энг ингичка ҳиссиётларини ҳам сезишга интилади, сезишгина эмас, кўришга ва пировардида, китобхонга кўрсатишга уринади. У товуш чиқмайдиган нарсалардан мусиқа тинглай олади, шаклсиз нарсаларнинг шаклини белгилашга уринади, табиатнинг ранги ноаниқ белгиларидан гўзал ранглар топади ва уларнинг ҳаммасини ўз туйғулари билан уйғунлаштириб юборади. Бу хусусият Рауф шеърларининг оригиналликни кучайтиради. Жумладан, «Ёмғир эмас, марварид ёғар...» шеърини фикримизнинг далили учун тўлиқ келтириш мумкин:

Ёмғир эмас, марварид ёғар,
Ёмғир — кеча шаклида бу он,
Сув сингари жилдираб оқар,

Кеча — кечар шод ва беармон.
Баргларда рақс этар шаббода,
Ўйнар сабо шаклида кеча,
Гуллар каби сақлайди одоб,
Афсоналар айтар тонггача.
Кеча тепасида учади
Кипригимдан отилгувчи нур.
Менга кеча ёмғир ичида,
Гўзал хаёл бўлиб кўринур.
Рухсорини ювмоқда кеча,
Ва булутга кўтариб бода —
Сассизгина ва масрур ичар,
Сассизгина шеър ўқир ёддан.

Рауфда тасвирида айниқса, табиат манзаралари гўзал чиқади. Улар оддийгина манзара сифатида қолиб кетмайдилар, шоир улардан ижтимоий маънолар ўқийди (юқоридаги шеърнинг сўнгги икки мисрасини эсланг). Натижада, бу шеърларда табиат билан жамият тасвири бирикиб кетадики, уларни бир-биридан ажратиш олиш қийин. Шунинг учун ҳам, Рауф шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг кайфияти, ҳолати, мақсади табиат билан шу қадар уйғунлашиб кетадики, уларни фақат табиат ҳақидаги шеър деб аташга ўйланиб қолади киши. Чунки, унинг шеърларидаги табиат манзараларида инсоннинг дарди, севинчи, изтироби ва умиди кезиб юради, тасвирланаётган инсоннинг кўнгил оҳангларида эса, табиат ранглари жиловланади. «Деразамга урилади қор...», «Ҳасратлари дунёнинг кўпдир...», «Мудрар ярим кеча уйқуда...», «Тонг отмоқда, Тонг ўқлар отар...», «Кундуз ўйга чўмар, тун яқин...», «Оппоқ булут изғир саросар...» каби шеърлари ҳақида юқоридаги фикрларни айтиш мумкин.

Рауф табиатнинг жонсиз буюмларини куйлатиб юборишга интилади. Уларнинг куйлашига ишонмасдан иложингиз йўқ. Чунки шоир Сизни ўз ҳиссиётларига шерик қилаолади. Масалан, унинг «Чироқ ёнар бўзариб» шеърини олайлик. Шеърда мадҳ этилаётган чироқлар оддий чироқлар эмас. Бундай чироқларнинг

ҳар бирида унга тикилиб турган инсоннинг қалби яширинган. Шунинг учун ҳам, у гоҳ «севимли орзу» бўлиб ёнади, гоҳ «Сўнгги йўқ ҳасрат» бўлиб порлайди, гоҳ «севинч каби» зиё сочади, гоҳ «гўзал қисмат» бўлиб жилваланади. Гоҳ саҳаргача куйиниб бир қўшиқ айтади. Хуллас, тонгда ўз навбатини қуёш олгунча одамларни куйлаб туради у. У ўз бунёдкорини куйлайди. Оддийгина бир чироқ шоир кўзига ана шундай хислатлари билан кўринади. Тўғрироғи, шоир чироқларидаги ана шу «фазилат»ларини кашф этади. Ёниб турган чироқнинг ҳам ҳасрат орзуси, севинчи, қисмати бўлиши мумкинми?— дегувчилар учраса ажабмас. Зимзиё тунда, танҳо хаёл оғушида порлаб тургувчи чироқларга бир тикилинг-а, ҳақиқатда шундай бўлиши мумкинлигига ишонасиз. Шундай, янгилликни сизда даставвал Рауф шеърлари пайдо қилади.

Рауфнинг катта масштабга чиқишга арзигулик шеърлари ҳам йўқ эмас. «Шеърят», «Чексиз-чексиз дақиқалардан иборатдир», «Тонг отмоқда...», «Дафтардан бир варақ боқади кулиб»... каби манзумалари шулар жумласидан. Айниқса унинг «Шеърят» ва «Чексиз-чексиз дақиқалардан иборатдир.» шеърлари ижтимоий-сиёсий ва гражданлик пафоси билан ҳам, шакли ва услуби билан ҳам бошқа шеърларидан ажралиб туради.

Лекин Рауфнинг ҳамма шеърларини ҳам бир хил савияда деб бўлмайди. Рауфнинг аксар шеърларида бадийлик кучли. Лекин, айрим ҳолларда асарнинг ғоявий мазмуни ана шу бадийлик эвазига, гўзал топилма образлар эвазига қурбон қилингандек туюлади. Натижада шоирона дид билан топилган чиройли ташбеҳлар фақат ташбеҳлигича қолиб кетади. У асарнинг ғоявий йўналишига сингишиб кетмайди. Масалан, «Тарфилланиб бормоқда осмон», номли шеърида, шоир қаҳрамоннинг муваффақият билан топилган оппоқ ҳидга тўлаётган бағир оғушидаги зангори сезгиси, киприқдаги

суюқ хаяжони, кўзларидаги юмалоқ севгиси ҳақида гапиради, шеър охирида «онажон мен ҳам саломат юрибман» деган хулоса чиқаради. Шу билан шеър тугайди. Шеърнинг умумлашма кучи — султ. Бундан Рауфнинг баъзи шеърларида умумлашма — хулоса чиқариш кучи етишмай қолаётгани кўзга ташланади. Айрим шеърларида шоирнинг асосий мақсади ва асарнинг асосий ғояси мавҳумлашиб қолади. «Ёмғир ҳам тинмади узун кун», «Катта жойда ишлар деб, ўғлим...», «Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал» (бу шеър ҳам бадий жиҳатдан анча ғузал бўлса-да, композицион тузилиш ва мақсад йўналиши жиҳатдан тарқоқ), «Жигарбандим кўзим йўлингда» шеъри ҳақда ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Уларнинг баъзиларида шоирнинг қиёмига етмаган ҳислари кўзга ташланса, айримларида мақсад нурларининг фокусга йиғилмаслиги сезилади. Айрим шеърларида композицион сакталик учраб туради. «Катта жойда ишлар деб ўғлим» шеъридаги сўнгги тўртлик аввалги тўртликлар билан узвий боғланишга эга эмас. Уни ўзича, мустақил қабул қилиш мумкин.

Демак, Рауф юрагидан қайтган акс-садолар тўлқини маълум даражада паст-баланд. Лекин, уларнинг асосий қисми жарангдор ва баланд бўлганлиги учун, паст тўлқиндаги акс-садоларни босиб кетоллади.

ЮРАГИМНИНГ ДЕРАЗАЛАРИ

Тарихни янги асрларсиз, йилларни янги фаслларсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек ҳар бир халқнинг бадий адабиётини ҳам етилиб келаётган янги навқирон авлод вакилларисиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Баҳор ҳар йил қайта такрорланади, лекин унинг ҳар бир навбатдагиси тамомила янги баҳор, чунки у наинки мамлакатга, халққа, балки ҳар бир қалбга ҳам илгари кўрилмаган, англамаган, сезилмаган, туюл-

маган янгиликлар олиб келади. Бадий адабиётдаги янги авлод ҳам янги баҳор янглиг ижодиётнинг сеҳрли оламига ўзининг янги сўзини, янги тушунчаларини, кўҳна дунёнинг эски саволларига янгича жавобларини олиб киради. Бу янги жавоблардаги серкўламлик, шиддат, ўзига хослик шу янги авлоднинг адабиёт тарихи дан эгаллаб қолажак ўрнини белгилаб беради.

Шеърятимизнинг бу кунги камолотида ёшлар ижоди алоҳида ўрин тутади. Ўзбек совет адабиётига асос солган улкан санъаткорларнинг илғор анъаналарини давом эттираётган, замондош, даврдош устозлари маҳоратидан баҳраманд бўлаётган, жаҳон шеърятининг сир-асрорларини ўрганиб бораётган ёш шоирларимиз халқимизнинг гўзалликка ташна қалбини баҳраманд этишга қодир асарлар яратиш устида астойдил меҳнат қилмоқдалар. Партия Марказий Комитетининг ёш ижодкорларга ғамхўрликни янада кучайтириш ҳақидаги махсус қарорлари улар илҳомининг барг ёзувида муҳим роль ўйнамоқда. «Ғафур Ғулом» номидаги ва «Ёш гвардия» нашриётлари, «Шарқ Юлдузи», «Гулистон» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида ёшларга катта ўрин берилиши ёшлар ижодининг оммалашувиغا кенг имкониятлар туғдирмоқда. Махсус «Ёшлик» журналининг нашр этила бошлаши партия ва ҳукуматимизнинг ёш ижодкорларга кўрсатган навбатдаги жиддий ғамхўрлигидан бир нишона бўлди. Миллионлаб шеърхонларнинг телеэкран ва радио эфирлари орқали иқтидорли ёшлар билан юзма-юз учрашуви одат тусига айланди.

Сўнги босқичда шеърятимизга кириб келган Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиева, Рауф Парфи, Омон Матжон сингари шоирлар бугунги адабиётимизнинг бақувват ижодкорлари сафидан жой олди. Уларнинг кетма-кет эълон қилган тўпламлари ҳозирги кунда шеърят шинавандаларининг сеvimли мулкига айланиб қолди. Мана шу авлоднинг Хуршид Даврон, Ус-

мон Азимов, Муҳаммад Солиҳ сингари вакиллари-дан иборат кенжа бўгин ижоди ҳам йилдан-йилга ўз ўқувчиларини хурсанд қилмоқда.

Муҳаммад Солиҳ Усмоннинг тенгдоши. У Москвадаги Горький номли адабиёт институти қошидаги Олий адабиёт курсини битириб келгандан сўнг «Бешинчи фасл», «Оқ кўйлақлар», «Қудуқдаги ой», «Валфажр» каби шеъррий тўпламини эълон қилди. Унинг адабий ўйлари ва эсселари ҳам чуқур мушоҳадаларга бойлиги билан ажаралиб туради.

Муҳаммад Солиҳ — услуби шаклланган, ўзининг мустақил ижодий юзига эга бўлган ҳеч кимга ўхшамайдиган ёш шоирларимиз сирасига киради. У бир қарашда Рауф Парфига ўхшагандек бўлиб кўринади. Лекин юзаки қарагандагина шундай туюлиши мумкин. Аслида образларнинг ўта тифизлиги, сўзга фавқулодда ҳассослик, жумлаларгина эмас, ҳатто сўзларга мустақил маъно юклаш жиҳатидан у Рауфдан ажралиб туради. Традицион тўртликда фикр ривожлантириш унинг учун хос эмас. У бу йўлдан қочади. Унинг тўртликларидаги ҳар бир сатр кутилмаган фикр билан бошланади. Айни вақтда бирлашиб яхлит бирликни ташкил этади.

Масалан:

Куй янграр, майсалар қарайди
Бошини кўтариб куйга.
Майсалар ўйноқи тойларнинг
Олов тилларидан куйган.

Муҳаммад Солиҳ шеърлари олам ва инсон, қалб ва руҳият ҳақидаги туйғу ва тушунчаларимизни янада бойитади. Шеъриятда бу осон иш эмас. Очиги, Муҳаммад Солиҳга ўхшаб, шеъриятимизда ҳали ҳеч ким ёзган эмас. У мураккаб туйғуларнинг ўзгалар илғай олмаган қирраларини топиш ва уларни ўзгалар ишлат-

маган янги ташбеҳлар воситасида ўзгалар тасвирла-
маган бир йўсинда ёритишга интилади.

Сен қайтиб келасан — қорачиғингда
Менинг аксим ҳали ўчмасдан бурун.

Пайдо бўлган оним йўлакда, мендан
Суюнчи сўрайди сен ечган кийим.

Қушга қийин
Унинг кўзи
Кўз ёши ҳамдир.

Балиқлар сапчийди осмонга,
Кўзларида ялт этар олам.

Шом тушар,
Сўқмоқ жим кириб кетар боғ томон.

.

Сўқмоқ қиқирлайди,
Буралиб, буралиб кулади.

Муҳаммад Солиҳ картина, манзара чизишга уста.
Бу манзарани рассом чизмайди. Чунки у сўқмоқнинг
боғ томонига кириб кетаётганини тасвирласа-да, «жим»
кириб кетаётганлигини айтолмайди, сўқмоқнинг бура-
либ кетаётганини тасвирласа-да, қиқирлаб, буралиб
кулаётганини эшиттира олмайди. Буни сўз санъатиги-
на бажара олиши мумкин. Шунинг билан бирга Му-
ҳаммад Солиҳнинг манзаралари ҳеч қачон оддий тас-
вир доирасидагина қолиб кетмайди. Уларда оддий кай-
фиятдан ташқари, ҳаёт ва инсон ҳақидаги чуқур фал-
сафий фикрлар балқиб туради.

Мана унинг саккиз мисрадан иборат кичик бир
шеъри:

«Нима керак сенга,
Нима излайсан —
Кўнсанг бўлмайдимиз шу ҳаётга».

Дўстларим кўрсатган ўша ҳаётга —
Атир ҳиди анқиб турган ҳаётга
Узоқ тикиламан,
Яна тикиламан,
Кўнмайман.

Атир ҳиди нечоғлик хуш бўлмасин, ушбу ҳолатдаги шоир қарашича у сунъий пайдо этилган тароватдир. У табиий муаттарлик эмас. Шунинг учун шоирнинг лирик қаҳрамони атир анқиб турса-да, бу ҳолатга кўниқолмайди. Бундай ҳаёт унга ясама гўзалланган бир нарса, зўрма-зўракилик, сохталик бўлиб туюлади. Шоир кураш ва меҳнат билан тўлган, оддий, табиий, ўзликдан келиб чиқувчи турмушдангина муаттарлик туйғиси келади. У сунъий яратилган хушбахтлик эмас, табиий кечиши лозим бўлган ҳаётини гўзалликни асл гўзаллик деб билади.

Муҳаммад Солиҳ ҳам барча тенгдошлари сингари муҳаббат ва айрилиқ, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, давр ва Ватан олдидаги бурч, эрк ва шижоат, муқаддас туйғулар ҳақида ёзади. Бироқ адабиётнинг шундай бир «темир» қонуни борки — асарнинг қимматини фақат мавзугина белгиламайди. Бу ерда асосий гап — мавзунинг янгича талқинида, унинг сенгача ҳеч ким кўролмаган, сезолмаган рангин нуқталарини топиш, қуриш ва ифодалай билишда, воқеа, ҳодиса ва туйғулар тебранишини ўзингга хос равишда ўзгаларга кўрсатишда. Унинг «Йиллар» номли мўъжазгина шеърига назар ташлайлик:

Бу хушбўй йилларни,
Бу рангдор йилларни
Гул каби бирма-бир узаман.
Умр бўйи мен сархуш юриб,

Улардан гулдаста тузаман.
Бир куни бу хушбўй,
Бу рангдор гуллар
Сизмай қолар охир бағримга,
Шунда мен ачинмай, уларни
Қўяман ўзимнинг қабримга.

Эътибор берайлик: йилларни ўтказмоқ, яшамоқ ҳам-
манинг бошида, тақдирида бор. Лекин шоир айтаётган-
дек умр оддий йилларгина эмас, хушбўй йиллар, ранг-
дор йиллардан иборат бўлмоғи лозим, уларнинг зам-
рида бой ва сермазмун ҳаёт ётмоғи зарур. Шундагина
улар оддий йиллар эмас, жамланганда гулдастадек гў-
зал дейишга арзигулик йиллар бўлади. Шеърдаги
«мен» шоирнинг ўзигина эмас, бу лирик қаҳрамон шо-
ирнинг тенгдоши, юртдоши, замондоши; у жамият ҳаё-
тида, Ватан орзулари йўлида фаол яшасагина умри-
дан гулдаста жамлай олади. Ҳаётда беиз, бенур яшаш
керак эмас, умрни, йилларни беқўр ўтказиш керак
эмас, уларни рангдор ва хушбўй қилмоқ, яъни маъно-
дор ва мазмундор қилмоқ керак. Шундагина ўтган
умрга ачинмаслик мумкин, шундагина қабринга ум-
ринг йилларидан ясалган гулдаста қўйишинг мумкин.
Яъни, ҳар бир киши ҳаётлик чоғидаёқ ўзи ҳақидаги
хотирани, том маънодаги асл ҳурматни, шоир тили би-
лан айтганда — гулдастани ўзи, ўз умри билан бунёд
этади. Шу маънода юзаки қараганда сокин туйғулар
минтақаси асосига қурилган майин, ўйчан лирик шеър-
дек кўринган бу аср вужудидан жўшқин гражданлик
пафоси, чақириқ ва даъват ёғду сочиб туради.

Муҳаммад Солиҳнинг сокин, ҳатто бир қараганда
анчагина жўн кўринган шеърлари тубида, аслида, чу-
қур гражданлик куюнчақлиги ётади, дейиш мумкин.
Шу нуқтаи назардан унинг «Шам нутқи» номли шеъри
ҳам ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Энг сўнгги дақи-
қагача мен каби ёниб яшамоқ керак, деб Шам номи-
дан мурожаат қилади шоир. Мен бевақт шамоллар

хуружи эмас, ошиқлар нафаси шабадасида титрашни севаман, дейди у. Лирик қаҳрамон ҳамон Оламнинг нотинчлигидан безовталанади, совуқ иқлим шамолларининг борлигини эслатиб ўтади ва пировардида бу шамолларда ўчгиси йўқлигига нидо қилади, бошқаларни ҳам ўчмасликка, курашишга чақиради, Шам сингари сўнгги дақиқагача ёнишга чорлайди.

Булар Муҳаммад Солиҳнинг дастлабки шеърлари. Лекин унинг шу илк ижодиёқ деярли бирорта шеъри йўқки, уни фақат бир мартагина ўқиш билан чегараланиш мумкин бўлса. Унинг шеърлари ўзига талабчан. Бу шеърларни бир эмас, бир неча марта, қайта-қайта ўқиш керак. Бу хусусият, баъзан шеърлардаги ўта мураккаблик туфайли бўлса, аксар шеърларининг замирида, фикрий тифизлик, чуқур рамзий маънолар, рамзий образлар яшириниб ётиши туфайлидир. Улар кишини мушоҳада юритишга, фикрлашга, ўйлашга, унинг ғояси ва мазмуни мағзини чақишга, шоирнинг туб мақсадини чуқурроқ ва асл маъносида англашга, идрок этишга ундайди.

Муҳаммад Солиҳ шеърларининг бетакрор образларга, ўхшатишларга, рамзларга бойлигининг сабаби ҳам ана шу нарса билан белгиланади. «Кўкрагимга ботиб кетади, ўткир қирралари юракнинг», дейди шоир бир шеърида. Бу ерда гап юракнинг жисмий ҳолати ҳақида кетаётгани йўқ, албатта. Кўкракка ботган юракнинг ўткир қирралари, бу — оламдаги ташвишлар, дардлар, уни ҳис этиш, улар олдидаги масъулият бурчидир, ўзгалар юрагига шу ўткир қирраларнинг камроқ озор бериши ҳақидаги куюнчаклик туйғусидир. Бунинг учун эса шоир сўз билан шу ташвишларга қарши кураш олиб боришни ўзининг бурчи деб билади. Шунинг учунки, шоирнинг тушларига ҳам ҳатто Онаси ўрнига Сўз киради. Бу Сўз — сўзда ўз ифодасини топувчи шоирнинг ғоялари, гражданлик бурчи, Ватан фарзанди сифатидаги ўз мақсадларига устиворлик, тенгдошлари-

нинг орзу-умидлари, ҳаётда ўз ўрнини топиш учун кураш ва ҳоказо...

«Альенде мактуби» шеърида Муҳаммад Солиҳ ХХ асрнинг таниқли инсонпарвар курашчиси образинигина эмас, умуман ҳар бир Ватан ҳавас қилса арзигулик ватанпарвар қиёфасини яратишга интилади. У Альенде тилидан шундай дейди:

Кеча менинг ёнимга яна
Кимнидир қўйишди. Ешгина йигит.
Унинг кўксига ҳам меникидақа
Қўрғошин медаль —
Ватанни севганлар нишони...

«Улуғ мақсад олдида турганинда меҳнат қилишни дам олиш деб бил». Бу араб мақоли. Худди шунга ўхшаб, шоир назарида Ватан озодлиги, Ватан саодати йўлида қурбон бўлган шаҳидларнинг кўксига қўрғошин ўқ эмас, балки қўрғошин медаль, фарзандга Ватаннинг нишони бўлиб туюлар экан, биз ҳам бу тасвирни шеърий уйдирма эмас, айна ҳақиқат сифатида қабул қиламиз ва унинг чинлигига ишонамиз. Бу тасвир бизнинг қалбимизда олис бир диёрда ўз Ватани озодлиги учун курашаётган ўғлонларга чуқур хайрихоҳлик уйғотишдан ташқариш, ўзимизнинг ватанпарварлик туйғуларимизни ҳам янада камол топтирганига амин бўламиз.

Маълумки шеър образли фикрлаш билан тирик. Бу образлар қатими нечоғлик янги ва оригинал бўлса, шеър руҳига, унинг ғояси ва шаклига узвий сингишиб кетса асарни янада теран, янада муваффақиятли қилади. Муҳаммад Солиҳ шеърларида ана шундай оригинал янги образлар мўл учрайди.

«Қиз ва йигитнинг кўзлари тўқнашди» деган гап бизни ҳеч қандай ҳаяжонга солмаслиги мумкин, у оддий бир дарак гапдек эшитилади, холос. Шу жумладан келиб чиқувчи фикр ва маъно шоир илҳомига

тушгач, қуйидагича ажиб ва ҳаяжонли ҳолатга айланади-да, бизни ҳам ўз оғушига олади:

Деразани очар эканман, шу чоқ
Қочиб кетар уйга қамалган нигоҳ,
Қўшни боққа томон ташлайди ўзин,
Гулдан-гулга ўтиб юради узоқ.

Шоҳи кўйлак узра у сирғанар-да,
Ўзини оёқлар остига ташлар.
Сўнг кўчиб ёноқ ва исирғаларга,
Ўзга нигоҳ билан ўпиша бошлар...
Нигоҳим изидан боролмайман мен.

Образларга эътибор берайлик: дераза очилиши билан, уйда қамалиб ётган нигоҳ ташқарига қочиб кетади. Бу нигоҳ мақсадсиз, манзилсиз бевош эмас, унинг аниқ мақсади бор. Кўп ўтмай у ўзини қўшни боққа ташлайди. Қўшни боғда ҳам у «бекорчи» эмас, ўз мақсадини топади. Нигоҳ шоҳи кўйлак узра сирғалди-да, ўзини оёқлар остига ташлайди: бу нигоҳ Мажнун қадар ошиқ. У мақсад сари тинмай талпинишда, орзу йўлида фидоланишда. Ёноқ ва исирғалардан кўчиб ўтиб, ниҳоят орзуга етишади: ўзга нигоҳ билан ўпиша бошлайди. Мана бу — шеърнинг финали. Лекин бу финалнинг ҳам чўққиси бор. Нигоҳнинг эгаси уй ичида. Афсуски, у ўз нигоҳи изидан боролмайди...

Бу ҳақиқий шеър. Ҳақиқий шоирлик иқтидоридан дарак берувчи шеър. Шу тариқа «Қиз ва йигитнинг кўзлари тўқнашди» деган фикр шоирнинг илҳомида ажиб ва дилбар, бизни тўлқинлантиради, ҳаяжонли ҳолатга айланади. Ҳақиқий шеър ҳолатларнинг, туйғуларнинг маъносини янада кенгайтиради, уларнинг бойлигига бойлик қўшади ва шу тариқа фикрлар, ҳиссиётлар хазинасидаги оддий сўз билан ифодалашга бўйсунувчи ҳаяжонларни ўзининг сеҳрли илҳомига бўйсундиради ва бизга ажиб бир шодлик бахш этади. Қалбимиз тебранишлари, ҳиссиётларимиз силсиласи муайян

ҳолатда ўзининг истак ва саволларига жавоб топа олмай турган бир пайтда мана шундай шеърларни ўқисак, ҳиссиётларимиз тугуни беихтиёр ечилиб кетгандек бўлади, ёки шоир тили билан айтганда, очилмай турган гунча беихтиёр барг ёзгандек бўлади. Юқорида қисқача фикр юритганларимиз Муҳаммад Солиҳнинг «Йиллар» ва «Деразани очар эканман...» сингари шеърлари ана шундай асарлар тоифасига киради.

Ҳақиқий шоир биз кўрмаган нарсани кўрсатишга, сезмаган нарсани сездиришга, англамаганини англатишга қодир. Муҳаммад Солиҳнинг ҳам аксар шеърларида шу хусусият етакчилик қилади. Фарзанднинг онага ёзган хати икки олис масофани бехос туташтиради, бир варақнинг икки саҳифасидек икки вужудни бирлаштиради. Баҳор кечикканда куртаклар нарданинг бўғзида қолиб кетади, юраклар кўкракда вазнсиз тугунга айлангандек бўлади. Яна бир мисол: ёмғир тингач гуллар қўшиқ айта бошлайди — бу мисрани ўқиб биз чиндан ҳам гул қўшиқ айтиши мумкинлигига ишонамиз ва ҳатто бу қўшиқнинг шикаста саси қулоғимизга эшитилгандек бўлади. Хайрлашув чоғи йиғлаётган ёр фақат йиғлаётган эмас, кўзларига ёшлардан парда тортаётгандек бўлиб кўринади.

О, сен яна, кўзинга яна
Парда тортмоқдасан ёшлардан,—

деб ёзади шоир.

Вафоли ёр келган чоғ хаста йигит унинг нигоҳига суяниб ўрнидан тура олади.

Агар ҳаммамизга маълум кўргулик
Юз бергудай бўлса, мабодо,
Мендан ёрдам сўра,
Жоним!
Шунда ўлмайман мен
Ёрдам сўраётган аёл қошида...

дейди шоирнинг лирик қаҳрамони. Ёгаётган қор эса капалакка айланиб, одамларнинг барчасини гул деб ўйлаб, уларнинг елкаларига беозор кўнади ва ҳоказо ва ҳоказо...

Муҳаммад Солиҳ хотираларидан кўра хаёллари, армонларидан кўра орзулари кўпроқ бўлган авлодга мансуб шоир. «Йигитлар» номли шеърида у «Бизда хаёл кўпдир хотиралардан» дер экан, бу шунчаки айтилган гап эмас, дил сўзлари сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида бўлиб ўтган воқеаларни назмга тизишдан кўра яқин келажакда рўй беражак — хаёлида жонланаётган ва товланаётган ҳаётни, унинг сир-асрорларини шеърга солишнинг устунлик қилиши табиий бир ҳолдир. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида хаёл, умид, орзу образлари етакчилик қилади. Бу образларда унинг тенгдошлари қиёфаси, ўй-хаёллари, мақсадлари ўз ифодасини топади. Бу орзулар ҳаёт, Ватан, юртдошнинг янада бокира бўлишини исташ оловида учқунланади.

Бироқ, юқоридаги муваффақиятлар билан бир қаторда шоир ижодида қатор қусурлар ҳам кўринадики, у назаримизда бу камчиликлардан ҳалигача қутула олгани йўқ. Унинг баъзи шеърларида ҳали тиниқ пишиб етилмаган фикрларни шеърий шаклга тизиш, ўта оригиналликка интиламан деб шаклбозлик томон оғиш, рус символист шоирларининг тажрибаларига ижодий ва ижобий ёндошмаслик, поэтик гўзалликни фикрий прозамизга қурбон қилиш, ғояни макон ва замонда конкрет ифодалай билмаслик сингари камчиликлар кўзга ташланиб қолади. Бу камчиликлар эса, ўз навбатида бошқа камчиликларга олиб келади. Ўта сиқикликка интилиш туфайли унинг баъзи шеърларида композицион бузилиш рўй беради, фикрий узилишлар эса, ғоянинг яхлит намоён бўлишига тўсқинлик қилиб қўяди.

Масалан, «Менга жуда зарур...» шеърида шундай мисраларга дуч келамиз:

Бу тиниқ кўзларинг ҳеч қачон,
Ҳеч қачон лабингни инкор этмайди.

Нега кўз лабни инкор этиши керак, деб ўйланиб қолади, киши. Балки, шоир унга бирор рамзий, кўчма маъно юклаётгандир. Бироқ, шеърни қайта-қайта ўқиб ҳам бу мисралардан конкрет маъно уқиш қийин. Кўзларинг билан сўзларинг бир демоқчидир, балки шоир? Эҳтимол, бироқ, юқоридаги мисралардан шу маънони англаш мумкин бўлармикан? Ёки, «Чинорлар ўзгадир...» шеърига назар ташлайлик. Шеърдан бошқа фикрлар қаторида лирик қаҳрамоннинг ниҳоятда кучли муҳаббат эгаси эканлиги ҳақида гап боради. Унинг севгилисига ишқи шу қадар буюкки, бу ишқ йўлида кимдир ўзига қарши чиқса, ҳатто уни ўлдириш ҳам мумкин. Дарвоқе, шундай бўлиши мумкин ҳаётда. Бу фикрга эътироз билдирмаслик мумкин. Бироқ, баъзан ўта оригиналликка интилиш, чиройли образ топиш илинжи, фикримизча, бу ўринда ҳам шоир айтмоқчи бўлаётган фикрни бир оз чучмаллаштириб, муҳамлаштириб қўяди:

Ҳали ҳам кимнидир ўлдирмоқ мумкин
Муҳаббатинг учун — мен суюнаман —
Бу муқаддас йўлда адашмаслик-чун
Севгининг кўзларин боғлар сийнабанд!

Бир қарашда бу мисраларда чиройли образ топилгандек бўлиб туюлса-да, ҳарчанд уринмайин, мен сўнги икки сатрнинг аниқ мақсади ва маъносини уқа олмадим.

Бундай мисралар-ку, баъзан айрим шеърлардаги айрим парчаларни ташкил қилади ва шеърнинг маълум қисмини яхши тушунмасликка олиб келади. Лекин, Муҳаммад Солиҳнинг баъзи шундай шеърлари ҳам борки, улар бутунисича, бошдан-охиригача ана

шундай — тушунилиши мураккаб бўлган шеърлардан иборат. «Туман» шеърига назар ташлайлик:

Зирқирар
Суюкка айланган ҳаво —
Туман ким биландир шивирлашади,
Туман ким биландир фитна тайёрлар.
Нимадир йиртилар товушсиз.
Нимадир жарангсиз синади.
Занжирбанд теварак кучанар...
Исмини
Яширар
Кўчалар.

Мен бу шеърда мутлақо ҳеч нарса йўқ, демоқчи эмасман. Балки бордир. Шоир дилидаги, фикридаги бирор нарсани ифодаламоқчи бўлгандир. Лекин нимани ифодаламоқчи бўлганидан қатъи назар бу ерда икки нарса аниқ. Ё айтмоқчи бўлаётган фикри шоир мақсадида ҳали аниқ тиниқиш, конкрет чегараланишини олмаган, ёки бу фикр ўзининг тушунарли, ёрқин ифодасини топмаган. Мана шу икки муҳим нарса — ҳаётий асос ва ифода ўртасидаги номутаносиблик Муҳаммад Солиҳ ижодида кўриниб турувчи ва бартараф этилиши лозим бўлган қусурлардан биридир.

Шу сабабдан матбуотда бу масала хусусида айтилаётган фикрларни танқидчилар томонидан шоир ижодининг тушуниб етилмаслиги сифатидагина эмас, ҳарқалай, шоир асарларидаги айрим ортиқча мураккабликлар сифатида англаниши тўғрироқ бўларди. Зеро, маълум даражада тайёргарлиги ва тажрибаси бор мутахассисларнингки, бундай шеърларни идрок этиши қийин экан, уларни кенг китобхонлар оммасининг тушуниши янада оғирроқ бўлмасмикан?

Бироқ, Муҳаммад Солиҳ ўз шеърларини кенг китобхонлар эмас, фақат маълум гуруҳ ўқувчилар учунгина ёзади деб тушуниш ҳам хато бўлур эди. Муҳаммад Солиҳ асарларини кенг жамоатчилик учун ёзади,

лекин, диди ва тайёргарлиги шаклланмаганлар даражасига тушиб эмас, шу даражани юқорироқ савияга кўтариш мезонида туриб ёзади. Юқоридаги камчиликлардан қатъи назар унинг шеърлари кишини ўйлашга, мулоҳаза юритишга, ундаги маъноларни излаш ва топишга ундайдиган асарлар эканлигини кўрмаслик мумкин эмас. Бу шеърлар бир ўқиб, иккинчисига бетўхтов, дарҳол сакраб ўтиб ўқийдиган шеърлар эмас. Ҳар бир шеър ўзига жиддий бир қунт, устида бирмунча тўхташни ва мулоҳаза юритишни талаб қиладиган шеърдир.

Муҳаммад Солиҳ мустақил ўз йўлини излаётган ва топаётган, ўз шаклини шакллантираётган шоир. Муҳаммад Солиҳ ижоди ҳақида тиниқ, мухтасар ва қисқа фикрни Рауф Парфи айтган эди. Рауф шундай деган: «У сўзни исроф қилмайди. Доим аниқ ва зарур сўз топишга интилади. Ғоят қисқа, нозик бир чизги узоқ вақт хотирада қоладиган драматик саҳна-манзарага айланади. Бу саҳна — манзара ҳар қандай сохта илҳомийликдан, ўзини фош қилиб қўядиган чечанликдан холи».

Худди мана шу ниҳоятда сиқиқ образли жумладан бўй кўрсатувчи манзара драматизми Муҳаммад Солиҳни Рауфдан ҳам, бошқа тенгқурларидан ҳам ажратиб туради.

Муҳаммад Солиҳ шеърларига турлича қараш бор. Бировлар унда европеизм таъсирини кўрадилар. Бошқалар буни инкор этадилар. Менимча бу ҳар иккала қарашда маълум бир ёқламалик, чекланганлик бирдек кўринади. Очиги, Муҳаммад Солиҳ шеърларида европеизм таъсири йўқ эмас. Унга испан шеърятидан ташқари, айниқса Лотин Америкаси шеърятининг таъсири кучли. Лекин, Муҳаммад Солиҳ изланишларини фақат шу таъсир билангина белгиламоқ ҳам нотўғри албатта. Рауф айтганидек, Муҳаммад Солиҳда қадимги битиклардаги ихчамлик ва шарқ шеърятдаги образ

лилик бирлашиб муштарак моҳият касб этади. Шунинг учун Муҳаммад Солиҳ ижодидаги шеърӣ шаклларни чет таъсирдан кўра аввал миллий анъаналардан изламоқ, ундан сўнггина давр, замонга монанд бошқа манбаларда кўрмоқ тўғрироқ бўлар. Лекин, шунга қарамасдан баъзан унинг шеърларида образ фақат образ учун ишлатилгандек бўлиб қолишини, мақсад қийналиб бадий фикрга айланишини, баъзан у образ ичида қурбон бўлиб, қолиб кетишини ҳам кўрмаслик мумкин эмас!

Солиҳ шеърлари ҳақида матбуотда қизғин баҳслар бўлиб ўтди. Бу иш, фикримизча, икки жиҳатдан фойдали бўлди. Бундан бир неча йил аввал унинг шеърларини тушунадиган шеърхонлар, мутахассислар нисбатан оз эди. Газетадаги мунозара шоирнинг мухлислари йилдан-йилга кўпайиб бораётганлигини, унинг шеърларини чуқурроқ тушунишни истаётганлар кўпаяётганлигини кўрсатди. Бу — Муҳаммад Солиҳ шеърларининг шеърхонлар дидини ўстиришга, уларнинг маънавий дунёсини бойитишга муайян ҳисса қўшаётганлигига шаҳодат эмасми? Иккинчидан, бу баҳсларда унинг ижодидаги айрим камчиликлар рўйирост кўрсатилди. Бу эса, шоирнинг келажак изланишларида ҳам, унинг асарларига гоҳ асосли, гоҳ асоссиз турлича муносабатда бўлиб келаётган китобхонлар учун ҳам беиз ўтмаслиги шубҳасиз. Солиҳнинг шеърларини ҳам ўйлаб ўқийсан, ҳам ўқиб бўлиб, ўйлайсан киши. Лекин бир нарса аниқ: уларни ўйнаб ўқиш мумкин эмас. Лекин бу фикр Муҳаммад Солиҳ бундан буён ҳам фикр-ни, гоёни мураккаблик занжиридан халос этиш устида астойдил ишлаши зарурлигини инкор этмайди.

Бадий асар, шу жумладан, шеър ҳам, муайян маънода тугалланган бўлиши кераклиги маълум. Бироқ, шеърда кўрсатилаётган ҳаёт лавҳалари, умр лаҳзаларининг сўнгги нуқтаси бўлмаганидек, ҳақиқий бадий асарнинг ҳам тугал «сўнгги нуқта»си бўлиши мумкин

эмас. У ўқувчи қалбида давом этгандагина ўзининг ҳақиқий умрини топади. Солиҳнинг шеърларида мана шу фазилат кучли. Унинг шеърлари тугалланмаган «тугал» шеърдек таассурот қолдиради. Бироқ, бу бир қараганда шундай, аслида эса, Солиҳ шеърларининг давоми уларни ўқувчи ҳар бир шеърхоннинг қалбида. Ҳар бир шеърхон уни ўқиб ўзича тўлдиради. Яъни бу шеърлар ўқувчининг туйғу ва идрокидаги потенциал имкониятларни ишга тушириб юборади. Солиҳ шеърларини тушуниш аксар ўринларда мана шу потенциал имкониятларнинг, асарни ўқигач жонланиши, ҳаракатга келиши лозим бўлган маънавий ва шуурий жамғарманинг даражаси ва шу даражанинг поэтик интеллекти билан белгиланади. Шеърхоннинг фикрий ва маънавий ялқовлик ҳолатларига Солиҳнинг асарлари ўз бағрини очмайди. Бу шеърлар ўз бағрини ўзи сингари безовта, дардманд, изланувчан қалбларгагина очади. Дилда дардинг бўлмаса сардафтаримни кавлама, деган гап бу шеърлардаги ҳужайраларнинг овозсиз тилидир. Бу шеърлар ёзилган сўзлардан ташқари, аслида ёзилмаган, лекин шу ёзилган сўзлар замиридан келиб чиқувчи бадий фикрни идрок этишни, топишни талаб қилади. Бу фикрлар, албатта Солиҳнинг кўпчилик қийналмай тушуна оладиган шеърларига тааллуқли. Унинг ижоди асосини мана шундай шеърлар ташкил этади. Лекин ўта сиқикликка, ихчамликка, камсўзликка эришаман деб, ният ва фикрни уйқудан уйғотиш ўрнига, аксинча, ўта оригиналликка интилиш шикваси остида уларни мудратиб қўйиш, назаримизда Солиҳнинг шеърларида тез-тез кўриниб турувчи нуқсонлардан биридир. Менимча, у мана шундай нуқсонлардан, мураккабликлардан қутулиш устида астойдил изланмоқда ва ишонамизки, келгусида улардан қутулади ҳам.

Муҳаммад Солиҳнинг тенгдоши Усмон Азимовнинг изланишлари ҳам ўзига хос. У дастлабки шеърлари

биланоқ, айниқса, «Оқ шарпа» номли драматик достони билан кўпчилиكنинг эътиборини ўзига тортди. Матбуотда бот-бот пайдо бўлган янги шеърлари унга билдирилган ишончларнинг беасос эмаслигини кўрсатди. «Инсонни тушуниш» ва «Ҳолат» номли тўпламлари унга бўлган ихлосни янада мустаҳкамлади. Ниҳоят, «Оқибат» номли учинчи тўпلام, унда жамланган асарлар, шеърятга катта масъулият ва ўзига талабчанлик билан қаровчи, ўз услуби ва овози устида жиддий изланувчи шоир пайдо бўлаётганини кўрсатди. «Оқ шарпа» достонидаги:

Демакки, шеър ўзгача, жон ўзгача,
Эй, юрак, қўшиқ билан ён ўзгача,
Шеър билан олам гўзал, меҳнат ширин,
Шеър билан топганинг нон ўзгача!—

мисраларида ифодаланган маъно шоирнинг ижодий принципи даражасига кўтарилиб бораётганини ҳам алоҳида таъкидламоқ лозим.

Тўғри, Усмоннинг барча шеърларини бир хил савияда дейиш қийин. Бундай бўлмаслиги ҳам табиий албатта. Усмон шеърлари ичида ўртамиёналари ҳам анчагина, бўшлари ҳам бор. Лекин, нафсиламрини айтганда, унинг сўнгги йиллардаги асарларининг асосий қисмини бақувват ва бўлиқ шеърлар ташкил этади.

Усмоннинг «Оқибат» деб аталган тўплами номидан келиб чиқувчи моҳият унинг шеърлари ҳақида кичик бир хулоса чиқаришга асос беради. Оқибат! Бунинг ҳам рамзий, ҳам тўғри маъноси бор. Агар эътибор берсак Усмоннинг аксар шеърларида ё бевосита, ё билвосита оқибат масаласи кўтарилади. Энг, асосийси, бу масала Усмон шеърларида, унинг айрим тенгқурлари ижодида кўринганидек, бачки, тор, сентиментал қобикда қолиб кетмайди. Усмон шеърларида у ҳозирги сердолға, шиддатли давримиздаги ҳатто юксак даражада ривожланган жамиятда ҳам баъзан унутилиб қолаётган шахсий ва ижтимоий маъноларнинг муносаба-

тидан келиб чиқувчи инсонлараро оқибат: у баъзан шахсий истаклар, амаллар, роҳат-фароғат, кимларгадир маъқул келиш илинжи ва бировдан орқада қолмай деб мешчанликка тойиб кетиш туфайли яқин кишилар ўртасида унутилиб бораётган оқибат; замондош ва Ватан, юртнош ва халқ, Инсон ва ҳақиқат ўртасидаги оқибат; қолаверса ақл ва тафаккур билан виждон ва қалб ўртасидаги оқибат; космик асримизнинг тараққиёти билан она табиатга бўлган меҳраро оқибат; бурч ва масъулият оқибати ва ҳоказо. Шоир ва унинг лирик қаҳрамони баъзан мана шу оқибат нурсизланиб қолаётгандек қаттиқ ўксийди, уни кўрган ва сезганда ғурурга тўлади. Булар майда гаплар эмас, жиддий гаплар. Чунки оқибат тимсолида шоир давримизнинг муҳим ва долзарб маънавий муаммоларига ўзининг муносабатини билдиради.

Мана, масалан, унинг «Энг сўнгги оҳу ҳақида баллада» асари. Она ва бола оҳу милтиқ кўтарган овчидан қочиб, тоғ чўққисига чиқиб кетади. Тилагини, елкасини темирлар эзаётган оламнинг ўзи бизга қанот бериб, халос этса ажабмас, гўдак илтижоси вожиб бўлар, илтижо қил, дейди боласига она оҳу. Шоир ёзади:

Оҳу учиб борар заминни ташлаб,
Ёнида боласи — чирой сарвари.
Оҳу учиб борар кўзларин ёшлаб,
Дилни ўргатувчи хаёлот сари.

Одамзот недандир безовта, дилгир,
Чўққида қуёшдай турибди порлаб.
Милтигин синдириб у «оҳ» урадир,
Одамзод йиғлайди оҳуни чорлаб.

Жамият табиатга оқибатли бўлсин деган маънони ўтказувчи қуруқ риторика йўқ бу ерда, аммо жамият ва табиат ўртасидаги оқибат масаласи нақадар ҳаяжон ва теранлик билан қаламга олинган бу мисралар-

да. Табиатни асрайлик деб қанчадан-қанча публицистик мақола ёзиш мумкин, рақамлар, не-не қиёслар, далиллар, умумлашмалар билан илмий китоблар ёзиш мумкин. Тўғри, улар ҳам керак, уларни камситмоқчи эмасмиз, лекин бу масала ҳақидаги ўн олти мисра шеър нечоғлик кучли таъсир этади кишига. Умуман, ҳақиқий санъатнинг, бадий асарнинг қиммати ҳам шунда.

Шу балладани ва шоирнинг «Сенингча осонми гулга айланмоқ...» «Кўшиқни унутдим. Гувиллар шамол...» шеърларини 70-йиллар ёш ўзбек шеърятининг жиддий намуналари қаторига қўйиш мумкин. Виждонийлик, ҳақиқат, ватанпарварлик, даврга муносиб гражданин бўлиш масалалари кўтаринки пафос билан ифодаланган бу шеърлар Иттифоқ миқёсидаги шу кун шеърятининг илғор тенденцияларига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради.

Усмон «Ван Гог ҳақида ҳикоя», «Буюмлар ҳақида баллада» каби асарларида ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини росмана беришга интилади. Шу ўринда адабиётшунос А. Климовичнинг Усмон шеърлари ҳақидаги фикрларига муносабат билдириб ўтиш лозим кўринади. СССР ёзувчилар союзи ҳузуридаги ўзбек адабиёти кенгаши 1978 йилда ёш шоирларимизнинг асарларини муҳокама қилган эди. Сўзга чиққан А. Климович Усмоннинг шеърларига умуман ижобий баҳо берса-да, бу «шеърларда ҳасрат шу қадар кўпки, у ўттиз ёшли одам учун оғирлик қилади», деган фикрни айтган эди. Фикримизча, бу масалага жавобни Усмоннинг услубидан қидириш тўғрироқ бўлади. Шу ўринда юқорида айтганимиз Усмон шеърларидаги турли муносабатлараро оқибат масаласининг қаламга олинишини яна бир эслайлик. Ана шу оқибатни баъзан кўрмаган кезде Усмоннинг лирик қаҳрамони ҳасрат чекади, тўғри, бироқ, бу ҳасрат орқали у оқибатсизликни эмас, оқибатни, кўланкани эмас, нурни тарғиб қилади.

Усмоннинг шеърларида кўзга ташланувчи ҳазинлик ўқувчини бадбинликка судрагувчи тенор эмас, аксинча ундан қутулишга, унга қарши иштиёқ ва шиддат билан курашишга чорлагувчи оромсизликдир. Унинг шеърларидаги, айтайлик соя образи ўз маъносидан ташқари, нурни улуғлаш учун, тун кундузни чақириш учун, куз, баҳорнинг соғинчи маъносида, кўз ёши табассумга маҳталлик тушунчасининг элчиларидир.

Масалан, унинг «Буюмлар ҳақида баллада»сини олайлик. Турли-туман жиҳозлар, мол-давлат, телевизор машина, мебеллару жавонлар деб, шуларни ортираман деб бор табиий туйғуларимизни, оддийгина инсоний севинч-қувончларимизни камайтириб қўяётганимиз йўқми баъзан? Майсалар бўйи, онамиз уйи ёддан чиқиб қолмаяптими? Ёки «Азизим, деворда чиқиллар соат...» шеърини олайлик. Усмон бу шеърда мешчанликни, мансабпарастликни ёмонлаб, уларнинг устидан қора чизиқ чизиб ҳукм чиқармайди. Шу тонфа одамларни сен фалончисан, сен пистончисан деб уришиб ҳам ўтирмайди. У мансабпарастлар, лоқайдлар ушоқ бир қалбда қолдирган аянчли туйғуларни чизиб беради. Туйғулардан чизилган суратлар бизни шу масала моҳиятидан ҳукм чиқаришга олиб келади. Бу ҳукм ҳам тайёр ҳолда эмас ҳиссиётлар силсиласидан, чуқур мушоҳадалар, кечинмалар замиридан ўсиб чиқади.

Усмоннинг шеърларида ҳазинлик, мунг оҳанглари мутлақ йўқ дейиш ҳам нотўғри бўлур эди. Лекин, шеърда бу оҳанглар батамом бўлмасин дейиш билан, улар шоир қалбида, унинг лирик қаҳрамони табиатида нега пайдо бўляпти, уларнинг сабаби нимада, дейиш ўртасида фарқ бор. Худди шу масалада Усмоннинг қатор шеърларига ҳақиқатан ҳам эътибор билдириш мумкин. Гап шундаки, унинг айрим шеърларида инсон қалбининг маҳзун ҳолатлари қаламга олинар экан, шоир бу туйғуларнинг юзага келиш сабабларини тегишли даражада далиллаб беради. Бундай шеърлар бизнинг

руҳиятимизни янада бойитади. Лекин Усмоннинг шундай шеърлари ҳам борки, уларда шоирнинг ҳам, қаҳрамоннинг ҳам вужудида рўй бераётган руҳий зиддиятлар, толотумлар, дардлар далилланмайди, уларнинг юзага келиш сабаблари очиб берилмайди. Шу нуқтаи назардан унинг «Қизармоқда ўрик барглари...» шеърига назар ташлайлик. Шоир шеърнинг бошидаёқ қалбда азиз дардлари қолганини, курашмасдан яна енгилганини ёзади. Хўш, булар қандай дардлар қаердан ва нима учун пайдо бўлди. Улар ҳеч кимда ва ҳеч қачон бесабабдан-бесабаб пайдо бўлмайди-ку, ахир. Эҳтимол, уларнинг сабабини қуйроқда билиб олармиз, деб шеърни ўқишда давом этамиз. Шеър давомида кўзларида беғам ғурур билан боғ ичра кезиб юрган қиз тасвирига дуч келамиз. Уни кўрган қаҳрамон янада қийналади, азобланади, «кўпирмагин, эй лаънати қон!» деб нидо қилади. Шеър: «Ҳозир сенга сиғинмоқ мумкин, мумкин эмас севмоқлик бироқ» мисралари билан тугалланади. Нега севаётган кишинга сиғина туриб, уни севиш мумкин эмас, бу савол ҳам очиқ қолади. Шеър бошланишида айтилган қалбдаги дардларнинг, курашмасдан енгилишларнинг ҳам сабаби ўша-ўша номаълумлигича қолади. Шу тариқа умуман шеърнинг таъсир кучи ҳам йўқолади.

Баъзан мана шундай — далиллаш санъати етишмай қолишдан ташқари, Усмон ижодида бир кўринишда чиройли туюлган, лекин аслида мақсад ва нияти ноаниқ, ёки мавҳум бўлган парчалар ҳам учраб туради. Мана бу шеърга эътибор берайлик:

Биз ухлай олмаймиз,
Милтиқ отиляптими
Ёки чиқиллар соат.
Бир журъат етишмас
Иккаламиз

тушган суратни
Иккига бўлмоқ учун.

Биз ухлай олмаймиз —
Мен...
Сен...

Менимча, буни тугал шеър эмас, бирор шеърнинг эскизи дейиш мумкиндир, балки. Ҳарқалай, уни мен бир неча марта ўқиб чиқиб, на бирор психологик ҳолат, на бирор туйғунинг тасвирини топа олдим. Унда икковимиз ҳам ухлалмаяпмиз, иккаламиз тушган суратни йиртиб ташлашга журъатимиз етмаяпти, дейишдан бошқа гап йўқ. Оддий бир фикр, оддий бир хабар доирасидан юқорига кўтарилди олмай қолади. Тўғри, бирга тушган сурат бекордан-бекорга иккига бўлинмайди. Бу муҳаббатнинг завол бўлаётгани, икки қалбнинг ажралаётгани белгиси. Бироқ, бунинг сабаби нимада, нима учун шундай бўляпти? Биз буни мутлақо билмаймиз. Шеърда бу ҳақда бирор оғиз гап йўқ. Ҳолбуки, бу — шеърнинг асосий мақсади юклатилган фикр. Асосий мақсад юклатилган фикрки асарда очилмас экан, бундай асарга ўқувчининг қалби ҳам очилмай қолади. Бугина эмас, Усмон ўта оригинал образлар яратаман, деб баъзан мужмалликка йўл қўйганини сезмай қолади. «Ҳазон ҳиди анқир...» шеърдаги сўнги икки мисра бунга мисол бўла олади:

Мен суйиб силайман олам бошини
Сендан олиб қочган нигоҳим билан,—

деб ёзади шоир. «Олам боши» бу қаер? Бу назаримда конкретликдан, аниқликдан маҳрум бўлган мавҳум тушунча. Бунинг устига олам бошини силаш-чи? Мақсад ноаниқ, айтилмоқчи гап ноаниқ бўлгани сари фикр яна ҳам мавҳумлаша боради. Қаҳрамон олам бошини нигоҳи билан силамоқчи бўлади. Хўш, у шундай ҳам қилди дейлик, буни амалга ошира олди, дейлик (агар амалга ошириш мумкин бўлса). Лекин биз — ўқувчи бу ҳолатдан қандай маънавий, фикрий ёки ҳиссий таъсир оламиз?

Образдаги, бадий тасвирдаги бундай мавҳумлилик Усмоннинг бошқа шеърларида ҳам учраб туради. «Унутилиб кетар ҳар қандай қайғу...» деган чиройлигина мисра билан бошланадиган шеърда бир сатрдан сўнг қўйидаги парчага дуч келамиз:

Қалбингга қуяди покиза ёғду
Қўллари қўлимдай қадоқли ҳаёт.

Бу ердаги фикр ҳам дастлабки қарашда анчагина чиройли, образли бўлиб туюлса-да, унинг моҳиятига киришни истаб, чуқурроқ эътибор билан қарасак, уларнинг аниқ ва конкрет тасаввур кучига эга эмаслигини сеза бошлаймиз. Айниқса, «Қўллари қўлимдай қадоқли ҳаёт» мисрасидаги сўзлар жаранги ва оҳангдорлиги, қурилиши ва тузилиши нечоғли чиройли бўлмасин, фикр ифодасига келганда мавҳум таассурот қолдиради, холос. Бу мавҳумликнинг сабаби нимада, деб ўйланиб қолади киши. Унинг сабаби, назаримизда, фикрдаги аниқлик ва тиниқликнинг етишмаслиги туфайлидир.

Аксинча, фикр аниқ ва тиниқ бўлган кезларда наинки кичик шеърда, ҳатто катта ҳажмли, композицион жиҳатдан анчагина мураккаб тузилишли асарларида ҳам Усмон конкрет ва ёрқин, салмоқдор, чуқур ҳаётий мазмунни ташувчи образлар ярата олади. «Оқ шарпа» драматик дostonи бунинг ёрқин далилидир. Усмоннинг «Оқ шарпа» номли драматик дostonи шеърятимизда янгилик бўлди. Дostonда иштирок этувчи қаҳрамонлар: Оқ шарпа, Аёл, Эркак, Чол, Жамоатчи мухбир ва Бола. Уларнинг ҳар бири, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, такрорланмас индивидуал белгиларга эга ва айни вақтда, муайян тип қиёфасидаги қаҳрамонлардир. Чунки уларнинг ҳар бири давримиз кишисининг турли ёш ва тоифадаги замондошларимизнинг руҳий ва шурий белгиларини ўзида бирлаштиради.

Оқ шарпа — символик образ. У ҳақиқат, виждон, адолат ва софликни ўзида мужассам этувчи тимсол. У ўзидаги ҳақиқат учун курашнинг дастлабки ловуллаган учқунларини неча замонлар бурун қуллар бағрида кўрган эди. Лекин қул банди бўлгани билан ҳақиқат банди бўлгани йўқ. У қўшиқ ва эртақ бўлиб яшади. У оламини бахт билан йўргаклаш учун яшашда давом этди. Инсоният бахти учун кураш олиб борди. У иқбол учун ўтга кирганлар қўлида туғ бўлди.

Мана шу Оқ шарпа фақат ўз тўқлигию ҳузур-ҳаловатини ўйлаган, мешчанлик йўлига тойган, турли кўринишдаги ҳақсизлик билан келишиш йўлига ўтган, ўзлигидан кечган, яшашнинг осон йўлини қидирган Йигит қалбида афсуски, йўқ. Бир вақтлар бор эди. Лекин Йигит шу йўлга киргач, Оқ шарпа уни тарк этган. Йигит ўз хотини қалбидан ҳам қисқа бир муддат Оқ шарпани ситиб чиқаришга муваффақ бўлади. Лекин бу — аёл учун ўлим билан тенг.

Мана шундай шароитда яшаётган бир оила ва унинг муҳитидаги кучли драматик зиддиятни тасвирлаш дostonнинг рамзий-реалистик минтақасини ташкил этади.

Достондаги Аёл образи сўнгги йиллар адабиёти-мизда яратилган янги типдаги қаҳрамонлардан биридир. У традицион шаклдаги — ўзга кимсани севиб қолгач, ёхуд эри хиёнат қилгандан кейин, ё бўлмаса, эри пиянисталик қилиб, жамият назаридан қолгач, бу ҳодисаларга исён сифатида уйни ташлаб кетувчи аёл эмас. Аксинча, эри уни севади, ҳеч кимдан кам жойи ҳам йўқ, данғиллама уй-жойи, ўзгалар ҳавас қилгулик жиҳозлари, кийим-кечаклари, фарзанди бор. Лекин бу оилада Аёл учун энг зарур бўлган, кўзга кўринмас, аммо барча нарсадан қимматли нарса йўқ. Бу — интилиш, бу — ҳақиқат, бу — ёниб, курашиб, ҳаётдаги турли кўринишдаги адолатсизликларга кўникмай яшамоқ ҳисси, шуури. У қорин тўйдириб, биқсиб, ўзгаларга бепарқ, бепарво бўлиб, фақат ўз тинчлигини кўзлаб умр

ўтказишдан, ёниб, курашиб, дардманланиб, орзуларини пурга йўғириб яшашни афзал кўради ва уйини ташлаб кетади.

Усмон Азимов ўз ғоявий ниятида ҳаётга фаол муносабат билан яшамоқ идеясини илгари суради. Буни амалга оширишда Оқ шарпа образига катта маънолар юклайди ва бу йўлда жаҳон адабиётининг илғор анъаналарини ўзлаштиришга интилади. (Шекспир трагедиясидаги Гамлет отасининг руҳи, Шайхзоданинг «Улуғбек юлдузи» трагедиясидаги руҳ образини эсланг.)

Умуман «Оқ шарпа» драматик достони ўзбек адабиётида социалистик реализм методининг янги қирралари бойиб бораётганини кўрсатувчи фактлардан биридир. Бу асар шеърятимиздаги социалистик реализм методининг рамзий-реалистик йўналиш намунаси сифатида ўз ўрнини эгаллаб қолади.

Шуниси қувонарлики, ранг-баранглик, сероҳанглик билан камол топиб бораётган ёш ўзбек шеърятининг пешқадам вакиллари ёзаётган китоблар дўкон расталарида узоқ туриб қолаётгани йўқ. Муҳаммад Солиҳнинг ҳам, Усмон Азимовнинг ҳам, Хуршид Давроннинг ҳам бугун ўз ўқувчилари, ихлосмандлари бор. Уларнинг номи остида чиққан асарни дарҳол завқ билан ўқишга чоғланадиган мухлислари бор. Бу менимча ёш ижодкор учун катта бахт, тинимсиз меҳнат, ўзига хосликка интилиш эвазига берилган мукофотдир.

Хуршиднинг аксар шеърлари кўпинча табиат тасвиридан ташкил толувчи тиниқ ва бокира образлар уйғунлиги билан нафас олади. Пировардида, шеър финалда, бирор ижтимоий масалани ёритиш даражасига кўтарилади. Масалан, унинг биргина «Эриб кетар хира туманлар» деб бошланувчи шеърига назар ташлайлик. Шеър бир қараганда фақат баҳор тасвирига бағишлангандек бўлиб кўринади. Унда ялпизлар капалакдек уйғонади, қайрағочнинг гули оддий нафис япроқ-

ларгина эмас, улар бамисоли митти жом-у, унинг жангидан атирлар таралади, тушга ҳам оддийгина ям-яшил далалар эмас, майсаларни қучоқлаган адирлар киради, гуллаётган олчани кўриб, сабр-тоқати чидамай деразалар кўксини очиб юборади.

Шеър шундай якунланади:

Еритганча то юрак ичин
Сабза ўтлар шабнамга қонар.
Ватанига сиғинмоқ учун
Ер остида жангчи уйғонар.

Шу тариқа табиат тасвири шеър ниҳоясида ижтимоий маъно билан йўғрилади. Шоир: баҳор кезларида диёр нақадар гўзал, Ватанни севинг деб насиҳат бериб ўтирмайди. Агар шундай қилинганида шеър қофияга солинган маълум гапга айланиб қоларди, холос. Хуршид бу фикрни айтиш учун ўз йўлини қидиради ва топади. Табиатнинг ўзгалар илғамаган гўзал чиройини чизади, бу шундай гўзалликки, ҳатто унга сиғиниш учун ер остида ётган жангчилар уйғонади. Бу менимча жуда гўзал шеър. Хуршиднинг бундай шеърлари кўп. Энг асосийси, улар ўзига хос, тиниқ ва гўзал. Агар Муҳаммад Солиҳ шеърлари учун сўзларнинг олис қатларига яширинган сирлилик, наинки мисраларга, ҳатто сўзлардаги образларга алоҳида маънолар юклаш хос бўлса, Усмон Азимов шеърлари учун эса, қаҳрамон ҳолати ва ҳаракатидаги асабийлик, безовталиқ характерли бўлиб кўринса, Хуршид Даврон шеърлари учун кўпроқ тиниқлик, майинлик, самимийлик ва дилкашларча суҳбат вужудидан келиб чиқувчи қалб дардлари ва севинчларини тўкиб солиш хосдир. Бироқ, энг асосийси, бу майинлик, бу самимий сокинлик унинг шеърларида ўз тенгқур дўстлари каби даврнинг, замондошнинг, халқнинг қалбида, фикрида тебраниб турган муҳим, мураккаб ва зиддиятли фикрларни ифода этишга тўсқинлик қилмайди.

Хуршид шеърларида топиб айтилган чиройли образлар вужудимизга худди қуёш нурларидай эркин сингишиб кетади, кўклам шабадасидек энтиктиради, болаликнинг ширин хотираларидек ҳаяжонга солади. Унинг шеърларида меҳмон бўлиб келаётган шамоллар ҳам оддий эмас, рангсиз ва иссиз эмас, бу шамоллар бағрига ялпиз ҳидини босиб келади.

Болаликда ким илк севгини, болаликнинг мурғак севгисини бошдан ўтказмаган, дейсиз? Қим уни топишга улгурмасдан туриб, йўқотмаган дейсиз. Хуршид болаликдаги бу ҳолатларнинг дилбар манзараларини бера олади: болаликда болишга томган кўзёшлар унинг шеърида исирғадек ёниб туради, илк севгининг ўзи эса бамисоли киприкдек узун. Эътибор беринг: киприкдек калта эмас, киприкдек узун. Бу севги жуда тез ўтиб кетади, лекин қалбдаги муҳри чеҳрадаги узун киприкдек гўзал ва абадийдир, ардоқлидир. Хуршид Даврон болаликдаги муҳаббатим сўлди, нобуд бўлди, ундан айрилдим, ҳажр ўтида ёниб адойи тамом бўлдим деб ёзмайди. Унинг шеърларида умид ва ишонч, эртанги ҳаёт гўзалликларини бағрга босиб яшаш устиворлик қилади. Унинг шеърларида майса, яшил ўт, нур ва айниқса оқ ранг образларининг мўл учраши шундан. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида баъзи тенгқурлари асарларида бўлганидек, тун эртанги саҳарга уйқусизлик азоби натижаларини эмас, янги очилажак куртакларни ташлаб кетади. Хуршид шеърларининг осмонида қуёш гуллайди. Бу фақат осмондаги қуёшгина эмас, болаликнинг, ёшликнинг орзулари, умидлари. Шу тариқа Хуршид кўкдаги қуёшга қўшиб орзулари, умидларини гуллата олади. «Ҳали осмон дилимдай хира» деб бошланадиган бу кичкинагина шеърида шоир ўктам умумлашмалар чиқаради. Эрта тонгда қуёш гуллашидаги рамзий маънога эртанги кунга, келажакка бўлган умидлар яширинган.

Хуршид кўпинча қисқа-қисқа шеърлар ёзади. Аль-

фонс Доденинг бир гапи бор. Булбулдан сўрабдилар: қўшиқларинг жуда ажойиб-у, лекин бунча қисқа бўл-маса? Булбул жавоб берибди: қўшиқларим жуда кўп, лекин, уларни куйлаб улгуришим керак. Мен Хуршид-нинг шеърларини ўқиганимда шу ривоят эсимга тушади. У баъзан қисқа-қисқа шеърларига ҳам халқ қиёфасининг характери фазилатларини, меҳнаткаш инсон-нинг гўзал қалбини жойлай олади. Хуршиднинг «У аёлнинг қўллари дағал...» деган саккиз мисрали шеъри бор. Бу шеърида у ҳаётда баъзан учраб туриши мумкин бўлган — тақдирнинг аччиқ қисматли вазиятларида ҳам инсон қалбидаги гўзалликка ташналик туйғуси йўқолмаслигини тасвирлаб беради. Бу аёлнинг кўйлаги дағал. Жоҳил эрнинг калтакларидан юзида ҳар кун кўкарган доғлар. Дафъатан бир кун шоир ҳар кун ўзи юрган йўл четида ўзи сира сезмай юрган миттигина марваридгулни шу ёш ҳузурланиб ҳидлаётганини кўриб қолади. Шеърдаги бор гап шу. Бироқ унинг замирига қанчалар чуқур ҳаётий, некбин маънолар яширинган. Шу тариқа ҳаёт манзарасини ва одам қалбини фақат тасвирлаш ёки тушунтириш эмас, балки асосан кўрсатиш Хуршид шеърларига хос бўлган хусусиятлардан биридир. Энг асосийси, Хуршид умидбахш, тоза туйғулар куйчиси. Юқорида айтганимиздек, унинг шеърларида оқ ранг образи мўл ишлатилишининг боиси шундан. Мана улар: оппоқ мезонлар, оппоқ шийпонлар, кечалар, кўчалар, дунё ва ёмғир ҳам оқ ва ҳатто кўз ёши ҳам гулдайин оппоқ, оқ маржон, оқ от ва ҳатто тиббиёт ҳам унинг хаёлида оқ халат кийган ақл...

Лирика ҳаётнинг, ҳаяжоннинг оний ҳолатларини куйлашини биламиз. Лекин шу оний ҳолатлар ўзининг муайян сабаби ва натижаларидан маҳрум бўлмагандагина асар ўзининг таъсир кучини йўқотмайди. Акс ҳолда асардан кутилган мақсад ўзини оқлаши қийин бўлиб қолади. Хуршиднинг мана шундай шеърлари ҳам йўқ эмас. «Жийда гулин исладим...» шеърида шоир

болалигини излагани, олис-олисларга қуёшдай сингиб кетишни орзу қилганини айтади ва ёзади:

Бироқ ўтга кўмилиб
Йиғлагим келса, нетай?

Асар давомида миттигина бойчечак унинг қўлидан ушлаб, йиғлама деб юпатгани, далда бергани ҳақида гап боради ва шу билан шеър тугайди. Бизнинг эса билгимиз келади: нима учун бу қаҳрамон ўтга кўмилиб йиғламоқчи? Бунинг сабаби нима? Бироқ, шеърдан бунинг сабабини билолмаймиз. Балки қаҳрамон ёки, айтилик, шоирнинг ўзи болалигини қўмсаганидан шундай ҳолатга тушаётгандир? Лекин шундай бўлган тақдирда ҳам биз бу ҳолатга тушишнинг сабабини билгимиз келади. Ҳаётда, дўстимиз бизга бунинг сабабини айтмаслиги мумкин. Бу унинг кўнгил иши. Бироқ, бадий асар буни бизга айтиши керак.

Қаҳрамон туйғуларининг етарлича очилмай қолиш ҳолатига Хуршиднинг «Дунёнинг безавол тонгида...» деб бошланадиган шеърда ҳам дуч келамиз. Шеърда эрта кўклам тонгида ялпизлар кўз очгани, саратон келгач улар ғойиб бўлгани тасвирланади. Табиатнинг бу дилбар онлари жуда тез ўтиб кетганидан шоир астойдил қайғуради. Шеърдаги асосий гап шундан иборат. Тўғри, бу фикрга бирор бир эътироз билдириш ўринли эмасдир, балки. Чунки ҳар қандай нозик дидли, ҳаяжонга тез берилувчи, табиатнинг гўзаллиги билан энтикиб яшовчи кишида бундай ҳолнинг рўй бериши табиийдир. Бироқ, табиатнинг бу ҳолати туфайли, шеърда тасвирланганидек, шоир ёки лирик қаҳрамон кўзларидан ёшлар тош бўлиб тўкилиши, бўғзига тонг тиқилиб қолиши ва бошқалар, назаримизда, ҳақиқий ҳолат билан унинг талқинидаги меъёрнинг бузилиши, туйғу тасвирининг зўрма-зўраки бўрттирилиши сифатидагина баҳоланиши мумкин. Чунки шоир айтаётган ру-

хий ҳолат инсон бошига ҳаддан ташқари катта дард ва ташвиш тушгандагина рўй бериши мумкин. Ялпиз бўй кўрсатиб, тезгина ўтиб кетганлиги учунгина бу ҳолатга тушиш одамга жуда оғирлик қилади. Шунинг учун ҳам бир қарашда анчагина чиройли бўлиб кўринган шеър ниҳоясига етгач бирмунча сунъийроқ туйғулар асосига қурилгандек таассурот қолдиради.

Хуршиднинг шеърлари учун кўпсўзлилиқ, асосий фикр ва мақсаднинг юзини тўсиб қўювчи ортиқча сўзларга ўрин бериш, умуман олганда, ёт нарса. Бироқ, шоирнинг ўзига ва асарларига талабчанлиги ўзи билмаган ҳолда бирмунча сусайган ўринда ана шу камчилик кўриниш бериб қолади. Унинг «Ҳозир борсам...» деб бошланадиган шеърдаги ушбу мисраларга эътибор берайлик:

Ҳозир борсам топаманми мен уйингни,
Уйинг ичра кўраманми гул юзингни
Ва юзингда топаманми дилдан суйган
Тундай қора, ойдаи ёруғ шўх кўзингни?

Даставвал ҳеч қандай эътироз уйғотмайдигандек бўлиб кўринган бу парчага чуқурроқ эътибор берсак, юзингни «уйинг ичра кўраманми», кўзингни «юзингдан топаманми» деган иборалар, жумлалар, кўпсўзлилиқ, ортиқча сўзлилиқ эканлигини сезмаслик мумкин эмас.

Лекин, Хуршид дастлабки шеърларида кўринган бундай камчиликлардан тез қутула олди. Йиллар ўтган сайин унинг шеърларида ибора ва жумлагина эмас, ҳатто ҳар бир сўзга алоҳида эътибор билан қараш кучайди. Мурғак гўдакка нисбатан айтилган «Митти оёқчаси ой каби оппоқ», бева аёлга нисбат бериб ишлатилган «Бева ҳовлисига тун олдин кирар», теримчи қизларга нисбатан қўлланган «Қуёш иси анқиб турар чехраларидан» каби сатрларда ҳам тиниқ картина яратиш, ҳам чуқур ҳаётий маъно беришга интилиш Хуршид шеърларининг асосий хусусиятига айлана борди.

Хуршид устозлар ижодини чуқур ўрганишга, уларнинг асарларидаги маҳорат сирларини топишга астойдил интилаётган ёшлардан бири. Бу борада унга сўнгги йилларда, айниқса, Ойбек поэзиясидаги тиниқлик ва гўзаллик сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Хуршид Ойбек поэзиясига шу қадар чуқур шўнғидики, баъзан устоз шеъриятидаги «сирли капалаклар» («Юрагимни яширганман» шеърдан) ўз шеърига учиб ўтганини, «сувлар шаклида оқаётган вақтнинг («Албатта уйғонамиз...» шеърдан) ўз шеърларига сувдек эркин оқиб кириб келганини, «най куйи — соғинч байти» («Атрофда қора кеча...» шеърдан) унинг ўз шеърларида ҳам куйлай бошлаганини ўзи сезмай қолади. Булар мутлақ Ойбек образларини кўчириш ёки унга тақлид қилиш эмас, ойбекона тиниқ, кутилмаган янги образлар топишга интилиш натижаларидир. Хуршид Ойбек шеърятидан бу каби ихчам, тиниқ образлиликнигина эмас, энг асосийси, улар замирига чуқур ижтимоий фикрларни ва ҳаётий туйғуларни сингдириш сирларини ҳам ўрганишга интилади. Хуршиднинг шеърларида аёл куйлаганда наинки одамзод, ҳатто қуриган шохлар ҳам гулларни тишлаганча уйғона бошлайди, куртаклар аёлни қаршилаш учун кўз очади, қуёш аёл исмини айтиб уфқдан бош кўтиради.

Кейинги йилларда Хуршид табиатнинг кичик-кичик лавҳаларини, инсон қалбидаги айрим туйғуларни, кечинмаларни куйлашдан секин-аста чуқур ижтимоий мавзуларни, халқ, мамлакат ҳаётида рўй берган катта тарихий ҳодисаларнинг ватандош тақдирида қолдираётган ўчмас изларини куйлашга ўта бошлади. Мана шу йўналишдаги сезиларли ютуқлардан бири унинг «Тун, бева аёл ва деразадаги соялар» номли балладасида кўзга ташланган эди. Уруш лаънатланган, у қолдирган даҳшатли излар бадний гавдалантирилган асарлар поэзиямизда оз эмас. Бироқ, уруш туфайли бева қолган аёл қалбидаги тугёнларнинг нозик ва ингичка

қатламлари теран ва ўзига хос янги бир лирик планда акс эттирилган Хуршиднинг балладаси аёл қалбида кечиши мумкин бўлган аччиқ ҳақиқатларнинг бадий нидоси сифатида бугунги шеърятимизнинг гўзал намуналари қаторидан ўрин олди.

Хуршид изланишларида ижтимоий салмоқдорлик кучайиб бораётганини кўрсатувчи асарлардан бири унинг «Доҳий сурати қаршисида» номли шеъридир.

Сени, доҳий, суратингдан таниймиз бизлар,
Учга кирган боламиз ҳам танийди сени.
Қайси уйга кирма, азиз фарзанди каби
Оналар оқ деворларга илган расмингни.

Шеърятимизда В. И. Ленин қиёфасини, буюклигини, доҳийлигини ва халқ қалбидан мангуликка ўрин олганини гавдалантириш мақсадида қўлланган рамэларнинг, ташбеҳ ва қиёсларнинг чеки-чегараси йўқ. Уларга қўшимча сифатида ишлатилмаганини ва шу билан баробар доҳийга умумхалқ меҳри муҳаббатини ифодалай оладиган янги бадий образни топишнинг ўзи бўлмайди. Бу ниҳоятда чуқур изланиш ва топқирликни, ҳақиқий маҳоратни талаб қиладиган ишдир. Хуршид, фикримизча, шу янгиликни топа олган. В. И. Ленин ва унинг тафаккурини қуёшга, пўртанага, тоғга, океанга, энг азиз кишиларга — отага ўхшатишган шеърларни кўп ўқиганмиз. Лекин, юқоридаги шеърда кўрсатилгандек, доҳий сурати оналар томонидаг ҳар бир хонадонда энг азиз фарзанд каби деворларга илиб қўйилиши, менимча янги топилган образдир. Ва энг асосийси, халқона, халқчил, доҳийга умумхалқ меҳрнинг ўзига хос кўринишини ифодалай оладиган янги образли фикрдир.

Доҳий образига мурожаат қилиш, айни вақтда ҳар бир санъаткорнинг ўз ижодий принципларини компасингари аниқ белгилаб олиш ҳам демакдир. Бу хусусият ҳар бир ижодкорда, ҳар бир асарда ўзига хос

тарзда намоён бўлиши табиий, албатта. Қимдадир, бу нарса асарнинг умумий руҳидан, мундарижасидан чиқиб келиши мумкин, бошқа бировда у доҳий образини гавдалантириш ва ёритиш, унга бўлган муносабат ва у ҳақдаги фикрларнинг салмоғидан сизиб чиқиши мумкин, бошқа бир ижодкор асарида эса, булардан ташқари яна ижодкорнинг, конкрет шу асар доирасида эса, ўзининг ҳаётда тутаётган ва тутмоғи лозим бўлган инсон ва ижодкор сифатидаги принципларини аниқ кўрсатиши орқали намоён бўлиши мумкин. Хуршиднинг «Доҳий сурати қаршисида» номли шеърисида бу ҳар учала принцип узвий бирликда кўринади.

Биринчидан, шеърнинг бутун руҳидан совет халқининг умуман, ҳақиқатга ташна башариятнинг В. И. Ленинга бўлган чақноқ муносабати уфуриб туради. Иккинчидан, доҳий ғояларининг ҳар бир халқ тақдирида, ўйнаган, ўйнаётган ва ўйнаяжак роли тиниқ образларда гавдалантириб берилади:

Қани, доҳий, ўйга чўмиб англайлик бирга,
Қандай маъно англатади Ленин дегани?!
Менимча, бу тун қўйида адашиб юрган
Одамларни тонгга олиб келинг дегани!

Менимча, бу асрларким соқов элларга
Сўз ўргатинг, улар куйлаб ёсин дегани.
Саҳро каби қақраб ётган чанқоқ дилларга
Сув чиқаринг, зиё сочинг, қонсин дегани!

Бироқ доҳий ғоялари ўлмас ва мангу эканлигига қарамай, улар йилдан-йилга ҳаётда тантана қилаётганига қарамай, ҳамон атрофимизда, ер юзида ўз шахсий манфаати йўлида ҳақиқатни сотаётганлар, рост деб ёлгон гапираётганлар ҳам йўқ эмас. Мана шуларга қарши курашмоқ керак. В. И. Ленин ғоялари билан ўша шеърят тили билан ҳам курашмоқ керак бундайларга қарши. Хуршид мана шу руҳни ҳам шеърисига сингдириб юборади.

Ҳақиқат деб, ёлғон сўзлаб юрганлар озми,
Ўз халқини алдамакни қилиб шум ният?!
Бироқ улар алдаёлмас ҳеч қачон бизни,
Токи тирик сенинг сўзинг, тирик шеърят!

Мана шу сафда бормоқни, шеърят тили билан ҳақиқат учун курашмоқни ҳаётининг, ижодининг асосий ва бош маъноси деб тушунган шоир бу борадаги ўзининг принципларини аниқ баён қилади. Худди шу ўринда, боя айтганимиз — доҳийга муносабат орқали илгари сурилаётган ижодий фаоллик, шоирнинг актив позицияси намоён бўлади. Хуршид буни чиройли, тираи, янги топилган қуйидаги образли фикрда ифодалайди:

Ҳар сўзимни қўнгироқнинг тиллари каби
Юрагимга уриб-уриб жаранглатаман.
Қаламимни ханжар каби тутиб қўлимда,
Сўзларимни кураш дея, жангга отаман.

Бу сўзлар баландпарвоз сўзлар эмас. Улар Хуршиднинг юрагидан чиққан дил сўзлари. Шоир ўзининг «Мукофот», «Фаластин жангчиси», «Самарқанддаги озодлик ҳайкали қошида ўйлар», «Қамал, нон ва ака-укалар ҳақида баллада», «Шоир ҳақида ривоят» сингари ранг-баранг мавзудаги шеърлари билан буни исботлашга ҳаракат қилмоқда.

Ёшлар шеърлятидаги мавзу биқиклиги, мавзу торлиги ҳақида танқидчилик айтаётган танбеҳларда жон бор. Назаримизда, бу танбеҳлар беиз кетмади. Ўзига талабчан, жамоатчилик фикрига ҳурмат билан қаровчи ёшлар бу фикрлардан ўзларига тегишли хулосалар чиқардилар. Хуршиднинг шеърлари ҳам сўнги йилларда мавзу, проблема, қаҳрамон нуқтаи назаридан анча ранг-баранглашди. У шу куннинг мавзулари билан бир қаторда узоқ ўтмиш мавзуларини, фаластин жангчиси ҳаётидан тортиб, ҳозирги испан шоирлари ҳаётидаги ҳодисаларни, инқилоб чавандозлари жасорати ва Улуғ Ватан уруши даври воқеаларини, Велемир

Хлебников, Ояр Вацетис, М. Аветисян, В. Шкловский, А. Қодирый, Ойбек, Малик Қаюмов сингари шоир, ёзувчи, мусаввир ва олимлар қиёфасини ёритишга ҳаракат қилади. Хуршид сўнгги йилларда тарихий мавзуларга ҳам кўпроқ мурожаат эта бошлади. Прозага нисбатан поэзияда, айниқса лирикада бу вазифани маҳорат билан амалга ошириш мураккаб иш. Чунки, узоқ мозий манзараларидаги характерли белгиларни, қаҳрамонлар ҳаёти ва фаолиятидаги муҳим хусусиятларни аниқлай олиш ва саралай билиш ҳамда буларнинг барчасидаги ҳозирги ҳаёт билан боғлиқ бўлган фазилатларни бир неча ўн сатрдагина гавдалантира олиш осон эмас. Хуршиднинг бу йўналишидаги изланишлари шу талабларга жавоб бериши нуқтаи назардан эътиборни жалб қилади. Хуршидни узоқ ўтмиш манзаралари ўзига маҳлиё қилиш жиҳатидан эмас, тарихий воқеа-ҳодиса, қаҳрамонлар орқали шу кунги замондошимизни тарбиялашга, янада камол топтиришга хизмат қилиши жиҳатидан жалб қилади. СССР ёзувчилари союзи 50 йиллигига бағишланган Пленум материалларида ҳам бу масалага алоҳида урғу берилган эди. Хуршиднинг «Қошғарий», «Девонул луғатит-турк» оҳанглари», «Широқ ҳақида ривоят», «Абдулхай сўзи», «Қадимий битикни варақлаб бир қур...» сингари шеърлари ҳам замондошимизни тарих воситаси орқали тарбиялаш ишига хизмат қилади. Хуршид ўтмиш ҳақида шеър ёзар экан, унинг мақсади мозийни улуғлаш, кечмишга ҳамду сано ўқиш эмас, тарихнинг бугунимиз билан боғлиқ ёғдуларини, нурларини бадий гавдалантиришдан иборатдир. Шунинг учун ҳам таниқли олима Г. А. Пугаченковага бағишланган «Бу деворлар — бизнинг елкамиз...» шеърдаги битик тошлар узоқ авлодлар қалбидан отилиб чиққан армонли ва умидли қўшиқ парчалари; Самоний мақбараси — боболарнинг равшан имони. Шунинг учун бу обидаларни кўз қорачиғидек асрамоқ керак. «Қошғарий» шеърининг асоси-

ни ҳам ўтмиш билан бугуннинг узилмас ришталарини куйлаш ташкил этади. Шоир яхши билади: халқ сўзи ўлмас экан унинг ўзи ҳам ҳеч қачон ўлмайди. Шунинг учун ҳам Қошғарий меҳнатининг аҳамияти шоир талқинича халқ сўзларини, халқ тилини асраб-авайлаб қолишидагина эмас, умуман шу тил мансуб бўлган халқни ҳам тарих бағрида «забун» қилмай, қутқариб қолинишидир. Бу шеърнинг гоёси. Хуршиднинг «Девонуллуғатит-турк» оҳанглари»да янада давом эттирилади ва ривожлантирилади. Бироқ, шеърда стилизация нуқтаназаридан ҳозирги китобхон идрок этиши оғир бўлган қатор тарихан эскирган, истеъмолдан қолган сўзлар ҳам ишлатилиб, унинг тушунилишини маълум даражада мураккаблаштиради. Тўғри, муаллиф, бу сўзларни Қошғарийнинг ўзидан олади ва асарнинг тарихий руҳини очишга бўйсундиришга ҳаракат қилади. Лекин, бундан қатъи назар, агар улар билан ёнма-ён равишда шу тарихий сўзларнинг ҳозир ишлатилаётган намуналари ҳам берилганда ёмон бўлмасди.

Бироқ, энг асосийси, асарнинг етакчи руҳи, шеърда айтилганидек, мозийни бугунга уламоқдан иборатдир. Шеърни ўқиш давомида буни биз чуқур ҳис этиб борамиз:

Арқўзлардан ҳатлаб, сойларни ичиб,
Ятика шуъласин боламдек қучиб,
Ўтлоқлар қўйинини оҳудек кечиб,
Етаман — эшикни аста чертаман,
Қошғарий чиқади эшикни очиб.

— Хайр! — демас, — Салом, — дер, — салом, набирам!

Бу маъно айна вақтда Қошғарий бобонинг ёш шоирни, ҳозирги замондошимизни ўз боласидек бағрига олишини ҳам ифодалайди. Узоқ мозийдан туриб бу олимнинг ёш авлодга хайр эмас, салом дейишида ҳам катта рамзий маъно бор. У бугун билан тарихнинг яхлитлигига, бугуннинг ўтмишдан узилиб қолмаганига

ишорадир. Бу шеър ўзбек халқи социализм даврига келиб ўзининг она ўтмишидан узилиб қолган, тарихга мурожаат қилиш, уни эслашга ҳукумат ёки Москва томонидан йўл қўйилмайди деювчи ғарбдаги буржуа советологларининг уйдирмаларини кескин рад эта олади ва уларга ўзига хос зарба беради.

Хуршид шеърларида фақат мазмун ранг-баранглиги эмас, шаклий ранг-барангликка ҳам интилади. Унинг шеърларидаги шакл кўпинча мазмун моҳияти ва фикр шиддатига мутаносиб равишда ўзгариб туради. Лекин у ҳаётнинг одми, оддий, кундалик ташвишларини беришда, шунга монанд шаклдаги соддаликка интиламан деб баъзан жўн прозаизмга йўл қўйганини сезмай қолади. Унинг «Оила» деган яхшиги на бир шеърн бор. Шеърда бир оила бошига тушган ташвишларнинг, турмуш уринишларининг ўзига хос лавҳалари худди ҳаётнинг ўзидек ҳам соддагина, ҳам, айти вақтда, чуқур ички коллизациялар замирида акс эттирилади. Лекин, шаклда керагидан ортиқ даражада соддаликка интилиш бу шеърнинг айрим парчаларидаги таъсир кучига анча путур етказди:

Ҳозиргина даладан қайтдим,
Сув тарадим ғўзаларимга.
Мана тонг отяпти,
Хотиним далага кетган —
Мен уни яхши кўраман...
Болаларим ухлаб ётишибди,
Кейин улар ҳам кетар далага —
Елғиз Нуржон қолар,
Ухлай десам Нуржон қўймайди.
Бари бир кундуз кун ухлай олмайман —
Ташвишлар елкамдан эзганидан бу.

Бу парчада маълум бир мақсад, мазмун йўқ эмас, албатта. Шоир бир оила тимсолида пахтакор меҳнатининг машаққатини, пахтакорнинг меҳнатга фидойижон муносабатини кўрсатмоқчи: тун бўйи мироб ота далада, тонгда уйга қайтса, хотини далага кетган, ғўза

парваришининг бу долзарб дамларида эр-хотин бир-бирининг дийдорига ҳам тўёлмай қолади, бундай кезлар ҳатто болаларнинг ҳам асосий жойи — дала, фақат икки яшар Нуржонгина далага чиқмайди. Даладан тонгда қайтган ота кундуз ҳам тинчгина ухлолмайди: ғўза ташвишига қоришиб кетган турмуш ташвишлари унга уйқу бермайди. Кўриниб турибдики, шеърнинг асосий мақсади, муаллифнинг нияти ёмон эмас. Лекин мана шу ниятнинг ўқувчи қалбига, тафаккурига «жиз» этиб тегишига, уни тўлқинлантириб, ўзига шерик қилишига шеърдаги жўн шакл ва прозаик услуб анчагина тўсқинлик қилади.

Баъзан бир образли фикр Хуршиднинг бир неча шеърларида такрор ишлатиладиган ҳолларга ҳам дуч келамиз. Масалан, «Мезон кечди...» шеъридаги «Ҳосил тўла араваси лойларга ботиб» мисраси катта ўзгаришсиз «Кузни ўйла» шеърида «Гилдираги лойга ботиб: ғолган арава» тарзида, «Кузни олиб ўтди деҳқонлар» шеърида эса бу фикр

Кузни олиб ўтди деҳқонлар
Аравада олмалар билан.
Тўлиб кетди чексиз сайҳонлар
Гилдираклар ғирчиллашидан,

тарзида яна такрорланади. Бу камчилик Хуршид шеърлари учун характерли бўлмаса ҳам, бу ҳодиса унинг шеърларида фақат аҳён-аҳёндагина кўзга ташланса ҳам, бари бир бу жузъий нуқсон муаллифнинг ҳар бир образга, ҳар бир мисрага алоҳида диққат-эътибор билан қарашни кучайтириши лозимлигини кўрсатади.

Некрасовнинг чиройли бир гапи бор. Инсон юрагининг оддий сўзларга очилмайдиган шундай дарчалари бўладики, уни фақат шеърятнинг сеҳрли тили билангина очиш мумкин, дейди у. Биз уй қурганда деразамизни доимо қуёш томонга жойлаштирамиз. Бу — уйда ёруғлик мўл бўлиши истаги туфайлигина эмас. Ёғду

тўла хонадон қуёшнинг қадрига, қуёшли кунларнинг қадрига кўпроқ етади дейишади. Шунга ўхшаб ўзини танигандан бошлаб инсон юрагининг деразалари ҳам шеърятга маҳтал бўлади. Чунки шеърят юракни эрта занглашдан асрайди, умримизни мазмунлироқ, ҳаётни янада гўзалроқ қилади, яшамоқ ва курашмоқнинг сеҳрли сирларини ўргатади.

Қисқагина назар ташлаганимиз Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов ва Хуршид Даврон шеърлари ҳам ўз ўқувчилари юрагининг деразаларини топа олади.

ИРМОҚЛАР ҚЎШИҒИДА ДАРЁЛАНМОҚ ИСТАГИ

Ёш авлодга ғамхўрлик партия фаолиятининг доимий диққат марказида турадиган масалалардан биридир.

КПСС Марказий Комитети, шунингдек Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ёш ижодкорлар билан ишлаш тadbирларини янада яхшилаш ҳақидаги қарорлари ана шу ғамхўрликнинг конкрет далиллари бўлди.

Бу ҳужжатлар кўрсатмаларини ҳаётга тadbиқ этаборган республикамиз ижодий ташкилотлари, нашриётлар, газета ва журнал редакциялари, радио ва телевидение қатор амалий тadbирий чораларни амалга оширдилар.

Республикамизнинг деярли барча матбуот органларида ёшлар ижодига кенг ўрин ажратиладиган бўлди. Танқидчи ва санъатшуносларимиз томонидан ёшлар ижодини таҳлил этишга эътибор кучайди. Ғафур Ғуллом номидаги ва «Ёш гвардия» нашриётларида ёшларнинг чоп этилаётган китоблари сони янада кўпайди. Бу ўсиш асарлар санъатига эмас, сифатида ҳам ўз ифодасини топабошлади. «Шарқ Юлдузи» ва «Гулистон» журнали анъаналарини давом эттирган «Ёшлик» қисқа мuddат мобайнида кенг китобхонлар оммаси-

нинг сеvimли журналига айланди ва адабиёт ихлос-мандларига бир қатор янги номларни кашф этиб берди.

Ёшларга кўрсатилаётган бу ғамхўрлик, албатта ўз самараларини бермаслиги мумкин эмас. Лекин ижодий равнақни фақат қарор ва кўрсатма ёки ғамхўрлик ва эътиборгагина боғлаб қўйиш ҳам масалани бир томонлама талқин этиш бўларди. Ҳамма гап шундаки, юқоридаги комплекс тадбирларнинг барчаси ёшлар вужуди ва қалбидаги истеъдод ғунчаларининг барг ёзишига, улардаги потенциал имкониятлар ёрқинроқ бўй кўрсатишига кучли таъсир этди. Бадий ижодда эса, бу нарса ҳал қилувчи омиллардан бири эканлиги барчага аён.

Сўнги йиллар навқирон шеърятимизга назар ташласак поэзиямиз янги бўгин ижодкорларидан ташкил топувчи, ўзига камалак нурларини сингдирган катта ва кучли бир тўлқин ҳисобига бойганини кўрамиз. Ирмоқларсиз дарёлар ташкил топмаганидек, ёшларсиз ҳозирги шеърятимизни кўз олдимизга келтириш қийин. Улар кўп. Улар ранг-баранг. Кечагина ёшлар сифатида эътироф этилган Ҳ. Худойбердиева, Р. Парфи, О. Матжон, Муҳаммад Али, О. Мухтор, М. Бобоев, Абдулла Шер, С. Раҳмон ва бошқалардан иборат авлод бугун муайян тажрибага эга ижодкорлар сифатида адабиётимиз равнақига муносиб ҳисса қўшмоқда.

Бу ва улардан олдинма-кейин келган авлод вакилларининг ижодий йўлини ҳам Ҳамза кўтарган туғ ёритиб туради. Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Зулфиянинг илғор анъаналарини давом эттириш, уларни янги манзил сари элтишга ўз ҳиссасини қўшиш, янги фазилатлар билан бойитиш ҳар бир янги авлод вакилининг орзусидир.

Масалан, Сулаймон Раҳмоннинг шеърларига назар ташлайлик. Унинг навқирон илҳомига йўғрилган идрок жаҳондаги энг гўзал ном, энг зўр кашфиёт, энг буюк жасорат нима?— деган савол рўпарасида. Ҳар бир киши

ёки шоир уларни ўзича талқин қилади, албатта. С. Раҳмон талқинича эса, улар: Ленин, Инқилоб, Социализм! Жаҳон халқлари тилида, жуда кўп сўзлар порлади, лекин:

Энг гўзал сўз бўлиб қолди,
Энг гўзал ном бўлиб қолди:

ЛЕНИН!

Дунёда жуда кўп кашфиётлар амалга оширилган, аммо:

Энг зўр ижод бўлиб қолди,
Энг зўр кашфиёт бўлиб қолди:

ИНҚИЛОБ!

Тарихда инсоният жуда кўплаб жасоратлар кўрсатган, жуда кўп улуғ нарсалар бунёд этган, бироқ:

Энг буюк жасорат бўлиб қолди,
Энг буюк иморат бўлиб қолди:

СОЦИАЛИЗМ!

Бу С. Раҳмоннинг «Йиллар қўшиғи» шеърідан.

Севги ҳақида шеър ёзмаган шоир йўқ. Уни ҳар ким ўзича тушунади. «Лаҳзалар» шеърیداги Сулаймон Раҳмон талқинича, «жуда жиддий бир меҳнатдир севмоқнинг ўзи», у «жуда жиддий ва гўзал бир кашфиётдир». Муҳаббат инсонни ўз-ўзини ва ўзгаларни кашф этишга олиб келади, у оддий «оҳ-воҳ»лардан эмас, қалб ва проданинг ўзида камол топувчи буюк меҳнатдан туғилади, сурур ва лаззатларгагина эмас, буюк меҳнатларга, бунёдкорликка чорлайди. С. Раҳмон инсон руҳиятидаги қатламларни, туйғулар тўлқинидаги жозибаларни куйлашга алоҳида рағбат сезади. Руҳий оламимнинг ўз осмони, баҳори, қиши, ёзи бор, деб ёзади шоир. Мана унинг руҳидаги табиат:

Томчи-томчи ёмғирларда
уммонлар исёни бор,
Шода-шода шабнамларда
Ёмғирлар бебошлиги.
Томчи-томчи ёмғирларда
дарёлар туғёни бор,
Шода-шода шабнамларда
булоқларнинг ёшлиги.

Аммо бу ҳозирча — ҳолат. Унда ҳаракат оз. Бироқ шоир аста-секин руҳиятидаги ана шу ҳаракатни тайёрлаб боради, ҳолат ҳаракатга ўтажагига ишонч биллиради:

Дарё-дарё шиддатини сир тутиб,
Дарёлигин кутиб ётар ирмоқлар.

Қатта мақсадлари, буюк ишончлари ва истеъдод нишоналари бўлган кишининг руҳиятидаги ирмоқларгина шиддатли дарёга айлана олади. Бир томондан шеърнинг қаҳрамони шоирнинг ўзи, иккинчидан лирик қаҳрамон — шоирнинг замондоши, улкан бунёдкорлик шижоати билан яшаётган, қалбидаги ирмоқларни дарёларга туташтира олувчи киши.

Сулаймон Раҳмон дарё, ирмоқ, ариқча образларига тез-тез мурожаат этиб туради ва ҳар гал уларга янги-янги ҳаётий нисбатлар топади. Унинг халқ йўлида ёзилган «Шилдирайди ариқча...» шеъридаги

Ариқчанинг осмони бор, осмони.
Осмоида юлдузи кўп, юлдузи.
Ариқчанинг ўз шаъни бор, ўз шони,
Ариқчанинг ўз йўли бор, ўз изи.

Муроди бор, мақсади бор, ўйи бор,
Интилади, талпинади, тошади.
Ўз тили бор, қўшиғи бор, куйи бор,
Шилдир-шилдир қайларгадир шошади,--

мисраларини ўқир эканмиз, бир тарафдан ажиб бир тароватли кайфият дилимизга инганини сезмай қоламиз, қолаверса, бу тасвирдаги кўчма ва рамзий маънолар ҳар биримизга ўз мақсадинг ва йўлинг борми?— деб саволга тутаётгандек бўлади.

«Тоғлар» шеърдаги:

Дўстим, бу виқорли тоғларни севгин
Бир оддий тош дея қарама фақат.
Асрлар орзуси — шу кенглик учун
Улар — ер қаъридан чиққан муҳаббат,—

мисраларини ўқиб ҳам фақат тоғларнинг муҳаббатга ўхшашинигина эмас, муҳаббатимизнинг ҳам шу тоғларга ўхшаб пурвиқор, интилувчан бўлиши лозимлигини уққандек бўламиз.

Давр билан, халқ билан, пахтадан тоғлар уяётган азамат пахтакор ўй-дардлари билан бир жон-бир тан бўлиб яшашга интилиш улкан санъаткорлар каби ёшларнинг ҳам бирдан бир аъмолдир. «Сахро кирар сув тушига» деб чиройли ташбеҳ топади Қамчибек Кенжа. Зеро астойдил меҳнат қилаётган ёш шоирларимиз ҳам саҳрони бўстон қилиш азмида тер тўкаётган қаҳрамонларимиз қиёфасини яратишни ўз ижодларининг марказида тутадилар.

Гарчи кетмон чопмасману, ёзганим замон.
Мукулларим қайишади пахта дардида

деб ёзади яна бир ўринда Қамчибек Кенжа. Мавзу, мақсад, куйлаётган қаҳрамони жиҳатидан Мукаррама Муродова Қамчибекка ҳамоҳанг. Мана унинг «Янги йил ўйлари» номли шеъри. Янги йил айёми кимнинг хаёлини нималар банд этмайди, дейсиз. Қимлар нима ҳақда ўй сурмайди? Биров муҳаббати, биров фарзанди, яна биров мангу қайтиб келмас дўстини ўйлайди. Мукаррама эса, қадаҳдаги майда ҳам бугдойзор шовуллашини, ер кулгисини эшитади.

Бода юзидаги кўпиклар — кумуш —
Мен ҳали даламга экмаган пахтаман,—

деб ёзади шоира. Ёки унинг яна бир — «Қарши даштида» шеърига назар ташлайлик: Олов пуркаб ётган дашт. Шоира ёзишича, бунда ақалли бир томчи соя йўқ, киприк учичалик майса учрамайди. Ҳатто:

Иссиқдан қизариб, тўзғиб сочлари,
Сувга шўнғимоқни ўйлайди қуёш.

Шаҳар жойда бульдозер овозини куйга ўхшатиб, эҳтимол, бадий жиҳатдан муваффақиятли чиқмаслиги мумкин. Бироқ Мукаррама шу шеърда юқоридагидек «тайёргарлик»дан сўнг:

Шу тобда, фақат кўз илғамас ерда,
Бульдозер бошлайди ҳаёт куйини —

деб ёзар экан, биз чиндан-да, шоира шеърдаги бу товушни ҳаёт куйидек, уйғониш куйидек қабул қиламиз ва у вужудимизда ажиб бир туйғу уйғотади. Шунинг учунки, шеърнинг ниҳоясидаги:

Кун қайтиб, саҳрони қоплар кўланка,
Даштга минг кўз билан термулар осмон.
Забонсиз саҳронинг уйқусин бузиб,
Чўлга жон бағишлар қудратли инсон,

мисраларини ўқигач, шууримизнинг «қаттиққўллигидан» келиб чиқиб, бу ерда инсон чўлни ўзлаштираётгани, қабилдаги маълум гап айтилибди-да, деб эмас, қалбимиз ҳукмига бўйсуниб, Мукаррама чўлқуварлар шаънига бадий жиҳатдан гўзал бўлган чиройли бир қўшиқ айтибди, дегимиз келади.

Танқидчи Иброҳим Ғафуров ёшлар хусусида гапириб, уларда ўз-ўзини англаш тенденцияси кучаймоқда деган эди. Чиндан ҳам ёш шоирларимиз ижодидаги

ладан ўзбек адабиёти) кўриниш берган ва ўз вақтида кескин танқид қилинган формалистик шеърларни эслатади. Тўғри, С. Раҳмон ва Қ. Кенжа ижодларини кузатган киши биринчисига Х. Олимжоннинг, иккинчисига Шайхзода ижодининг кучли таъсир этганини сезиши қийин эмас. Бироқ, ҳар икки тақдирда ҳам биз ҳатто энг етук санъаткордаги барча тажрибаларидан эмас, балки фақат муваффақиятларидан ўрганишимиз керак.

Ҳаётнинг барча соҳасида бўлгани каби, адабиёт ва санъат ривожиди ҳам анъана катта аҳамиятга эга эканлиги барчага маълум. Бироқ илгариги босқичда мавжуд бўлган барча нарсани анъана деб тушуниш тўғри эмас. Биз аввалги авлодлардан қолган энг илғор ва ҳаётбахш хусусиятларнигина ҳақиқий анъана сифатида қабул қиламиз.

Ёшлар шеърлятида баъзан фикрни ҳаддан зиёд майдалаштириб юбориш, баъзан, керагидан ортиқ даражадаги кўп сўзлилиқ ҳамон тез-тез кўзга ташланиб турадиган камчиликлардир. Қамчибек Кенжанинг «Вужуддаги уч инқилоб» шеърининг учинчи қисмида аёл кишининг она бўлиши олий ва муқаддас нарса деган фикр қуйидагича талқин қилинади:

Она бўлмоқ...— олий, эзгу заҳматдир,
Ҳар лаҳзаси умрга тенг фурсатдир;
Чўчиб турар, дерлар, кўкда худо ҳам,
Фаришталар юборармиш дамо-дам.

Фольклор анъаналаридан фойдаланиб ёзилган бу сатрларни қўятурайлик-да, шеърнинг давомини ўқийлик:

Чунки аёл умрида бу
Ҳал қилувчи босқичдир,
Кашфиётлар ва келажак
Қулфига очқичдир.
Ҳал этилар шу тариқа,
Аёллик қучиб зафар.

Авлод ҳамда давомлилик
Ҳузур ва изтиробдан
Олам шундай янгиланар
Муаммоси ҳар сафар,
Вужуддаги учта босқич
Ва уч бор инқилобда.

Инсоннинг вужудида уч инқилоб кечади, демоқчи бўлади шоир: муҳаббат, ошиқ-маъшуқларнинг висолга етган куни ва ниҳоят аёлнинг она бўлиши. Шоирнинг бу фикрларига эътироз билдирмаслик мумкиндир, Лекин аёлнинг она бўлишидек муқаддас нарса юқоридагидек унинг умридаги ҳал қилувчи босқич, у ўз навбатида кашфиётлар ва келажакнинг қулфига очқич қабилда поэтик талқин қилиниши кишини ажаблантирмайдими?

Қамчибек Қенжанинг салкам юз мисрадан иборат «Археолог» деган шеъри бор. Тўғри, унда археолог меҳнатининг машаққатлари, аҳамияти ҳақида илиқ гаплар айтилади, моҳият эътибори билан шеърда: археолог одамзотни, фанни олдинга силжитиш учун ўзи орқага, яъни ўтмишга қадам ташлайди, деган фикр айтилади. Бу фикрга бирор бир эътироз бўлиши мумкин эмас, албатта. Уни ҳар бир шоир ўз истеъдодидан келиб чиқиб турли савиядаги шеър қилиши мумкин. Қамчибек Қенжа бу фикрни ва археолог меҳнатини қуйидагича шеър қилади:

Бош чаноғи — янги бир дунё,
Девор қолдиқлари,
парчаланган,
Дарз кетгану аммо
Бўёғин
Йўқотмаган расмлар,
ҳайкалчалар,
шакллар —
кенг экранли ленталарга
айланар,
улар
асрлардан ҳикоя сўйлар,

аждодлару шажаралар
қиёфаси,
тутуми;
яшаш,
меҳнат
қуролларидан,
ким бўлгани,
қодирлиги
нимага.

Менимча ушбу парчани шарҳлаш, талқин ёки таҳлил этишга зарурат бўлмаса керак. Чунки у ҳар бир талабчан шеърхонда ўзига муносиб тасаввур қолдиради. Бу ерда гап шундаки, ушбу шеър шеърятимизда ҳамон барҳам топмаётган бугунги кўпсўзлилиكنинг «ёрқин» намунасиدير. Муаллиф бундай кўпсўзликдан қанча тез қутулса, шунча яхши.

Шу маънода фикрни аниқ ва лўнда беришга интилиши, кўпсўзликка йўл қўймаслиги жиҳатидан Қутлибека Раҳимбоевнинг шеърлари эътиборни жалб қилади.

Қутлибека ҳақида гап кетар экан, мен унинг 1979 йилда нашр этилган «Ёшлик баёзи тўпламида босилиб чиққан бир туркум шеърларини эслаб ўтгим келади. Гап шундаки, Қутлибека шу баёзга кирган дастлабки шеърлари биланоқ, кўпчиликнинг эътиборини тортабилди. Чунки унинг шу асарлариёқ, шеърятимизга анчагина жиддий изланувчан, ўз устида астойдил ишлашга жазм қилган, ўз юрагини ўзи кашф этишга чоғланган ёш бир шоира кириб келаётганидан далолат берган эди.

Шоира илк тўпламини «Юрагимда кўрганларим» деб аташи ҳам бежиз эмас.

Қутлибека илк шеърларидан бирини:

Сен новдасин кўмган ниҳолманку
эй ҳаёт,
Фақат мени сояларда ўстирмагин,
ўтинчим,—

деб бошлаган эди.

Ёш шоиранинг кейинги шеърлари, шеърларидаги лирик қаҳрамонлари шу мисраларда қўйилган талабларга муносиб яшаш ва курашга чоғланган замондошлар эканлигини кўрсата олди. Шоиранинг қаҳрамонлари сояларни, беғам, лоқайд тинчликни кўзловчи кишилар эмас, ёниб, ўртаниб, курашиб яшашни афзал кўрувчи тенгқурлари эканлиги маълум бўлди. Гап фақат мавзу ва мазмундагина эмас, балки уларнинг ўзига хос рангда, янги оҳангларда беришга интилишидадир.

Совуқдан кичрайиб қолган қуёшни
Иситгим келади бағримга босиб,—

деб ёзади Қутлибека шеърларидан бирида. Бундай деб, менимча, катта умидлар билан яшашга чоғланган, ўз олдига катта-катта ниятлар қўйишдан чўчимайдиган ёш шоир ёзиши мумкин. Бундай шоирнинг ёки, айтайлик, лирик қаҳрамоннинг ҳар қандай қийинчиликларни бардош билан енга олишига, бу йўлда зарурат туғилса ўзгаларга ҳам фидойижон бўлишга қодир инсон эканига ишонади киши.

Энди шу шеърнинг мантиқий давомидек туюлувчи «Дунёнинг ҳам фарзандимиз» шеърдаги қуйидаги мисраларга назар ташлайлик:

Қалбим билан қучоқлайман ер, осмоннинг
орасин
«Бари бари меники» деб айтгим келади
беҳад.

Лекин буюк кенгликларни «меники»
деб айтмоққа,

Фақат севги етмас, ахир, умрни
ҳам бермоқ шарт.

Кўриниб турибдики, бу шеърдаги лирик қаҳрамон билан аввалги шеърдаги лирик қаҳрамон жондош ва қондош, улар бир юракнинг фарзанди, бир мақсаднинг йўлдоши, бир идеалнинг фидойиларидир. Бу қаҳрамон-

лар учун юртни, Ватанни, заминни севмоқлик, ҳатто оташ севги билан севмоқликнинг ўзи камлик қилади. Бу қаҳрамон, агар керак бўлса ана шу Ватан учун умрини ҳам беришга тайёр. Бу қаҳрамонлар ўз табиати жиҳатидан ўз оталарининг ворислари бўлгани каби, Қутлибека ҳам ўз устозларининг муносиб шогирди эканини кўрсатишга астойдил ҳаракат қилмоқда.

Қутлибеканинг шеърларидан бирида шундай мисралар бор:

Муҳаббат қўшиқлари мангулик қўшиқ эди,
Она ҳақдаги қўшиқ мангу эди азалдан.
Бугун шундай қўшиққа айланмоқда-ку ахир
Пахтакоримнинг чайир, буғдойранг қўллари ҳам.

Муҳаббат ва она ҳақида қўшиқ айтиш азалий ва тенгсиз бўлганини яхши биламиз. Қаранг, пахтакорнинг чайир ва буғдойранг қўли ҳам худди она ва муҳаббат янглиғ муқаддас маънолар қаторида қўшиққа айланиб қолганини теранлик билан, аини вақтда оддий ва содагина, илиқ меҳр ва майинлик билан мадҳ этилмоқда.

Она ва муҳаббат ёнига қўшилган бу учинчи қўшиқ фақат янги жамиятгагина келиб туғилиши ва тараннум этилиши мумкин эди. Биз шеърдан ана шу маънони уқамиз.

Шуниси эътиборлики, Қутлибека ўз шеърларида янги мазмун, янги фикрларни андозаланмаган, трафаретланмаган, янги шаклларда беришга интиладики, бу нарса ҳам эътирофга муносиб. Чунки айрим ёшларимиз фикрларининг андаза шаклларда қолиб кетишини эътиборга олсак, Қутлибека бу йўналишда ҳам баъзи тенгқурларига ўрناк экани маълум бўлади.

Қутлибека дард билан, тугён билан ёзади. Унинг шеърларида сийқаси чиққан фикр ва мазмунни, бадий тасвир воситаларини деярли учратмайсиз. У доим ўзига хос фикрлаш тарзида қалам тебратишга интила-

ди. Бу интилиш унинг шеърларидаги традицион бўлмаган, шаклий ўзига хослигини ҳам келтириб чиқаради. Қутлибека кўзимиз ўрганиб қолган қофияланиш системаларидан, анъанавий тўртлик бандлардан ҳам баъзан қочади.

Масалан: «Айни туш тоғи-ку...» шеърда:

Кундай эгиласан ғўза устига,
Осмоннинг олови оз туюлдами,
Тафтингни далага ўтказмоқчисан.
Янглишдим, меҳрга тўла қалбингни
Иккинчи қуёш деб тутқазмоқчисан,
Келинойижон!

Қутлибеканинг лирик қаҳрамонлари ҳаётга фаол муносабатда яшайдилар. Яшамоқ, курашмоқ, изланиш ва интилиш, бу йўлдаги жараёнлардан ҳайратланиш, севиш, севилиш, Ватанга улкан муҳаббат бу қаҳрамонларнинг асосий эътиқоди. Шунинг учун ҳам шоиранинг лирик қаҳрамони:

Ҳайратимнинг умри, ишқимнинг умри,
Ўзимнинг умримдан узоқроқ бўлсин!—

дер экан, биз бунга ишонамиз ва унга ҳайрихоҳ бўламиз.

Қутлибеканинг «Тонгда» деган шеъри бор. Унда тасвирланишича, келинчак саҳарга яқин уйғониб кетадию, қайтиб ухлолмайди. Даласи, пахтазори хаёлини олиб қочади. Агар шеър шу фикр билан тугаса, у шаблон шеърга ва маълум даражада сохта шеърга айланиб қоларди. Лекин шоира бундай қилмайди. У шеър финалида кутилмаган образ топади ва шеърни янги бир фикр билан якунлайди. Қайтиб ухлолмаган келинчак тонг яқинлигини кўриб, иш кунини бошлаб юборади. Учоққа олов ташлайди. Шеър шундай хулосаланади:

Турди ва ўчоққа олов ташлади,
Ўт гурлар, роҳатнинг бағридаги тун
Оромин йўқотиб кета бошлади.
Келинчак устма-уст қалайди ўтин,
Кўкка етгудайин ўт ёқмоқчи у,
Уйқучи қуёшни уйғотмоқчи у.

Қутлибеканинг қаҳрамонлари ана шундай, улар ҳатто «уйқучи» қуёшни уйғотиб яшашни орзу қиладиган қаҳрамонлардир.

Қутлибека табиат манзараларини чизишга ҳам анчагина моҳир. Унинг «Ҳар тонгда» деб бошланадиган шеърига эътибор берайлик. Ҳар тонгда нам булутларга қуёшдан сачраб кетган ранг юқади. Кейин қуёшгина эмас, шу булутлар бағридан ҳам шуълалар тўкилиб тургандек бўлади. Бундай кезларда шабнам ҳам узоқ яшай олмай қуёш толасига қўшилиб кетади. Танасига ҳарорат теккан майсалар эса титрашдан тўхтайдилар. Бодом дарахтининг бодомлиги, ўрикнинг ўриклиги ҳам билинмай қолади. Улар бамисоли баланд-баланд гулларга айланадилар. Умрида бир бор гулламаган терак ва гнёҳлардан ҳам гул нафаси, гул атри уфира бошлайди. Ажиб манзара, дилбар ҳолат, Шеър бу ҳолати ҳам гўзал бир асар бўлиши мумкин эди. Бироқ бу кўринишда у ҳали шоирани қаноатлантирмайди. Чунки шеърнинг бу кўринишида ҳолат бор, манзара бор-у, асосийси ҳозирча, одам йўқ. Шеър ниҳоясида асарга одам олиб кирилади ва унга конкрет ғоявий нагрузка юкланади:

Бу буюк табиат бағрида,
Шу суюк табиат бағрида.
Фақатгина севги ҳислари билан
Яшай олмаслигинг алам қилади.

Муҳтарам Улуғованинг Қутлибекага бағишлаб ёзган «Баҳор кечаси» номли бир шеъри бор. Шеър фикр жиҳатидан ҳам, ҳиссиёт жиҳатидан ҳам тиниқ ва илиқ

таассурот қолдиради. У шакл жиҳатидан шеърятимизда кўп ҳам кўзга ташланавермайдиган намуна. Унинг ҳар банди уч мисрадан ташкил топади. Шеърда Қутлибекага қарата айтилган шундай бир банд бор:

Хуш бўйлар тўлдирав дилингни,
Тушуна бошлайсан баҳорнинг
Рангларга сиғмаган тилини.

Муҳтарама ҳақ. Қутлибека ўз шеърлари билан баҳорнинг рангларга сиғмаган тилини тушунишга астойдил ҳаракат қилаётганини кўрсатмоқда.

Юқоридаги мулоҳазалар Қутлибека шеърларининг барчаси бир савияда — фақат муваффақиятли деган маънони англатмайди, албатта. Унинг шеърлари ичида паст-баландлари ҳам оз эмас. Чунончи, унинг «Узун кундузлар» номли иккинчи тўпламидан бир қатор ўрта-миёна ва бўш шеърлар ҳам ўрин олган. Хусусан, «Йилнинг тўрт фасли ҳам...» шеърда бирор бир янги фикр йўқ, «Овозлар» шеърда эса маълум гап қайтарилади, «Шоҳимардон» номли шеърдаги табиат тасвирига доир чиройли образлар фақат образ доирасидагина қолиб кетади, асарда илгари сурилаётган фикр ҳам анчагина жўн.

Ҳозирги каттадан-кичик деярли барча шоирларимиз ижодида санъаткорнинг жамиятдаги бурчи, шеърятнинг мафкуравий ва маънавий ҳаётдаги ўрни масаласига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Бу нарса улкан шоирларга, масалан, Пабло Неруда шахси ва ижодига муносабат орқали ҳам очилмоқда.

Умуман, Пабло Неруданинг оташин сиймосига мурожаат этмаган ёшларимиз кам дейиш мумкин. Улар ўз шеърларида Паблони XX аср шеърятининг ибратли тимсоли сифатида акс эттирадилар. Рауф Парфининг ҳам, Муҳаммад Солиҳнинг ҳам, Хуршид Давроннинг ҳам, Шавкат Раҳмоннинг ҳам Пабло Нерудага бағишланган шеърлари фақат у ҳақдаги асарларгина эмас.

Улар маълум маънода шоирларимизнинг ўз қалблари, XX асрнинг Ватан, эрк, гуманизм, ижодкорнинг ҳаётдаги ўрни сингари масалалар ҳақидаги қарашлари ҳамдир. Бу ёшлар ҳам Пабло каби Ватанни юракка жо қилмоқ ҳавасида ёнадилар. Ватан бахти ва дардини Пабло сингари шахсий бахт ва дарддек туймоқ истайдилар.

Шавкат Раҳмон, масалан, шоир бўлишни фақат ҳаётдаги гўзалликларни куйлаш, катта қурилишларни, унинг қурувчиларини тасвирлашдангина иборат деб тушунмайди. Унинг фикрича шоир аввало ҳаётдаги энг фаол курашчидир. Шунинг учун ҳам Пабло Нерудага бағишлаган шеърида шундай ёзади:

Ҳали бу заминда зулмат зиёда,
Шоирман —
Бораман зулматга тикка.
Сира ҳам ҳаққим йўқ букун дунёда
Шоир бўлмасликка,
Яшамасликка!

Шавкат лирик қаҳрамони учун инсон қадридан банд, инсон ташвишлари билан яшашдан азизроқ нарса йўқ. Шунинг учун ҳам у «Венеция» шеърида шаҳар номидан одамларга қарата шундай мурожаат қилади:

Мен чўкиб боряпман, чўкмасин сира
Инсон юрагининг венециялари!

Унинг «Яшамоқ зарур» шеърида шундай мисраларни ўқиймиз.

Яшамоғим зарур,
Ҳар дақиқани
Ғазаб билан, севги билан тўлдириб.
Дунёдаги барча қора нарсани
Еруғ лаҳзаларда ўлдириб.
Токим
Бош кўтариб қарай қуёшга,

Токим кўзларимда ёнсин ҳақиқат,
Токим тош мисоли тегмасин бошга
Мен яшай олмаган
Ҳар бир дақиқа...

Бу мисраларда ифодаланган ёниқ фикрда шоир ҳаётдаги ҳар бир дақиқага, ҳақиқат кўзи билан, ҳар бир ҳақиқатга масъулият ҳисси билан қарашга чорлайди.

Тенгқурлари доирасида Садриддин Салимовнинг ҳам ўз йўли, ўз оҳанги бор. Садриддинда фалсафий мушоҳадакорлик, фалсафий ўйчанлик ҳукмронлик қилади. Унинг шеърларида табиат, жамият ва инсон руҳиятидаги ҳодиса ва кечинмалардан кўра, улар моҳиятининг тафаккурга тўқинишидан келиб чиқувчи ўйчанлик бўртиб туради.

Шеърни сюжет эмас, кўпроқ ҳиссиёт ифодаси замирига қуриш худди Шавкат ва Қутлибека сингари Садриддинга ҳам хос, лекин унинг қисқа-қисқа, ингичка образлари ажиб бир уйғунлик асосига қурилади ва шеърга миниатюр бир ихчамлик, аини вақтда ёрқин ўктамлик бахш этади. Унинг шеърларидаги равонлик ва дилбарлик сўз ўйноқилиги эмас, фикрий чуқурлик ва ҳиссий такомилга бўйсунди. Шеър учун бу зарур фазилатдир. Садриддиннинг «Европада ҳалок бўлган аскар сўзи», «Теракларнинг учларига...», «Оққушгинам», «Қувонч бўлиб деразангни қоқаман» сингари шеърларида ана шундай фазилатлар мавжуд. Фольклордаги шакллари такрорламаган ҳолда халқ йўлига яқин бир услубда поэтик маданият билан фикр юрита олиш Садриддин шеърларига янада кўҳлик бағишлаб туради.

Бу ёшлар ижодидаги образлар ранг-баранг ва тиниқ, шартли ва бой кўчма маънога эга. Аксар ёшлар учун муштарак бўлган бу хусусиятлар Усмон Азимовга ҳам, Хуршид Давронга ҳам, Садриддин Салимов ва Мирпўлат Мирзаевга ҳам хос. Традицион баёнчилик,

у ёки бу фикрни бир маромда тасвирлаш ва тавсифлаш улар учун бегона. Уларнинг шеърларида жозибадор образларга, ўйлатувчи фикр, хулоса ва параллелларга дуч келамиз. Уларнинг шеърлари ўзини бир эмас бир неча марталаб ўқишини талаб қиладиган шеърлар. Бу — улардаги мураккабликдан эмас, балки асар қатига, бағрига яширинган фикрлар, образларнинг теган ва чуқур маънолиги туфайлидир.

Ҳар бир шоир бу хусусиятларни ўзига хос услубда намоён қилишга интилади. Садриддинда бу масала кўпроқ табиатнинг тиниқ тасвиридан сизиб чиқса, Хуршидда инсон ва табиат манзараларининг уйғунлигидаги нозик ва турфа хусусиятларни очиб бериш орқали намоён бўлади. Усмонда эса кўпроқ инсон табиатидаги мураккаб ва зиддиятли, дардли ҳолатлар қаламга олинади.

Ўз даврадошлари сафида Мирза Кенжабоев ҳам йилдан-йилга сезиларли ютуқларни қўлга киритмоқда. Мирза Кенжабоевнинг дастлабки «Мактубларим» номли тўпламиёқ шеърхонлар ўртасида қониқиш билан, ҳурмат билан қабул қилинди.

Мирза шеърларида фикр ва туйғуларнинг кутилмаган йўналишда оқиши ва шунга монанд чиройли образларга йўғрилиб берилиши жалб қилади. Масалан, унинг «Сурур» деган шеърида «Бу бахт — харж этилган умримдан қайтим» деган мисрага дуч келамиз. Биз, бахтнинг, иқболнинг ўз-ўзидан келмаслигини, у умрининг мазмунига муносиб бўлишини яхши биламиз. Лекин шу нарсани Мирза юқоридагидек — кутилмаган образда ифодалашга интилади. Ёки унинг «Ялдо кечаси» шеъридаги ушбу мисраларга эътибор беринг:

Бўш қадаҳ чинқира бошлар бетиним,
Мен қўя олмасман уни тўнтариб.

Бу сатрлар мазмунини қандай бўлса, шундайлигича тушунишга шошилмаслик керак. Сўз мазмунидан таш-

қари поэтик мазмун ҳам бу ерда ўзига жиддий эътиборни талаб қилади. Бу мисраларда гап ичкилик ва майхўрлик ҳақида кетаётгани йўқ. «Бўш қадаҳ» бу шеърда символик образ. Шоир, унинг лирик қаҳрамони аслида ҳаётнинг мазмуни тўлиқ бўлиши лозимлиги ҳақида гапиряпти: бир марта берилгувчи ҳаётни бенаф ўтказа олмаслиги, уни сермаъно, сермазмун яшамасдан тугата олмаслиги, севгилисига ҳам чала-чулпа «изҳори дил» билан эмас, асл муҳаббат билан яшаяжаги ҳақида фикр юритяпти. Биз бу мисралардан ана шу маъноларни уқамиз.

Мирзанинг шеърлари айрим тенгқурларидаги каби бир шаклда, бир оҳангда, саноқли мавзуларнинг тор қобиғида қолиб кетмайди. Унинг шеърлари ранг-баранг шакл ва мавзудадир. Улар ичида фаластин шоири Муин Бсису билан мулоқотга бағишланган шеърни ҳам, Насриддин Афандининг Мефистофель билан сайрига доир шеърни ҳам, ҳозирги ҳаётимиздаги ижтимоий маънолар акс эттирилган ва уларнинг машҳур физика қонуни «Броун ҳаракати» билан чоғиштирилган шеърни ҳам, табиат манзаралари ва она Ўзбекистон васфига бағишланган шеърларни ҳам учратамиз. Улар ичида, масалан, ёш болаларга бағишланган, лекин катталар ҳам бирдай севиб ўқий оладиган шеърлар учрайди.

Гўдаклар поклиги билан улугдир,
Соддалиги билан каттадир биздан,—

деб ёзади шоир «Отишмалар» шеърида. Лирик қаҳрамон ёш бола билан отишма ўйнайди, шоир бу ҳолатдан шундай хулоса чиқаради:

Пинҳона ғараз йўқ бу бармоқларда,
Зимдан пиширмаган у ўз ишини.
Бу содда ўқлардан, бу пок ўқлардан,
Улими гўзалдир ўлган кишининг.

Мирзанинг шеърлари ичида халқ йўлида ёзилган ўйноқи, енгил, тиниқ туйғуларга йўғрилган шеърлар ҳам учраб туради. Мана унинг «Халқ оҳангида» дейилган шеърдан айрим парчалар:

Бўш ўрнингда пок ёстиқ,
Гўё келгин, қани, деб —
Чорлар сафарга интиқ
Кеманинг елканидек.
Юрак, товушга айлан,
Юрак, ишон, чорла, жўш,—
Бу дунёда бир қиз бор
Ёстиғининг ярми бўш.

Бу сатрлар ўқувчи қалбида илиқ ва майин кайфият уйғотади. Улар ҳар қандай эротик тушунчалардан ҳоли. Улар ҳали қалбига аниқ бир муҳаббат оташ солиб улгурмаган, лекин бу бетимсол муқаддас туйғу ўзининг ёришиб келаётган нурлари билан қалб дарчасини аста сийпалаётган ўсмирнинг ажиб ҳолатини ифодалайди.

Мирзанинг шеърларида «Елканг—елкан. Ел кам. Хатар йўқ» («Бандаргоҳ») сингари мисралар ҳам учраб туради. Бу мураккаб, оғир поэтик санъат. У мана шундай мураккаб йўлларда ҳам изланади. Сўз ўйинидай бўлиб кўринган, лекин аслида бир нуқта, бир фикр ва бор мақсадга йиғналган поэтик образ яратишга муваффақ бўлади.

Халқнинг «Кенга кенг дунё, торга тор дунё» деган мақолини яхши биламиз. Мирза шу мақолдан унумли фойдаланиб, унга ижодий ёндошиш туфайли давримизга хос ва ҳамоҳанг янг мазмунни ифодалашга муваффақ бўлади.

Ука, кураш қилсанг, кенгдир бу жаҳон,
Ука, бўйин эгсанг, бу дунё тордир,—

деб ёзади шоир. Бу фикр тенгдошларни, замондошларни курашларга чорлайди ва шу фазилати билан қимматли аҳамият касб этади.

Носир Муҳаммад ҳам шеърлари билан матбуотда тахминан 70-йилларнинг бошларидан кўриниб келади. Носир университетни битиргач турли газета ва журналларда ишлади. Ҳаётни, инсонлар қалбини янада чуқурроқ ўрганишга интилди. Ватан ва Ватандош тушунчаси унинг шеърларида янада чуқурроқ ўрин эгаллай бошлади. «Олтин беланчак» туркумида чиққан «Салом келажак» тўплами келажакка умид билан қараётган ёш шоирнинг умидли туйғуларидан ташкил топди.

Кўп ўтмай Носирнинг «Баҳор таронаси» деб номланган иккинчи китоби ҳам босмадан чиқди.

Дастлабки тўпламга дебоचा ёзган Жуманиёз Жабборов Носирнинг шеърларини «Эҳтиросли қалб мевалари» деб атаган эди. Унинг эҳтирослари бугундан ташқари эртанги куннинг-келажакнинг ришталарига ҳам таташ:

Одамзод барига бера олур тоб,
Ва лекин эртасиз яшай олмас у,—

деб ёзади шоир.

Носир талқинича:

Дастгоҳу далада қадоқ қўл билан,
Эртанинг сурати яралар бугун.

Шоир-чи? Унинг ёзишича, шоир ҳам бугунги қайноқ ҳаётнинг энг олдинги жабҳаларида бўлмоғи лозим, аммо бунинг ўзи етарли эмас, замон билан пойга, яъни келажакка интилиш, келажакни яқинлаштириш шоирнинг энг муҳим бурчи бўлмоғи лозим. Акс ҳолда ўз номини оқлаши қийин. Шунинг учун ҳам муаллиф ғурур билан шундай дейди:

Шоир ҳам уларга бўлур ҳамнафас,
Давр шамолига кўксин очар кенг.
Замон билан пойга ўйнар басма-бас,
Орқада қолмоқлик ўлим билан тенг.

Икром Отамуродов Носир Муҳаммаднинг тенгдоши. Уларнинг муштарак ва умумий томонлари талайгина бўлганидек, ўз йўлларини белгилашга интилувчи томонлари ҳам йўқ эмас. Масалан, Носир кўпчилигимиз ўрганган ва кўниккан бармоқ вазнида ёзади. Унинг ёзганлари ичида классик поэтикамиз анъаналари давом эттирилган аруз вазнидаги шеърлар ҳам бор. Икром Отамуродовнинг шеърлари эса дастлаб кўзга ташланувчи шакли биланоқ улардан фарқланади. Унинг «Вақт ранглари» деб аталган дастлабки тўпламини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилиши мумкин. Икром шеърларида биз кўпроқ сарбаст, верлибр ва оқ шеърларга дуч келамиз. Уларнинг шеърларидаги фарқ фақат ташқи ўхшашлик — формадагина эмас. Икромнинг шеърларидаги шакл масалан Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшмоқов, Саъдулла Ҳаким, Шукр Қурбон шеърларидаги шаклга яқин. Лекин фикр ва туйғуни ифодалаш йўсинида, ҳаёт ҳодисаларини қамраш ва бадийий ғояни акс эттириш кўламида Икромнинг ўз изланишлари йўқ эмас. Бунга унинг матбуотда эълон қилинаётган янги-янги шеърлари далил бўла олади.

Ёшлар ижодига доир юқоридаги қисқача обзордан шундай хулосага келиш мумкинки, бу янги авлод вакиллари ҳам мазмун, ҳам шакл, ҳам услуб борасида жиддий ва қизгин изланиш жараёнини бошдан кечирмоқдалар.

Навқирон шеъриятимиздаги бу изланишлар келгусида ўзининг янада гўзал самараларини беришига ишонамиз.

М У Н Д А Р И Ж А

Талаб ва масъулият	5
Устозлар тажрибаси — маҳорат мактаби	16
Қуёшдек яшаган ичдаги севги	34
Ҳаққонийлик — безавол мезон	64
Меҳр куйчиси	88
Умр асли давр берган қарз экан	127
Юрагимнинг деразалари	161
Ирмоқлар қўшиғида дарёланмоқ истаги	199

Н 18 Назаров Бахтиёр.
Ҳаётийлик — безавол мезон: Адабий ўйлар.— Т.: Ёш гвардия, 1985.— 224 б., I в. портр.

Таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Бахтиёр Назаровнинг бу китоби анъана ва ворисийлик, устозлар ва шогирдлар ижодининг ажралмас бирлиги, санъаткор маҳорати системасида назарий асоснинг ўрни ва аҳамияти масалаларига бағишланади. Ғ. Ғулум, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор адабий-танқидий ва эстетик қарашлари ёритилган мақолаларда адабиётнинг ижтимоийлиги, синфийлиги, ғоявийлиги, партиявийлиги сингари принциплари талқин этилади, устозлар тажрибасининг ёш ижодкорлар дунёқарашини ва маҳоратини шакллантиришдаги ўрни ва роли очиб берилади.

Китобда ҳозирги ривожланган социализм даври ўзбек танқидчилиги, адабиётшунослигида ютуқ ва камчиликларга, айрим ёш қаламкашларнинг изланишларига, бир қатор ёш шоирларнинг ижодига назар ташланади. Уларнинг доҳиймиз В. И. Ленин сиймоси ва ғоялари тараннум этилган ҳамда ленинча ғояларга садоқат билан меҳнат қилаётган ва курашаётган комсомол-ёшларнинг бугунги ҳаёти, эртанги орзу-умидлари тасвирланган асарлари таҳлил этилади. Бу хусусиятлар китобни маълум маънода ВЛКСМнинг яқинлашиб келаётган навбатдаги съездига ҳам муносиб туҳфа бўлади, дейишга асос беради.

Назаров Бахтияр. Жизненность — немеркнувший критерий: Литературные раздумья.

83.3Ўз

На узбекском языке

Бахтияр НАЗАРОВ

ЖИЗНЕННОСТЬ — НЕМЕРКНУЩИЙ КРИТЕРИЙ

Литературные раздумья

Ташкент, издательство «Еш гвардия»— 1985

Тақризчи Нуъмон РАҲИМЖОНОВ

Редактор Султон Жаббор

Рассом Т. Саъдуллаев

Расмлар редактори Р. Зуфаров

Техн. редактор В. Демченко

Корректор М. Набиева, С. Сайдолимов

ИБ № 2165

Босмахонага берилди 1. 07. 85. Босишга рухсат этилди 24. 12. 85. Р. 13332.
Формати 70×108²/₃₂ № 1 босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юкори
босма усулида босилди. Босма листи 7,0. Шартли босма листи 9,80. Шартли
кр. отт. 10,15. Нашр. листи 9,99. Тиражи 5000. Буюртма № 220. Шартнома
№ 80—85. Баҳоси 60 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти,
Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат ко-
митети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
2-босмахонаси, Янгийўл шаҳри, 702800 Самарқанд кўчаси, 44.